

2 | 2016

SPř

Slovanský
přehled

Slavonic Review

Ročník 102 / Založen 1898

2 | 2016

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 102 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS) a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

© Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2016

ISSN 0037–6922

OBSAH | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

Studie | Studies | Статьи

- KOTOV Viktor
Počátky sokolského hnutí v Moskvě (konec 19. a počátek 20. století) 179
*Beginnings of the Sokol Movement in Moscow
(End of the 19th and Beginning of the 20th Century)*
- KOTOV Виктор
Начала сокольского движения в Москве (кон. XIX - нач. XX вв)
- VORÁČEK Emil
První kroky poválečné rekonstrukce a hospodářské obnovy 205
v Československu v létě 1945
*The First Steps of Postwar Reconstruction and Economic Renewal
in Czechoslovakia in the Summer 1945*
- ВОРАЧЕК ЭМИЛЬ
*Первые шаги послевоенной реконструкции и экономического обновления
в Чехословакии летом 1945 г.*
- KASHAPOV Timur
Československo-sovětská hospodářská spolupráce v první polovině 249
80. let 20. století
Czechoslovak-Soviet Economic Cooperation in the First Half of the 1980s
- КАШАПОВ Тимур
*Чехословацко-советское экономическое сотрудничество
в первой половине 80-х гг. XX в.*

MOSKOVIĆ Boris Srbská otázka v Chorvatsku v letech 1989–1990 <i>The Serbian Question in Croatia in 1989–1990</i> МОСКОВИЧ Борис <i>Сербский вопрос в Хорватии в 1989–1990 гг.</i>	277
---	-----

**Materiály a dokumenty | Contributions and documents | Материалы
и документы**

KALETA Petr Rodné lokality českých a slovenských Karaimů v carském Rusku z přelomu 19. a 20. století <i>Birthplaces of Czech and Slovak Karaims in Tsarist Russia at the Turn of the 19th and 20th Centuries</i> КАЛЕТА Петр <i>Родина чешских и словацких караимов в царской России на переломе XIX и XX вв.</i>	311
--	-----

Recenze | Reviews | Рецензии

Ladislav HLADKÝ – Jana ŠKERLOVÁ – Pavel CIBULKA (eds.), Korespondence T. G. Masaryk – Slované: Jižní Slované (Petr Stehlík)	335
Michal PAVLÁSEK, S motykou a Pánem Bohem. Po stopách českých evangelíků ve Vojvodině (Václav Štěpánek)	337
Stanislav TUMIS – Hanuš NYKL (eds.), Prekolonialismus, kolonialismus a postkolonialismus: impéria a ti ostatní ve východní a jihovýchodní Evropě (Václav Štěpánek)	343

Gábor T. RITTERSPORN, Anguish, anger, and folkways
in Soviet Russia
(Barbora Umancová) 349

Dušan ČKREBIČ, Ljudi i dogadjaji. Memoarski eseji
(Jan Pelikán) 353

Jan PELIKÁN – Tomáš CHROBÁK – Jan RYCHLÍK – Stanislav TUMIS
– Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ – Ondřej ŽÍLA, Státy západního Balkánu
v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje
(Václav Štěpánek) 357

Zprávy | *Notices* | *Сообщения*

363

Zprávy z vědeckého života | *Reports from the scholarly life* | *Сообщения
из научной жизни*

Vědecká konference *Volby 1946 a Československo (souvislosti, prognózy,
fakta, následky)*, Brno 31. května – 1. června 2016 369

*Scholarly conference Parlamentní volby 1946 a Československo (souvislosti,
prognózy, fakta, následky) [The Parliamentary Elections of 1946
and Czechoslovakia: Contexts, Predictions, Facts, Consequences],
Brno 31 May – 1 June 2016*
(Jiří Friedl)

*Научная конференция Выборы 1946 и Чехословакия (взаимосвязи,
прогнозы, факты, последствия)*, Брно 31-го мая – 1-го июня 2016
(Йиржи Фридл)

Mezinárodní konference „Balkánský expres“ 370

International conference “Balkan Express”
(Ladislav Hladký)

Международная конференция “Балканский экспресс”
(Ладислав Гладки)

- Rok 2015 v Kašubsku 372
The Year 2015 in Kashubia
(Dariusz Szymikowski)
2015 год в Кашубии
(Дариуш Шимиковски)
- Život ve službách slavistiky. Ludmila Pavlovna Laptěvová 374
(9. září 1926–16. května 2016)
Life in the Service of Slavic Studies. Ludmila Pavlovna Laptieva
(9 September 1926 – 16 May 2016)
(Kirill Ševčenko)
Жизнь, посвященная славистике. Людмила Павловна Лаптева
(9-го сентября 1926 – 16-го мая 2016)
(Кирилл Шевченко)
- Odešel Václav Veber (1931–2016) 377
Václav Veber passed away (1931–2016)
(Lukáš Babka)
Скончался Вацлав Вебер (1931–2016)
(Лукаш Бабка)
- PhDr. František Kautman, CSc. (* 8. 1. 1927 – †19. 6. 2016) 379
PhDr. František Kautman, CSc. (8. 1. 1927 – †19. 6. 2016)*
(Miluša Bubeníková)
PhDr. Франтишек Каутман, CSc. (8. 1. 1927 – †19. 6. 2016)*
(Милуша Бубеникова)

STUDIE

Počátky sokolského hnutí v Moskvě (konec 19. a počátek 20. století)

VIKTOR KOTOV

Ústav slavistiky Ruské akademie věd, Moskva

Beginnings of the Sokol Movement in Moscow (End of the 19th and Beginning of the 20th Century)

This article examines the history of the Moscow Sokol movement at the end of the 19th and beginning of the 20th century. The Sokol movement in Russia is here conceived as an example of translating a cultural practice from a Central European to East European environment. The Sokol movement originated and evolved in the Czech lands under very different historical and social conditions than those of that time in Russia. Assimilation to the different environment necessarily required implementing certain modifications. A milestone for the Russian Sokol movement was the founding of the First Russian Gymnastics Society in Moscow in 1883, which gradually transformed into a genuine Sokol club. Certain personalities had a crucial influence upon these developments. Starting in 1891 František Olšaník was the leader of the gymnastic organization in Moscow, and Ferdinand Karel Šnepp took over after him in 1901. It was these two who introduced many of the truly Sokol elements into the Russian gymnastics organizations. However, they did not manage to impress upon them all of the characteristics of Czech Sokol, nor did the groups taking shape in Russia even bear the name of Sokol. The *Krajanský Český kroužek* [Czech Compatriots' Club]

that was founded in 1902 also still did not have the word Sokol in its name, though it had much in common with the Czech Sokol movement. The era of the Sokol movement's heyday in Russia came after the revolution in 1905, and it was associated with social transformations and with neo-Slavism.

Key words: Sokol movement, Moscow, Russian Empire, Czech-Russian relations, Slavism.

Sokolské hnutí vzniklo v českých zemích na přelomu let 1861 a 1862. První jeho spolek působil pod názvem Pražská tělocvičná jednota. Profiloval se jako tělocvičná, česká národní organizace.¹ Od počátku existence byla jednou ze základních myšlenek Pražské tělocvičné jednoty, jež se pak přenesla na celé hnutí, slovanská vzájemnost. Bylo proto přirozené, že sokolské hnutí mělo vliv i na jiné slovanské země a že se do nich rozšiřovalo. V tomto textu se zaměříme na vysvětlení toho, jak se tento proces odehrával v Rusku, konkrétně v jednom z jeho největších měst, Moskvě. Půjde nám o to vysvětlit, jak se sokolské hnutí jako kulturní praxe, která vznikla a nejdříve se vyvíjela jen v českých zemích, tedy za odlišných historických a společenských podmínek, do Ruska přenášela, jak v něm byla přijímána a jak v něm byla transformována.²

Studiem fenoménu ruského sokolstva se v minulosti zabývali čeští odborníci na sport a tělovýchovu Jan Balcar, Vladimír Belfín a Antonín Roček a historik František Čapka. Na ruské straně to byli především historikové Artem Dominin a Tamara Smirnova, odbornice na sport a tělovýchovu Natalja Kačulina a její ukrajinský kolega Olexsij Ljach-Porodko.³ Tito autoři věnovali pozornost buď období

-
- 1 Základní literatura o sokolském hnutí v českých zemích: Claire NOLTE, *The Sokol in the Czech lands to 1914: Training for the Nation*, Basingstoke 2002; Robert SAK, Miroslav Tyrš: *Sokol, myslitel, výtvarný kritik*, Praha 2012; Marek WAIC, *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace*, Praha 2013.
 - 2 Zde a dále pod pojmem Rusko míním tehdejší Ruské impérium, které zahrnovalo území řady současných nezávislých států. Používám pojem „praxe“, který se stal běžným pro historiky díky Rogeru Chartierovi a Michelu de Certeau, jako vystihující každodennost a regulérnost sokolské činnosti. (Peter BURKE, *Co je kulturní historie?*, Praha 2010, s. 78–82, 102). Inspirativním příkladem studie o přenesení kulturní praxe je esej Petera Burkeho o brazilském karnevalu (Peter BURKE, *Variety kulturních dějin*, Brno 2006, s. 155–189.).
 - 3 Jan BALCAR, *Svaz ruského sokolstva*, in: Marek Waic (ed.), *Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu*, Praha 2004, s. 9–18; Vladimír BELFÍN, *K působení sokolských tělocvikářů v carském Rusku*, *Teorie a praxe tělesné výchovy a sportu*, 1967, č. 10, s. 599–607; František ČAPKA, *Náčelný etap razvitija fizkulturnogo dviženija „Sokol“ v češských zemljach i slavjanstvo*, in: Alexander Nikolajevič Galjamičev (ed.), *Slavjanskij sbornik: vypusk 11*, Saratov 2013, s. 30–40; Artem Igo-

prvních kontaktů sokolů s představiteli ruské společnosti (Čapka), nebo celým dějinám ruského sokolského hnutí. Ani jedné ze skupin však její přístup nedovolil detailně popsat 80. a 90. léta 19. století. Dalším negativem byla skutečnost, že čeští autoři, vyjma Balcara, nepoužívali historické prameny ruské provenience a ruští a ukrajinští autoři naopak české. To přirozeně způsobovalo řadu faktografických chyb a omezovalo výklad buď jen na příjemce, nebo jen na dárce zmíněné kulturní praxe. Svůj výzkum soustředím na sokolské hnutí v Moskvě – rychle rostoucím centru ruského vnitrozemí. Činím tak především na základě sokolských jubilejních pamětních spisů a dalších prací o sportu, memoárů a článků v různých periodikách, ale i dalších pramenů, zejména těch osobní povahy.

Na počátku 80. let 19. století již existovaly sokolské spolky v Haliči, na území budoucího Slovinska, ve Vídni a dokonce i v USA. Co se týká Ruska, tam ještě žádný skutečný sokolský spolek neexistoval. Objevovaly se o něm jen teoretické úvahy, například ve vyjádřeních Miroslava Tyrše (1832–1884) „o vašich Igorech a našich Zábójích“ z roku 1871, a snaha navázat kontakty českých sokolů s představiteli ruské společnosti (například během Slovanského sjezdu v Moskvě a Petrohradě v roce 1867).⁴

Milníkem pro ruské sokolské hnutí se stal rok 1883, kdy došlo k založení Prvního ruského tělocvičného spolku v Moskvě. Nejednalo se však ještě o skutečnou sokolskou jednotu, v tu se teprve postupně musel proměnit. Tento dlouhý a složitý proces se odehrál v 80. a 90. letech 19. století a na počátku 20. století. Vyžaduje hlubší zkoumání, na které se nyní zaměříme. Cílem studie, kterou vymezujeme chronologicky a geograficky, je poznání geneze hnutí, které později mělo poměrně velký vliv na ruskou společnost a bylo zastoupeno v desítkách měst po celém impériu.

revič DOMNIN, *Sokolstvo sozdajet čestnych i stojkich graždan ... vseгда gotovych žertvovat soboj na blago Otčestva*, Vojenno-istoričeskij žurnal, 2007, č. 7, s. 71–74; Natalja Nikolajevna KAČU-LINA, *Socialno-političeskije uslovija rasprostranjenja sokolskogo dviženija v Rossijskoj imperii*, in: *Matěrialy naučnoj konferencii professorsko-prepodavatel'skogo i naučnogo sostava RGUFKS-MiT*, Moskva 2012, s. 150–155; Olexsij Olexsijovyč LJACH-POROD'KO, *Osoblyvosti stanovlennja sokil'kogo ruchu na terytoriji ukrajinskych zemel, jaki perebyvaly u skladi Rosijskoj imperiji na počatku XX stolitja*, Teorija i metodyka fyzyčnogo vychovanja i sportu, 2009, č. 1, s. 86–99; Antonín ROČEK, *Sokol a Rusko do bolševické revoluce v roce 1917*, in: Marek Waic (ed.), *Sokol v české společnosti: 1862–1938*, Praha 1996, s. 185–202; Tamara Michajlovna SMIRNOVA, „*Sokol Polskij*“ v *Petěrburge: Zrimaja istorija*, Sankt-Petěrburg 2008.

4 Karel KAZBUNDA, *Pout' Čechů do Moskvy 1867 a rakouská diplomacie*, Praha 1924, s. 133; Miroslav TYRŠ, *Sovremennjaja Izvestija*, Sokol, 1871, č. 5, s. 40–41.

V 70. letech 19. století pracovali v Moskvě ve svých soukromých tělocvičných skupinách holandský tělocvikář Brodersen a jeho francouzský kolega Jacques Poirée. Poirée také připravoval ruské učitele tělocviku pro vojenská gymnázia.⁵ Od roku 1870 v Moskvě působil německý tělocvičný spolek Turnverein. Měl vlastní tělocvičnu a brzy také velký počet členů, včetně rodilých Rusů.⁶ V 90. letech 19. století se působení Turnvereinů ještě více rozšířilo, podobné německé spolky působily i v Petrohradu a v Oděse.⁷ Určité, nikoli však výrazné, rozšíření zaznamenala v Rusku i cvičení, jejichž vzorem byl tělocvik ve Švédsku. Jeho doménou byla prostná cvičení.⁸

Založení Prvního ruského tělocvičného spolku v Moskvě (PRTS) se v lecčems podobalo založení Tělocvičné jednoty Sokol v Praze.⁹ Stejně jako většina pražských sokolů nejdřív navštěvovala tělocvičný ústav Ferdinanda Schmidta, tak většina členů PRTS navštěvovala tělocvičnu Poirého v Moskvě na Petrovce.¹⁰ Obdobná jako v českém prostředí byla i určitá animozita vůči německému spolku se stejným zaměřením.¹¹ Přitom explicitní informace o národních pohnutkách je dochována jen z pozdějšího období, především z pamětního spisu z roku 1909. Není jasné, i když od počátku měl spolek ve svém názvu slovo „ruský“, jestli tyto postoje nebyly ovlivněny děním v Praze a podobně jako v Čechách i v ruském prostředí pokračující nacionalizací ruské společnosti. Autor zmíněného pamětního spisu spolku Ivan Stepanovič Beljaev (1860–1918) vágně psal, že prvními širiteli tělocviku v Rusku byli cizinci, kteří „sledovali svérázné neruské zájmy“.¹² Beljaev také krátce poznamenal, že budoucí zakladatelé PRTS nesdíleli názory německého tělocvičného spolku Turnvereinů.¹³

Dne 19. února 1882, necelý rok po zavraždění imperátora Alexandra II., moskevský vrchní gubernátor Vladimir Andrejevič Dolgorukij (1810–1891) ob-

5 Ivan Stepanovič BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije Russkago Gimnastičeskago Obščestva v Moskve. 4 maja 1883–1908 g. Istoričeskij očerk*, Moskva 1909, s. 11.

6 František OLŠANÍK, *Z Ruska. Z Moskvy*, Sokol, 1892, č. 5, s. 113–114; *Tělocvik v Rusku*, Sokol, 1897, č. 2, s. 47–48; *Pestré členstvo*, Sokol, 1898, č. 8, s. 204; Stanovy moskevského spolku a jiné prameny se nachází i v jedné ze sbírek Národního muzea (Národní muzeum, Archiv tělesné výchovy a sportu, sbírka Turněi, karton 2, inventární číslo 54–56).

7 *Opravné snahy v moderním vychování tělesném*, Sokol, 1893, č. 10, s. 212.

8 František OLŠANÍK, *Z Moskvy (2)*, Sokol, 1904, č. 5, s. 125.

9 Slovo „první“ se objevilo v názvu spolku jen ve 20. století, kdy ten přestal být jediným v Moskvě.

10 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 11; Josef SCHEINER, *Dějiny sokolstva v prvním jeho pětadvacetiletí*, Praha 1887, s. 17.

11 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 11; J. SCHEINER, *Dějiny sokolstva*, s. 19.

12 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 72.

13 *Ibidem*, s. 11.

držel návrh stanov nového sportovního spolku. O rok později, 4. května 1883, ho náměstek ministra vnitra Petr Vasiljevič Orževskij (1839–1897) schválil. Dne 24. září 1883 se konala první valná hromada.¹⁴ To, že schválení stanov trvalo víc než rok, se jevilo Beljajevovi jako neobvyklé. Jeho hodnocení však pocházelo z roku 1909, resp. roku 1913, kdy vznikl druhý spolkový pamětní spis.¹⁵ Pro současníky to však bylo v 80. letech 19. století běžnou praxí. Svědčí o tom i žádost o povolení začít cvičení již před oficiálním schválením stanov.¹⁶ Pro srovnání zmíním, že schvalování stanov Pražského Sokola trvalo od 17. prosince 1861 do 27. ledna 1862, a to navzdory skutečnosti, že musely být na vícero místech upraveny.¹⁷ Tehdejší ruské zákony a praxe v jejich uplatňování neumožňovala takový rozmach spolkového života, jako tomu bylo v českých zemích od 60. let 19. století. Když na počátku 90. let v Tiflisu (nyní Tbilisi) zkusili místní Češi poprvé založit sokolskou jednotu, navržené stanovy nebyly schváleny a bylo povoleno založit pouze léčebně tělocvičný ústav.¹⁸ Podstatné bylo i to, že předtím vyžadovalo schválení stanov v různých případech podpis cara, gubernátora nebo ministra. Ti přitom, stejně jako celá ruská státní byrokracie, nazírali na spolky obyvatel impéria s velkou nedůvěrou.¹⁹ Situace se změnila až s nástupem první ruské revoluce v letech 1905–1907 a po přijetí nové legislativy v roce 1906, kdy rozhodování v této záležitosti bylo svěřeno místním úřadům.

Dalším důležitým pramenem pro poznání PRTS je seznam 58 zakladatelů PRTS uveřejněný v pamětním spisu spolku. Umožňuje nám mj. poznat to, co bylo s ohledem na velkou roli stavovských struktur v životě tehdejší ruské společnosti příznačné. Na prvním místě v tomto seznamu figuroval kníže Petr Grigorjevič Volkonskij (1843–1896). Volkonskij přitom souhlasil jen s tím, že bude aktivní při jednáních souvisejících se schválením stanov. Jinak se nehodlal života ve spolku účastnit.²⁰ Příznačné je v seznamu zdůraznění titulu knížete. Nejen, že na žád-

14 Ibidem, s. 11–15.

15 Ibidem, s. 14; Ivan Stepanovič BELJAEV, *Kratkij istoričeskij očerk Obščestva. 1883–1913 gg.*, in: V pamjat' 30-tiletija Pervago Russkago gimnastičeskago obščestva Sokol v Moskve, Moskva 1913, s. 5.

16 Idem, *Dvadcatipjatiletije*, s. 14.

17 Josef MÜLLER, *Vznik a založení Pražské tělocvičné jednoty Sokol*, in: Památník vydaný na oslavu dvaciletého trvání tělocvičné jednoty Sokola Pražského, Praha 1883, s. 46.

18 Bohumil POTŮČEK, *Feuilleton. Z Tiflisu na Kavkaze*, Sokol, 1892, č. 1, s. 6.

19 Jelena Valerjevna DOLGICH, *Obščestvennyj byt. Kultura povsedněvosti*, in: Lidija Vasiljevna Košman (ed.), *Očerki ruskaj kultury. Konec XIX – načalo XX veka. T. 1. Obščestvenno-kulturnaja sreda*, Moskva 2011, s. 388.

20 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 12.

ném místě v textu pamětního spisu nechybí (stejně tak ho užíval v různých sokolských tiskovinách v 60. letech i „rudý kníže“ Rudolf Thurn-Taxis (1833–1904), člen prvního výboru Pražského Sokola), ale i u dalších jmen jsou tituly vždy důsledně uváděny: např. hraběte Grigorije Ivanoviče Nostice, barona Michaila Ottonoviče Kistera a důstojnická hodnost korneta (podporučíka) Jurije Vladimiroviče Strekalova.²¹

Prvními členy PRTS byli také dva budoucí významní spisovatelé Anton Pavlovič Čechov (1860–1904) a Vladimir Alexejevič Giljarovskij (1855–1935). Čechovovo působení v PRTS ovšem nebylo dlouhé. Za seznamem je poznámka, že Čechov necvičil pravidelně, raději se díval na cvičení ostatních a řečnil. Proto PRTS brzy opustil. Giljarovskij se naopak stal velmi významnou postavou spolku, dokonce byl v letech 1892–1895 jeho předsedou.²² Giljarovskij, který byl v *Průvodci sportovce po Moskvě* z roku 1911 označován za „nejstaršího moskevského sportovce-amatéra“, byl známý jako významný moskevský novinář zaměřující se na obraz každodenního moskevského života.²³ Podotkněme, že např. v knize *Kamarádi a setkání* Giljarovskij píše, že první předseda PRTS Otton Ivanovič Seleckij (1842–?, srov. níže) seznámil „tatínka Giljaje“ (Vladimira Giljarovského) s „Antošou Čechontě“ (Antonem Čechovem).²⁴

Mezi zakladatele PRTS patřili představitelé známých podnikatelských rodin. Například syn lihového magnáta, pokračovatel v otcově podnikání a průkopník moderní reklamy Nikolaj Nikolajevič Šustov (1856–1917) a bratři Sergej Timofejevič (1860–1944) a Savva Timofejevič (1862–1905) z rodiny kupců Morozovových. Podotkněme, že Morozovovi několikrát materiálně zachraňovali PRTS, když se na počátku své činnosti dostával do finančních potíží.²⁵ Podle Giljarovského necvičili – na rozdíl od studentů, správců a těch, kdo pracovali v kanceláři –

21 *Válná schůzka tělocvičné jednoty Pražské*, Národní listy, 20. 6. 1862; I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 12–13.

22 *Ibidem*, s. 27.

23 *Sputnik sportsmena po Moskvě na 1911–1912 gg.*, Moskva 1911, s. 81.

24 Vladimir Alexejevič GILJAROVSKIJ, *Moskva gazetnaja. Druzja i vstreči*, Minsk 1989, s. 256.

25 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 12–13, 43–44. Zajímavou tezí je myšlenka historika Jamese Billingtona o určité podobnosti Weberové protestantské etiky a „kapitalistické“ mentality části ruských starověrců (Martin PUTNA, *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity*, Praha 2015, s. 132). Dalším z autorů, kteří se zabývali touto otázkou, byl historik hospodářských vztahů Alexander Gerschenkron (Michail Markovič KROM, *Vveděnije v istoričeskiju komparativistiku: učebnoje posobie*, Sankt-Petěrburg 2015, s. 67–68), v současnosti je tento problém předmětem intenzivního výzkumu celé řady ruských badatelů (Danila Jegeňjevič RASKOV, *Ekonomičeskije instituty starobryjadčestva*. Sankt-Petěrburg 2012).

a byli, řečeno gogolovským jazykem, „mrtvými dušemi“.²⁶ Částečně se jejich role podobala té, kterou hráli během prvních let Pražského Sokola Jindřich Fügner (1822–1865), Petr Matěj Fischer (1809–1892), Bedřich Stýblo (1817–1891) a další zámožní a organizačtí členové českých sokolských spolků.

Nezbytnou skupinu lidí v PRTS byli sportovní teoretici a cvičitelé odborníci, jako byl učitel šermu Taras Petrovič Tarasov (1838–1903) a Alexander Ivanovič Postnikov (1851–1900).²⁷ Tarasov byl prvním skutečným cvičitelem PRTS. Důstojník Tarasov od konce 70. let pomáhal Poiréemu. Záhy si pak otevřel vlastní tělocvičný sál, kam chodil i spisovatel Lev Nikolajevič Tolstoj (1828–1910).²⁸ Tarasov také učil šerm na Alexandrovské vojenské škole a byl znám tím, že prý nikdy neprohrál ani jednu mezinárodní soutěž. Tarasov se ve spolku soustředil na výuku vojenského tělocviku.²⁹ Postnikovovy začátky byly podobné: navštěvoval hodiny Poiréeho. Poté studoval tělocvik v Drážďanech a pak ho vyučoval na různých místech v Moskvě, včetně PRTS; měl dobré výsledky v tělocviku, šermu, zápasech, bruslení a cyklistice.

Prvním předsedou spolku, jak bylo uvedeno výše, byl Otton Ivanovič Seleckij.³⁰ Jednalo se o důstojníka polského původu z Minsku, který byl zvolen do předsednické funkce celkem čtyřikrát, což vlastně znamenalo, že jeho předsednictví trvalo plných deset let.³¹ V pozdějších zprávách, např. Beljajevově z roku 1913, je uváděn pod poruštěným jménem Anton.³²

O Seleckém a Tarasovovi najdeme zajímavé reflexe u Antona Čechova. Čechov psal o Seleckém a Tarasovovi, že „v Moskvě je, milostpánové moji, hodně divů i mimo car-pušky“ a že Seleckij měl takovou povahu, že „ten má ducha hudebníka, elektromechanika a astronoma, ve skutečnosti je to podnikatel a vzdělavatel, ale to všechno však nepřekáží mu se zajímat o otázky vzduchoplavby a o náboženství hinduistů“.³³

26 Vladimir Alexeevič GILJAROVSKIJ, *Moi skitanija*, Moskva 2011, s. 346; Idem, *Moskva gazetnaja*, s. 257.

27 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 12–13.

28 Adolf Fedorovič GRINEVSKIJ, *Graf L.N. Tolstoj kak sportsmen*, Sankt-Petěrburg 1910, s. 3.

29 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 29–31.

30 Ibidem, s. 15.

31 Ibidem, s. 27, 42–43; Josef SCHEINER – Ferdinand ŠNEPP, *Ruský tělocvičný spolek v Moskvě*, Sokol, 1903, č. 9, s. 197–198.

32 I. S. BELJAEV, *Kratkij istoričeskij očerk*, s. 5.

33 Anton Pavlovič ČECHOV, *Polnoje sobranije sočiněnij i pisem v tridcati tomach. Tom 16. Stati. Recenzii. Zametki. „Vračebnoje djeło v Rossii“, 1881–1902*, Moskva 1979, s. 57–58.

Podívejme se ale nyní na samotná cvičení. Ta se uskutečňovala v Moskvě v činžovním domě na Strastném bulváru 12.³⁴ Již výše zmíněný Tarasov zde měl od roku 1881 tělocvičnu a sál uzpůsobený pro šermování. Oba pak pronajímal PRTS.³⁵ Před zahájením činnosti PRTS posvětil tělocvičnu 1. října pravoslavný kněz. Odsloužil přitom úplnou bohoslužbu, při níž byly použity místní ikony, které, slovy českého historika Radomíra Vlčka, plnily roli ohniska ruského náboženského života.³⁶ O rok později, ve výroční den, se opět konala bohoslužba. Vznikla z toho tradice, která zanikla až po několika desetiletích. V roce 1909 Beljajev psal, že tyto bohoslužby nesly stopy „rodné patriarchálnosti“.³⁷ Podotkněme, že církevní znaky si zachoval PRTS i potom, co se spolek stal vskutku sokolským.

Po celá 80. a 90. léta 19. století byl počet členů i občasných hostů spolku poměrně malý. Bylo to způsobeno vysokými členskými příspěvky a slabým povědomím o významu tělesné výchovy. Komplikovaná byla také finanční situace PRTS.³⁸ Od roku 1890 do roku 1893 spolek sídlil v Lopatinině domě (Malá Spasská ulička, 13, nyní Malá Karetná), od roku 1894 do roku 1900 poté v odborném učilišti, tzv. Masingově škole (Vaganjkovská ulička, teď Starovaganjkovská).³⁹ V roce 1900 si spolek pronajímal místnost v reálném odborném učilišti, Fidlerově škole (Lobkovská ulička, nyní ulice Makarenko) a od roku 1901 s pomocí moskevské správy užíval zdarma místnost v reálném odborném učilišti, Alexandrovské škole na ulici Sadovo-Kudrinské (137). I v tomto případě máme hodnověrné informace o tom, že tělocvična byla nejdříve vysvěcena. Podotkněme také, že právě zde spolek zůstal až do konce své existence.⁴⁰ S trvalým umístěním nastal od roku 1901 mnohem rychlejší rozvoj spolku než dopsud.⁴¹

Podle Giljarovského každou sobotu členové PRTS, včetně Tarasova, Postnikova a bratří Anatolije (1864–1916) a Vladimira Leonidoviče (1863–1934) Durových, zakladatelů cirkusové rodiny, chodili do známých Sandunovových horkovzdušných lázní. Upozorňuji na to zejména proto, že tyto lázně (ruština pro ně

34 Činžovní domy, soukromé školy a lázně tehdy často nesly v Moskvě jméno prvního nebo aktuálního vlastníka: Redlichův dům, Lopatinin dům, Fidlerova škola, Masingova škola a Sandunovovy lázně.

35 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 12, 14–15.

36 Ibidem, s. 16; Radomír VLČEK, *Kapitoly z ruských dějin 18. století: geneze a vývoj ruského impéria*, Brno 2014, s. 16.

37 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 16.

38 Ibidem, s. 17–19.

39 Ibidem, s. 25–26.

40 Ibidem, s. 19–23; *Sputnik sportsmena po Moskve*, Moskva 1910, s. 140.

41 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 23.

užívá speciální termín „baně“), neměly jen očistný význam, ale byly i místem navazování kontaktů a diskusí.⁴²

Kromě Seleckého a Giljarovského působili v 80. a 90. letech ve funkci předsedy také Sergej Alexandrovič Arbatský, Vladimir Nikolajevič Miljutin a Nikolaj Šustov.⁴³ V roce 1900 se novým předsedou spolku stal Inokentij Ivanovič Kasatkin. Zůstal jím až do zvolení nového předsedy, historika a archiváře, I. S. Beljaeva v roce 1910.⁴⁴ Náčelníky a cvičiteli následně byli krátkou dobu bratr Alexandra Postnikova Petr Postnikov, a dále pak Vladimir Pavlovič Patokin a E. K. Schwarzenberg. Jediným, kdo v této době ovšem působil jako náčelník a cvičitel dlouhodobě, byl Alexander Alexandrovič Lebedev, žák petrohradského pedagoga Petra Franceviče Lesgafta (1837–1909).⁴⁵

V roce 1887 redaktor časopisu *Sokol* a budoucí starosta České obce sokolské Josef Scheiner (1861–1932) trpce psal: „[...] však dosud žel nelze mluvit o Sokolstvu na Rusi. Věc sokolská nenalezla zde dosud pochopení. Však jest naděje a dle známek poslední doby jistá záruka, že konečně i tato hráz bude prolomena a sokolstvo stane se společným majetkem celé slovanské rodiny spojující uvědomělou mládež její v jednolitý, pokrevným příbuzenstvím stmelенý a společnými ideami utvrzený svazek“.⁴⁶ Předpokládám, že těmi „známkami poslední doby“ byly míněny dvě návštěvy PRTS Gustavem Havelským (†1924), o kterých referoval časopis *Sokol* na počátku roku 1887.⁴⁷ Havelský, knihkupec a sokolský pracovník v Praze a Žamberku poznamenal, že PRTS „má ráz ryze ruský, tak originální jako ta ruská zima sama“.⁴⁸ Přitom nešlo o pochvalu. Havelský psal o tom, že v létě se necvičí, že „o nějaké tělocvičné soustavě nebo systematickém uspořádání cvičení nemůže být ovšem žádná řeč“, že začátečníci oblečení v trikotech působili jako komedianti, že technické zabezpečení bylo velmi špatné a že celkově „šlo to páté přes deváté“. Dopis Havelského končí přáním: „Jak pěkně by ruským spolkům tělocvičným slušela česká soustava tělocvičná a zřízení sokolské!“

42 Vladimir Alexejevič GILJAROVSKIJ, *Moskva i moskviči*, Moskva 2003, s. 379–382. Průvodce Moskvou nakladatelství I. N. Kušnerov i Ko z roku 1915 zmiňuje šest baň, včetně Sandunovovských (*Moskva: Putěvoditel*, Moskva 1915, s. 6.).

43 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 27.

44 Ibidem, s. 20; *Z Moskvy*, Sokol, 1910, č. 2, s. 49.

45 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 31–36.

46 J. SCHEINER, *Dějiny sokolstva*, s. 75.

47 Gustav HAVELSKÝ, *O ruských poměrech tělocvičných*, Sokol, 1887, č. 2, s. 17–18.

48 *Úmrtí*, Národní politika, 16. 5. 1924.

A skutečně, jak předpovídal Scheiner, následující rok přinesl změnu. Dne 25. listopadu 1888 PRTS dostal dopis od Pražského Sokola s výkladem sokolských myšlenek a dějin, včetně informací o rozšíření sokola v polských a chorvatských zemích a Americe.⁴⁹ Příští rok Seleckij poslal do Prahy podrobnou odpověď zahrnující vyjádření obdivu vůči sokolským úspěchům a zároveň postesek, že „na něco podobného u nás ukázati nemůžeme“ a prosbu, „aby jednou mezi námi započaté přátelské spojení i nadále trvalo“.⁵⁰ Podle Beljajeva 11. ledna 1891 předseda PRTS Vladimír Muljutin požádal „pokrevních bratří“ z Prahy o doporučení učitele tělocviku se znalostí ruštiny. Pravděpodobně ale nějaká taková žádost byla napsána i dříve, protože již v září 1890 se v pražském časopisu *Sokol* objevil inzerát na tuto pozici.⁵¹ Dne 11. června 1891 byl na ni navržen František Olšaník (podle ruské tradice Franc Ivanovič Olšaník, 1862–1943).⁵² Olšaník, který pocházel z Tvorovic v okrese Prostějov, působil předtím jako náčelník Sokola Kojetín, byl členem Umělecké besedy, kojetínského Sboru dobrovolných hasičů a Divadelní občanské besedy.⁵³ Olšaník vykonával svou funkci do roku 1901, později však již neměl čas působit současně ve funkci náčelníka v PRTJ a učitele tělocviku na několika školských zařízeních.⁵⁴

Pražský časopis *Sokol* psal nedlouho po příjezdu „bratra Olšaníka“ do Moskvy o absenci kázně ve spolku a o malém počtu cvičících (12). Učinil z toho závěr, že Olšaník má „dosti těžký úkol, aby vyhověl nadějím naň kladeným“.⁵⁵ Plyne to z jeho dopisu, který napsal sedm měsíců od započetí této své činnosti. Před zavedením sokolského systému totiž někteří členové PRTS zavrhovali cviky na nářadí jako německé a nebezpečné a cvičili „podle svého temperamentu“.⁵⁶ Co se týká jazykové bariéry, Beljajev si vzpomínal: „Na počátku uměl rusky špatně, někdy směšně užíval nesprávné výrazy během cvičení. Ale za jeden rok zdomácněl a neměl s jazykem problémy.“⁵⁷

49 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 36–37.

50 *Z Ruska*, Sokol, 1889, č. 6, s. 116.

51 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 37; *Cvičitel na Rus*, Sokol, 1890, č. 9, s. 160.

52 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 37–39; *Čeští Sokolové na Rus*, Sokol, 1891, č. 15, s. 218.

53 *Z Umělecké besedy*, Národní listy, 29. 4. 1885; *Sokolská slavnost v Olomouci*, Národní listy, 12. 8. 1889; *Z Kojetína na Moravě*, Národní listy, 5. 8. 1891; *Čeští Sokolové na Rus*, s. 217.

54 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 38.

55 *Naši cvičitelé na Rus*, Sokol, 1891, č. 18, s. 264.

56 F. OLŠANÍK, *Z Ruska. Z Moskvy*, s. 113–114.

57 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 38.

Díky svému dobrému finančnímu zabezpečení měl Olšaník možnost jezdit do Francie, kde se učil boxu a šermu.⁵⁸ Výběr této destinace odráží nejen vysokou úroveň sportu ve Francii, nýbrž i dobré vztahy mezi českými sokoly a francouzskými gymnasty a celkovou intenzitu česko-francouzských kulturních styků, která měla i mezinárodněpolitické příčiny a protiněmecký ráz.⁵⁹ V roce 1903 Scheiner přímo podotýkal, že rozmach rusko-české vzájemnosti a francouzsko-českého přátelství je zásluhou sokolů.⁶⁰

Olšaník zavedl v PRTS nejenom sokolský tělocvik, ale i takovou pro sokoly běžnou věc jako byly výlety, které Beljajev nazýval tělocvičné exkurze. Jejich součástí byly také hudební doprovody, nejrůznější hry a soutěže. Výlety většinou směřovaly do oblíbených chatových oblastí, například Odincova u Moskvy. Tím došlo k jakémusi propojení dvou tradic. Zdůrazněme, že chaty (v ruštině dača) měly a doposud stále mají pro ruskou kulturu specifický význam. Byly nejen útekem do přírody, ale i od starostí všedního dne a městské anonymity.⁶¹

Ještě před příchodem Olšaníka byla pro popularizaci činnosti spolku organizována utkání v šermu a další tělocvičné soutěže. Olšaníkovou zásluhou ovšem bylo, že jim nadřadil to, co bylo vskutku typické pro sokol. Šlo zejména o tělocvičné slavnosti nebo večery, v samotném tělocviku o prostná cvičení s hudbou. Všech akcí, tedy i cvičení, se účastnili různí hosté apod. Takto vymezované akce se těšily velkému zájmu veřejnosti. Kvůli němu musely být přeneseny do velkých sálů Německého a Mysliveckého klubu. Záhy se pak staly typickým projevem, skutečnou sokolskou tradicí.⁶²

Olšaník ovšem nebyl prvním českým sokolem v Rusku. Od poloviny 80. let 19. století v Oděse působil jistý Bohumil Novák ze Sobotky a od roku 1889 v Tiflisu Julius Grumlik, jenž předtím pracoval v sokolských jednotách v Praze a ve Vídni a byl jmenován učitelem tělocviku na tamním gymnáziu.⁶³ Ke Grumlikovi se vztahuje zajímavá poznámka z Prahy. Tamní žižkovští sokoli psali, že budou „s největší pozorností [...] sledovati úspěchy náčelníka našeho na dálném severu“.⁶⁴ S Tiflisem

58 Ibidem, s. 38, 58.

59 Vratislav DOUBEK, *Česká politika a Rusko (1848–1914)*, Praha 2004. S. 208; Pavla HORSKÁ, *Sladká Francie*, Praha 1996.

60 J. SCHEINER – F. ŠNEPP, *Ruský tělocvičný spolek v Moskvě*, s. 197.

61 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 40, 58.

62 Ibidem, s. 45–48.

63 HOLAS, *Předchůdcové Sokolstva na Rusi*, Sokol, 1886, č. 1, s. 2–4; *Osobní*, Sokol, 1889, č. 11, s. 226.

64 ALEX, *Ze Žižkova*, Sokol, 1889, č. 12, s. 238. Podotkneme, že označení „sever“ z hlediska geografického moc velký smysl nedává. Svědčí to jen o stereotypu vidění Ruska jako severské země.

měli čeští sokolové tradičně bohaté kontakty. Později totiž do něj odjeli na pozvání ředitele tifliského gymnázia Čecha J. Drbohlava Bohumil Potůček z Prahy, Alois Skoták (†1904) z holešovické jednoty a Antonín Lukeš z českobrodského a rakovnického Sokola.⁶⁵

Sokolské hnutí se neomezovalo jen na dospělé muže. Od počátku své existence PRTS nepřetržitě pěstoval také dětská cvičení. Olšaník proto pořádával zejména v letních měsících dětské soutěže.⁶⁶ Ženská sekce působila jen v sezóně 1895–1896, nepřetržitě pak až od roku 1904.⁶⁷ Zavedení sokolských cvičení pro ženy předcházela dvouletý spor odrážející to, co další český cvičitel v Moskvě F. Šnepp označil v roce 1905 za „starosti, pochyby [...] vrtkání“ a předsudky země, kde emancipační hnutí bylo rozšířeno v menší míře než v USA a většině evropských států.⁶⁸ Sokolští učitelé tělocviku mohli využívat své zkušenosti z českých zemí, kde již desítky let Tělocvičný spolek paní a dívek pražských a pak i další jednoty prolomovaly bariéru mezi mužským a ženským světem.⁶⁹ PRTS se také podílel na tělesné výchově dětí v několika středních odborných školách, kde sídlil, a v armádě (Moskevský vojenský okruh).⁷⁰

V PRTS Olšaník nejenom vedl cvičení, ale vyučoval i možné pokračovatele. Místo náčelníka ovšem bylo po něm svěřeno dalšímu pražskému sokolu, Ferdinandu Karlu Šneppovi (podle ruské tradice Ferdinand Ferdinandovič Šnepp, 1877–1943). Ten zastával tuto funkci v letech 1901–1911.⁷¹ Olšaník se ve stejném období primárně zabýval vyučováním na Obchodní akademii a dalších moskevských

65 Čeští Sokolové na Rus, s. 218; *Naši cvičitelé na Rus*, s. 264; B. POTŮČEK, *Feuilleton. Z Tiflisu na Kavkaze*, s. 2–6; Sokol, č. 1. Praha, 1897. S. 25. O Drbohlavovi srov. Vratislav DOUBEK, *Česká politika a Rusko v korespondenci M. F. Rajevského*, in: Vratislav Doubek (ed.), *Cesty na východ: Češi v korespondenci M. F. Rajevského*, Praha 2006, s. 19; Elvíra FILIPOVIČOVÁ-PTÁKOVÁ, *Československý syndrom ruskýma očima*, Beroun 2014, s. 19. Alois Skoták zemřel v roce 1904 a je třeba odlišovat ho od jeho jmenovce, vojáka Rudé armády během ruské občanské války (*Zemřeli*, *Národní politika*, 20. 11. 1904; Vladimír POLÁK, *Alois Skoták, voják revoluce*, Blansko 1982).

66 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 54–55; F. OLŠANÍK, *Z Ruska. Z Moskvy*, s. 114.

67 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 55–56; Ferdinand ŠNEPP, *Z Ruska – Moskva*, Sokol, 1904, č. 4, s. 82.

68 Ferdinand ŠNEPP, *Zprávy slovanské. Z Ruska*, Sokol, 1905, č. 1, s. 21.

69 Milena LENDEROVÁ – Daniela TINKOVÁ – Vojtěch HANULÍK, *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014, s. 199–206.

70 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 60.

71 *Ibidem*, s. 39–40; *Idem*, *Kratkij istoričeskij očerk*, s. 8.

školách. I nadále však pomáhal PRTS a vedl jedno z jeho družstev.⁷² Šnepp také vyučoval na Reálné odborné škole, kde sídlil spolek, a v dětských a ženských skupinách PRTS.⁷³ Plzeňský rodák byl vynikajícím sportovcem, byl známý především ve skocích do dálky; byl jedním z vítězů sletových závodů roku 1901 a držitelem různých rekordů českých zemí i Ruska.⁷⁴ Beljajev, obdivující jeho dovednost a energii, psal o něm jako o gumovém člověku a ohni – tak se prý nazývali obránci Ruska proti vpádům kočovníků z Krymu.⁷⁵

Stejně jako Olšaníkovi i Šneppovi stačil jeden rok k tomu, aby se solidně naučil základům ruštiny.⁷⁶ Později Šnepp psal, že jediná konkrétní slova z ruštiny, která předtím znal, byla „Bože, Carja chrani...“ (Bože, chraň cara), čili začátek národní hymny, a proto hořel studem: „Vidíš, ani té veliké slovanské řeči jsi se nenaučil!“ Podle Šneppa byla v tomto směru důležitá pomoc Olšaníka a sokolská výchova vedoucí ke kázni a disciplíně.⁷⁷

V roce 1907 Šnepp zavedl v PRTS podle vzoru českých sokolských jednot Technický výbor, jenž se spolu s náčelníkem zabýval organizací cvičení a veřejných vystoupení.⁷⁸ Se Šneppem je spojeno také zavedení takových sokolských prvků, jako jsou divadelní slavnosti, plesy a přednášky.⁷⁹ Pořádaly se i výlety, například na Vrabčí hory.⁸⁰ Kromě českého náčelníka mělo PRTS i české členy (v roce 1903 jich bylo pět).⁸¹

V roce 1904 se Šnepp zúčastnil sokolského sletu v Lublani, pro kterou v ruštině tehdy používali německý název Laibach.⁸² Spolu s K. V. Antonovem z PRTS se Šnepp zúčastnil také Vsesokolského sletu v Praze v roce 1907.⁸³ I když příjezd sokolských cvičitelů do Ruska znamenal určitý pokrok, pořád nešlo mluvit o plném rozšíření hnutí v této zemi. Čeští sokoli přitom pokračovali ve svých snahách to změnit. V roce 1891 Pražský Sokol pozval představitele PRTS na Vsesokolský slet

72 Ferdinand ŠNEPP, *Zprávy slovanské. Rusko*, Sokol, 1902, č. 11, s. 260; J. SCHEINER – F. ŠNEPP, *Ruský tělocvičný spolek v Moskvě*, s. 198.

73 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 41.

74 Ibidem, s. 42; *Athletické závody klubu Sparta*, Národní listy, 8. 7. 1896; Alois KALÍK, *Čtvrtý slet všesokolský*, Sokol, 1901, č. 8, s. 199; *Tělocvičný výkon*, Sokol, 1903, č. 12, s. 280.

75 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 41.

76 Ibidem, s. 42.

77 Ferdinand ŠNEPP, *Sokol – učitel*, Sokol, 1902, č. 1, s. 2–5.

78 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 42.

79 Ibidem, s. 59, 61–62.

80 Ferdinand ŠNEPP, *Moskva. Russkoje Gimmastičeskoje Obščestvo*, Sokol, 1904, č. 9–10, s. 239.

81 Ferdinand ŠNEPP, *Z Ruska. Ruský spolek tělocvičný v Moskvě*, Sokol, 1903, č. 7, s. 162.

82 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 60.

83 Ibidem, s. 62.

a Jubilejní zemskou výstavu v Praze.⁸⁴ To, že se sokoli snažili navázat intenzivní kontakty právě s PRTS, se dá vysvětlit tím, že, jak podotýkal jeden ze sokolských publicistů v roce 1897, ruské tělocvičné spolky jsou „vesměš jen pod vedením německým; jediný moskevský má vedení ruské“.⁸⁵ V Petrohradě to bylo jinak. Na to si stěžoval v pražském časopisu *Sokol* jeden z místních Čechů: „Když Němci dovedou ve slovanském městě vládnouti dvěma spolky, proč bychom i my nepřispěli k upozornění zdejších rozhodných kruhů na práci sokolskou“.⁸⁶ Alois Skoták z Tiflisu také pokračoval v úvahách, jež byly pro české sokoly tradiční. Týkaly se především nadějí o budoucnosti sokolského hnutí v Rusku: „Doufejme však, že veliký bratrský národ slovanský, krácející ve všech oborech kultury a lidského snažení obrovskými kroky kupředu, i na tomto poli nezůstane za ostatními národy.“⁸⁷

O tom, jak veliké byly tyto naděje, svědčí rovněž pozornost, kterou věnovali pražští sokolové ruským hostům na oslavách 100. výročí narození Františka Palackého (1798–1876) v roce 1898. Tehdejší vystoupení na cvičišti na Letné bylo však zmařeno deštěm, a proto Pražský Sokol pozval ruské hosty (generál V. V. Komarov, kníže M. M. Andronikov, žurnalista V. A. Prokověv a státní rada českého původu Jan Vaclík {1830–1917}) do své tělocvičny. Po cvičení Josef Scheiner vyslovil přání, „aby i na Rusi konečně otevřena byla volná dráha sokolskému sdružení“, a hosté přislíbili, že „připraví v zemi své půdu pro jednoty sokolské“.⁸⁸ Na slavnosti nechyběla ani svérázná osobnost tehdejší Prahy, žurnalista a agent ruské rozvědky Vsevolod Pavlovič Svatkovskij.⁸⁹

Pražský všesokolský slet v červnu roku 1901 byl navštíven nejenom Olšaníkem a jinými sportovními pracovníky, nýbrž i řadou veřejných činitelů včetně Michaila M. Bojeviče z Moskevského slovanského dobročinného spolku (MSDS), který vznikl v roce 1894 a do kterého pak byli přijati jako čestní členové i Josef Scheiner a Jan Podlipný (1848–1914).⁹⁰ Příští slety v letech 1907 a 1912 již byly

84 Ibidem, s. 58.

85 *Tělocvik v Rusku*, s. 47.

86 *Zprávy slovanské. Z Ruska. Z Petrohradu*, Sokol, 1897, č. 6, s. 144.

87 Alois SKOTÁK, *Tělocvik na ruských školách*, Sokol, 1898, č. 7, s. 171.

88 *Ruští hosté v Sokole pražském*, Sokol, 1898, č. 7, s. 180–181.

89 *Ruský list*, Sokol, 1899, č. 2, s. 78.

90 A. KALÍK, *Čtvrtý slet všesokolský*, s. 181, 194; *Ze Sokola pražského*, Sokol, 1902, č. 7, s. 162; Josef SCHEINER (ed), *IV. slet všesokolský pořádaný v Praze Svazem českoslovanského sokolstva ve dnech 28.–30. června a 1. července 1901*, Praha: Svaz 1901, s. 47–48; Zoja Sergeevna NENAŠEVA, *Idějno-političeskaja borba v Čechii i Slovakkii v načale XX v.*, Moskva 1984, s. 55. Předchůdcem MSDS byl Dobročinný slovanský výbor (komitét) se sídlem v Moskvě a s pobočkami v Kyjevu, Oděse a Petrohradu, který vznikl ještě v roce 1858 a byl spojen s působením čelných panslavistů

navštíveny velkými delegacemi PRTS a jiných sokolských jednot. MDSO dlouho byl jednou z mála ruských organizací, jež neustále pomáhaly sokolům. Tentýž spolek odeslal spolu s Ferdinandem Šneppem dopis i účastníkům tělocvičného večera v Kyjevě v roce 1902 a v roce 1903 zaslal telegram.⁹¹ V červenci roku 1903 byl MDSO zastoupen na tzv. Sokolském dnu profesorem Moskevské university Konstantinem Al. Borisovým-Korženevským.⁹² Ve stejném roce se stal předseda spolku generál hrabě Artur Ivanovič Čerep-Spiridovič (1868–1926) zakládajícím členem Pražského Sokola.⁹³

Vztahy českých sokolů a ruských tělocvičných činitelů ovlivňovala, podobně jako celé česko-ruské vztahy, polská otázka. Polské povstání roku 1863, které bylo tvrdě potlačeno ruskými vojsky, se stalo příčinou jistého napětí. Po smrti jednoho z lídrů Lvovského Sokola Tadeusze Źuliňského (1839–1885) Josef Scheiner napsal jeho nekrolog pro pražský časopis *Sokol*. V něm mimo jiné zmínil, jak musel opustit Kyjevskou univerzitu a po dalších svých projevech podpory povstání i celé Rusko, a jak publikoval ve stejném roce v Praze články, ve kterých porovnával podrobení Čechů Němcům s podrobením Poláků Rusům.⁹⁴ V tomto kontextu měl specifické postavení Ruský Sokol, který vznikl ve Lvově v roce 1894. Jeho existence byla důležitá i vzhledem k tomu, že proměňující se identita východoslovanského obyvatelstva Haliče (Rusové, Rusíni, Ukrajinci) byla velmi palčivou otázkou jak pro ruskou, tak i pro polskou společnost.⁹⁵

Josef Scheiner se snažil konfliktům mezi Rusy a Poláky vyhnout. Nechtěl, aby ohrozily rozšíření sokolského hnutí. Například když polské konzervativní noviny *Czas* napsaly, že Scheiner na sletu polského Sokolstva v Krakově v roce 1896 řekl, že Rusko nepočítá do slovanské rodiny, Scheiner to ihned vyvrátil a podotkl, že hájí „společné postupování všech slovanských národů na nejširších základech li-

Ivana Aksakova a Michaila Pogodina (Radomír VLČEK, *Ruský panslavismus – realita a fikce*, Praha 2002, s. 131–136).

91 Ferdinand ŠNEPP, *Náš ruský svátek*, Sokol, 1903, č. 2, s. 27–28; *Rusko. III. veřejné cvičení v Kyjevě*, Sokol, 1903, č. 7, s. 162.

92 *Sokolský den v Praze*, Sokol, 1903, č. 8, s. 181.

93 Pojem „zakládající člen“ nebyl spojen se zakládáním spolku, nýbrž s vyjádřením velké úcty. *Ze Sokola pražského (2)*, Sokol, 1903, č. 11, s. 262; *Ze Sokola pražského (3)*, Sokol, 1904, č. 6, s. 147.

94 Josef SCHEINER, *Dr. Tadeusz Źuliński*, Sokol, 1885, č. 4, s. 32.

95 *Ruský „Sokol“ ve Lvově*, Sokol, 1894, č. 4, s. 116. Obdobné napětí spojené s konstruováním východoslovanských a jiných národů bylo tehdy i na Západu Ruského impéria (srov. Alexej Iliič MILLER – Michail Dmitrijevič DOLBILOV (eds.), *Zapadnyje okrajny Rossijskoj imperii*, Moskva 2007).

dových“.⁹⁶ Obdobné problémy s názory českých sokolů a s novinami *Czas* se objevily i v roce 1892, kdy se konal slet ve Lvově.⁹⁷ Dá se předpokládat, že na kladný vztah Scheinera k Rusku mělo určitý vliv to, že tam bydlel jeden z jeho bratrů.⁹⁸

Tato událost v polských zemích v roce 1896 odhaluje také i jinou, neromantickou stranu obrazu Ruska v českých zemích, jelikož časopis *Borec* se v reakci na údajný projev Scheinera tázal, koho myslel svým výrokem „cara se svou despotickou vládou, nebo ty mužiky, kteří o sobě nic nevědí a které tam dosud trestají jako zvěř bitím“.⁹⁹ Tyto prvky obrazu Ruska, jak napsal historik Vratislav Doubek, byly zdůrazňovány českou politikou od vzniku austroslavismu a revoluce 1848, jako „tradiční rozpínavost“, „vnitřní politická nesvoboda, ultrakonzervativní systém vlád a sociální kastovníctví“ a po intervenci v Uhrách i „mongolská tyranie“.¹⁰⁰ Perspektivní výzkumnou otázkou je, proč se pozitivní a negativní prvky tohoto obrazu nacházejí v proměnlivém vztahu a někdy úplně potlačovaly jeden druhý.

Ještě před proměnou na skutečnou sokolskou jednotu se PRTS stýkal nejenom s českými sokoly, nýbrž i se srbskými. V létě 1897 bělehradský tělocvičný spolek Dušan Silni (podle srbského přívlasktu krále a cara Štěpána Uroše IV. Dušana {1308–1355}), který také tehdy ještě neměl ve svém názvu slovo sokol, pozval představitele slovanských tělocvičných spolků na slavnost svěcení praporů za účasti krále Alexandra I. Obrenoviće (1876–1903) a srbského metropolity Mihaila (1826–1898). Předseda srbského spolku Bogdanović Tasso se stal čestným členem PRTS, jenž tam vyslal Vladimira Giljarovského, který přivezl pro Srby stuhu, dostal diplom a přednesl vlastní báseň „*Před praporem Dušana Silného*“.¹⁰¹ Giljarovskij se o svých vzpomínkách zmínil ve své knize „*Moskva novinová*“.¹⁰² Tato kniha je plná protiněmeckých a panslavistických úvah, avšak není jednoduché odlišit, které z nich jsou z doby, kterou autor popisuje, a které jsou až z 30. let, kdy byly napsány. Text obsahuje výčitky Rakousku, které se prý snažilo podmanit si Srbsko prostřednictvím svých bank a poslalo na srbskou slavnost své špiony. Zvláštní pozornost Giljarovskij věnoval sremským Srbům a jejich údajnému záporožsko-kozáckému

96 *III Zlot Sokolstwa polskiego w Krakowie*, *Czas*, 1. 7. 1896; Josef SCHEINER, *Slavná redakce!*, *Národní listy*, 4. 7. 1896.

97 *Iz Krakova*, *Slavjanskoje obozrenije*, č. 2, 1892, s. 172–175.

98 *Ze Sokola Pražského (4)*, *Sokol*, 1899, č. 8, s. 216.

99 *Czas, orgán polskich stanczyků*, *Sokol*, 1896, č. 10, s. 208.

100 V. DOUBEK, *Česká politika a Rusko v korespondenci M. F. Rajevského*, s. 7–9.

101 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 43–44; *Slavnost svěcení praporu „Dušana Silného“*, *Sokol*, 1897, č. 8, s. 191–192.

102 V. A. GILJAROVSKIJ, *Moskva gazetnaja*, s. 212, 216.

původu, což souviselo i s jeho osobním hledáním národní identity v mezích kozáctví.¹⁰³ Jako Rus si Giljarovskij užíval zvláště srdečné přijetí mezi Srby. V roce 1899 mu „sokoli-dušanovci“ pomáhali během návštěvy, která se odehrála ve stejnou dobu jako neúspěšný atentát na bývalého krále Milana I. Obrenoviće (1854–1901).¹⁰⁴

Srbsko-ruské vztahy byly ovlivněny stejnou konfesí. Je to zajímavé vzhledem k tomu, že v českých zemích se sokolské hnutí později stalo jednou z bašt antiklerikalismu a české obdoby německého Kulturkampfu. V Rusku byl vztah sokolů ke křesťanství poněkud jiný. Pravoslaví zůstávalo faktorem, se kterým musel počítat každý, kdo chtěl prosadit něco v Rusku. Jako všude v Evropě i zde sekularizace slavila ve druhé polovině 19. století velké úspěchy, ale silná byla i reakce, mimo jiné i na stránkách literárních děl.¹⁰⁵ Odlišné bylo také právní a politické postavení církvě v Rusku, které se vyznačovalo větší podporou, ale i větší závislostí.

Předpokládám, že antiklerikalismus českých sokolů mohl být vnímán pozitivně jako necílený proti křesťanství, nýbrž jen proti papeži a katolicismu, který se v tehdejších ruském veřejném mínění netěšil velké oblibě. Také spojení s dědicstvím husitství nebylo něčím neakceptovatelným, a to hlavně kvůli velkému rozšíření teze v ruské romantické slavistice o tom, že Jan Hus a Jeroným Pražský inklinovali k pravoslaví.¹⁰⁶

Sokolské hnutí v Rusku se muselo přizpůsobit nejen náboženské situaci, ale i odlišným klimatickým podmínkám. Činnost PRTS významně ovlivnily např. ruské tradice bruslení. V letech 1884–1885 a pak znovu v letech 1898–1899 byly

103 Mimočodem, sokolský vzdělávatel Karel Vaniček (1860–1926) psal v roce 1891, že prý zbytky čet Fridricha Ruského (Fedora, knížete ostrožského) byly základem této etnické skupiny a že „Husité čeští byli učitelé maloruského Kozactva“. K tomu dodal: „Jaké to povznášející vědomí!“ (Karel VANIČEK, *Příklady výcviku a síly tělesné u starých Slovanů vůbec, Čechů pak zvláště*, Sokol, 1891, č. 3, s. 31).

104 V. A. GILJAROVSKIJ, *Moskva gazetnaja*, s. 219.

105 O počátcích tohoto procesu v Rusku srov. M. PUTNA, *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity*, s. 137–147; Radomír VLČEK, *Ke kořenům sekularizace v ruském imperiu*, in: Jiří Hanuš (ed.), *Vznik státu jako proces sekularizace*. Diskuse nad studií Ernsta-Wolfganga Böckenfördeho, Brno 2006, s. 117–129.

106 *Oslava památky Husovy a klerikálové*, Věstník sokolský: list Svazu československého Sokolstva, 1897, č. 21, s. 250; Vasilij Evgrafovič ROMANOVSKIJ, *Jan Gus (Velikij podvižnik češského národa): K 500-letímu sožženija jeho na kostre (1415–1915 g.g.)*, Moskva 1915 (srov. Michail Anatoljevič BOJCOV, *Hus und seine Zeit in russischer und sowjetischer historisch-literarischer Verarbeitung*, Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder, 2015, č. 1, s. 1–17; Ljudmila Pavlovna LAPTEVA, *Ideja slavjanskoj vzaimnosti i slavjanskije sjezdy XIX v.*, in: Marina Jurjevna Dostal (ed.), *Slavjanskije sjezdy XIX–XX vv.*, Moskva 1994, s. 16–17; M. PUTNA, *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity*, s. 185; R. VLČEK, *Ruský panslavismus – realita a fikce*, s. 166–167.)

uspořádány úspěšné akce v bruslení na kluzišti jachtařského klubu na ulici Petrovka. Poté se však spolek marně snažil pronajmout vhodné místo pro trénování bruslení. Bylo tomu tak patrně s ohledem na značnou konkurenci. I přesto se spolek od roku 1903 díky Nikolaji Šustovi chlubil vlastním kluzišťem. Nacházelo se na Patriarších rybnících, o nichž mj. píše Michail Afanasjevič Bulgakov (1891–1940) v románu *Mistr a Markétka*. Otevření zmíněného kluziště následovalo po společné modlitbě zúčastněných dne 6. prosince 1903.¹⁰⁷ Pozoruhodné bylo, že se na něm uskutečnily, pokud to dovolilo nestálé zimní počasí, i závody v rychlobruslení a v krasobruslení.¹⁰⁸ Podle historika Kasatkina bylo např. rychlobruslení v Moskvě do otevření kluziště PRTS organizováno zcela nesystematicky. Krasobruslení jako samostatné sportovní odvětví téměř neexistovalo.

Organizace tohoto sportoviště, jeho úpravy včetně vybudování šaten, zajištění hudby, osvětlení, vstupenek či stravování, to všechno bylo náročným a nákladným podnikem.¹⁰⁹ Příliš chladné nebo naopak příliš teplé počasí sportu nepřálo, a tudíž znamenalo pro jednotu finanční ztráty.¹¹⁰ Navíc kluziště dvakrát zachvátil požár.¹¹¹ Existovaly ovšem i pozitivní stránky: kromě závodů se mohl uskutečnit karneval, v létě se připravovaly jachtařské závody apod.¹¹² Uvažovalo se i o tom, že by se kluziště využívalo v létě jako „veslařský útulek“.¹¹³

Řada aktivit, která se na kluzišti konala, podněcovala zájem o nové členství v PRTS.¹¹⁴ Důvodem přílivu členské základny byly i vynikající výsledky jednotlivců. Už tehdy totiž začala stoupat rychlobruslařská hvězda – Nikolaj Vasiljevič Strunnikov (1886–1940), budoucí mistr světa a Evropy v letech 1910 a 1911, držitel několika světových rekordů.¹¹⁵

To, co bylo uvedeno o bruslení, platilo i pro lyžování, které bylo druhým provozovaným zimním sportem PRTS. Z jeho širokých aktivit upozorníme zejmé-

107 Innokentij Ivanovič KASATKIN, *Dejatel'nost v oblasti konkobežnago sporta*, in: Ivan Stepanovič Beljaev, *Dvadcatipjatiletije Russkago Gimnastičeskago Obščestva v Moskve*. 4 maja 1883–1908 g. Istoričeskij očerk, Moskva 1909

108 *Sostjazanija konkobežcev*, *Moskovskije vedomosti*. 3. 1. 1905; *Vot tak zima*, *Moskovskije vedomosti*, 18. 1. 1905; *Sostjazanija konkobežcev (2)*, *Moskovskije vedomosti*, 25. 1. 1905. Při citování ruských dorevolučních novin uvádím data vydání podle juliánského kalendáře.

109 I. I. KASATKIN, *Dejatel'nost v oblasti*, s. 63–67.

110 *Vot tak zima*.

111 I. I. KASATKIN, *Dejatel'nost v oblasti*, s. 70.

112 *Karnaval*, *Moskovskije vedomosti*. 18. 2. 1905.

113 F. ŠNEPP, *Z Ruska – Moskva*, s. 82.

114 *Moskovskaja sportivnaja žizn'*, *Moskovskije vedomosti*. 22. 3. 1905.

115 I. I. KASATKIN, *Dejatel'nost v oblasti*, s. 68.

na na řadu úspěchů, které v něm v roce 1904 na přeboru Moskvy slavili členové PRTS.¹¹⁶ A jako kuriozitu poznamenejme, že s bruslením ani lyžováním se rozhodně nespojoval zdravý životní styl. Velkým překvapením pro Šneppa např. bylo, že sportovci „si ihned po závodech zapálí nezbytnou papirošku“.¹¹⁷

Olšaník a Šnepp posílali do Prahy články o moskevských tělocvičných večerech, slavnostech, veřejných cvičeních atd. Jednu takovou událost Olšaník popsal parafrází známého ruského optimistického přísloví: „Opět byl jednou na naší ulici svátek.“¹¹⁸ Přitom zprávy Olšaníka byly více pesimistické než Šneppovy. Dá se to vysvětlit nejen jeho povahou, nýbrž i delší dobou, po kterou rodák z Tvorovic strávil v Moskvě: v roce 1904 trpce psal: „Kolik myšlenek, plánů, předsevzetí jsem to vezl s sebou... 13 let – 13 období, a cvičí tolik, kolik cvičilo před lety.“¹¹⁹ Nejvíce Olšaníka dráždilo, že počet návštěvníků rostl před Vánoce a Velikonocemi, aby pak opět rychle klesal.¹²⁰

Kromě PRTS šířil v Moskvě sokolskou myšlenku také Český kroužek.¹²¹ Krajanský Český kroužek rovněž neměl ve svém názvu slovo Sokol, ale byl tomuto hnutí hodně blízko. Kroužek vznikl v roce 1902 a od svých počátků „navázal blízké slovansko-bratrské styky“ s PRTS. Účastnil se i jeho veřejných cvičení.¹²² Podobný kroužek českých krajanů – sokolů vznikl v roce 1900 v Petrohradu a v roce 1901 v Kyjevě.¹²³ Ještě na začátku roku 1901 čeští krajané usilovali o to, aby měl spolek slovo Sokol přímo ve svém názvu. Avšak marně.¹²⁴ Mezi zakladateli byli samozřejmě Olšaník a Šnepp, také výše zmíněný předseda MSDS Čerep-Spiridovič, inženýr Pilař, velkoobchodník Prášil a inspektor Vogel, bratři Jindřichové ze žižkovského Sokola aj.¹²⁵ Založení spolku odráželo tehdejší nárůst počtu Čechů v Moskvě, jejichž znalosti potřebovalo modernizující se ruské hospodářství. Jak psal Šnepp, „česká kolonie v Moskvě není zajisté poslední co do počtu“.¹²⁶ Ještě do schválení

116 Ibidem.

117 F. ŠNEPP, *Z Ruska – Moskva*, s. 82.

118 F. OLŠANÍK, *Z Moskvy (2)*, Sokol, 1904, č. 5, s. 124.

119 Ibidem, s. 125.

120 Ibidem.

121 I. S. BELJAEV, *Dvadcatipjatiletije*, s. 49.

122 Ibidem, s. 60; Ferdinand ŠNEPP, *Rusko. Český kroužek v Moskvě*, Sokol, 1903, č. 5, s. 118.

123 *Petrohrad, dne 16. listopadu 1900*, Sokol, 1901, č. 1, s. 22; *Tělocvičné kroužky české v Kyjevě a Petrohradě*, Sokol, 1902, č. 3, s. 66.

124 Ferdinand ŠNEPP, *Letem sokolím v dáli*, Sokol, 1902, č. 5, s. 98–99; Idem, *Náš ruský svátek*, s. 26.

125 *Tělocvičné kroužky české v Kyjevě a Petrohradě*, s. 66; F. ŠNEPP, *Letem sokolím v dáli*, s. 98.

126 Idem, *Rusko. Český kroužek v Moskvě*, s. 117.

stanov Šnepp začal vést cvičení mládeže (tzv. české soboty). Kroužek však začal působit napůl ilegálně, objevil se i návrh pojmenovat spolek Českým klubem.¹²⁷

Kroužek zorganizoval velký počet kulturních akcí. V letech 1902–1903 např. uspořádal Husův večer, různé akce pro uctění památky Tyrše, Fügnera a Žižky a „soucítění a porozumění pro státoprávní význam zemí koruny svatováclavské“, přednášky o Jaroslavu Vrchlickém (1853–1912), o tělocviku.¹²⁸ Konal také výlety, na Vánoce taneční zábavy a zástěrkovou a mašličkovou slavnost. Záhy byl v rámci něj zřízen pěvecký a hudební odbor. Odrazem toho, že šlo nejen o přenesení sokolského hnutí do Ruska, nýbrž i o širší vztahy, je to, že během českých sobot se podával čaj, který byl a je pro ruskou kulturu stejně významný jako pro anglickou a čínskou. Kroužek odebíral desítky českých novin a časopisů, sledoval místní události a odesílal různá blahopřání a výrazy soustrasti.¹²⁹

Zvláště upozorněme na Husovu slavnost, kterou upořádal Český kroužek v Moskvě v roce 1903. Byla totiž mimořádně velká. Navštívilo ji kolem stovky „uvědomělých krajanů“ a také představitelé MDSD. Pod obrazem Věnceslava Černého (1865–1936) *Ejhle kacíř* se zpívalo *Ktož sú Boží bojovníci* nebo *Hranice vzplála tam na břehu Rýna*. Celá slavnost byla příkladem aktivit odrážejících snahu udržet národní identitu Čechů v cizím prostředí. I na této akci byla ovšem (nebo právě proto) prosazována myšlenka slovanské vzájemnosti. V jejím kontextu se zvláště připomínala symbolika bitvy u Grunvaldu (1410).¹³⁰ Ta byla do jisté míry a historicky vnímána jako příklad údajně hluboké a tradiční spolupráce Poláků, Čechů a Rusů v boji proti Němcům.¹³¹

Počet českých cvičitelů v Moskvě nikdy nebyl velký. Přesto, nebo právě proto, je třeba poznamenat, že v roce 1904 se dalším sokolským učitelem tělocviků na různých moskevských školách stal Josef (podle ruské tradice – Osip Osipovič) Vondráček (1878–1938) ze žižkovského Sokola, který byl velice aktivní i v následujícím období.¹³² Vondráček se v roce 1904 stal rovněž cvičitelem v Českém kroužku. Patrně jeho zásluhou se dosavadní prozatímní název kroužku stal oficiálním.

127 Idem, *Letem sokolím v dáli*, s. 99; Idem, *Rusko. Český kroužek v Moskvě*, s. 118.

128 Idem, *Zprávy slovanské. Rusko*, s. 259; Idem, *Rusko. Český kroužek v Moskvě*, s. 118.

129 Ibidem.

130 *Husova slavnost v Moskvě*, Sokol, 1903, č. 9, s. 214–215.

131 Podobným způsobem tyto události zachycuje obraz *Po bitvě u Grunwaldu: Severoslovanská vzájemnost* (1924) ze Slovanské epopoje Alfonse Muchy (1860–1939).

132 *Sputník sportsmena po Moskvě*, s. 146; F. ŠNEPP, *Z Ruska – Moskva*, s. 82; F. OLŠANÍK, *Z Moskvy* (2), s. 125.

Přesto i bez odpovídajícího pojmenování Český kroužek „kráčel ve šlépějích sokolských“.¹³³

Podmínkou vstupu do tohoto spolku byla česká národní příslušnost. Ve skutečnosti však nebyla dodržována, neboť spolu s Čechy cvičil stejný počet Rusů a také několik Poláků a jeden Švýcar.¹³⁴ Přitom, co se týče české komunity v Moskvě, členové kroužku si stěžovali, že zámožnější krajané je nepodporují.¹³⁵ To vyvolávalo bouřlivé diskuse o budoucnosti kroužku. Jejich projevem byla mj. Šneppova úvaha z roku 1905, ve které varoval před přílišným zaujetím zábavní činností. Šnepp se současně pohoršoval nad tím, že předsedou byl zvolen Josef Malý, člen rakousko-uherského spolku v Moskvě „prosynceného německým duchem“.¹³⁶

Přes veškeré nejednotnosti a nepřesnosti velký počet Čechů v kroužku umožňoval, aby přenesení sokolských prvků probíhalo evidentně intenzivněji než v PRTS: Rusové a Poláci se učili českým pochodovým písním a často využívali i české sportovní názvosloví.¹³⁷

Český kroužek předvedl své výkony poprvé před ruskou veřejností 9. prosince (26. listopadu) 1906.¹³⁸ Akce měla úspěch, a proto náčelníka Olšaníka podle ruské tradice „kačali“ (dávali mu hobla, čili houpali ho na rukách). Byl to ovšem i výraz úcty a obdivu k samotnému Olšaníkovi, neboť podobné pocty se mu dostávalo i např. po veřejných cvičeních žactva škol.¹³⁹

Kromě PRTS a Českého kroužku měli zájem o sokolské hnutí také někteří ruští veřejní činitelé, publicisté a vědci – slavisté (včetně těch moskevských). Je ovšem nutné podotknout, že pro 80. a 90. léta 19. století byl vcelku charakteristický pokles zájmu o slovanské záležitosti. Stěžoval si na to např. sokolský publicista Václav Kukaň (1859–1925), který v roce 1900 uvedl: „Ani slovanští národové, jako ruský, a jejich časopisy, přední muži, nemají lepších vědomostí o nás, nejeví pro náš boj a požadavky valného zájmu, jak lze často viděti na různých časopisech, jež přijímají do svých sloupců zprávy nás snižující, od našich a slovanských nepřátel – Slo-

133 Josef VONDRÁČEK, *Zpráva o činnosti „Českého Kroužku v Moskvě“*, Sokol, 1904, č. 9–10, s. 238; *Z Moskvu. Český kroužek*, Sokol, 1904, č. 12, s. 288.

134 F. ŠNEPP, *Zprávy slovanské. Z Ruska*, s. 21; *Moskva – Český těl. kroužek*, Sokol, 1906, č. 2, s. 46.

135 Ibidem.

136 F. ŠNEPP, *Zprávy slovanské. Z Ruska*, s. 21–22.

137 *Moskva – Český těl. kroužek*, s. 46.

138 Emanuel MAREŠ, *Z Českého kroužku v Moskvě*, Sokol, 1907, č. 1, s. 20.

139 Ferdinand ŠNEPP, *Rusko. Ze školské praktiky našich bratří v Moskvě, Kijevě a Tiflise*, Sokol, 1903, č. 12, s. 277; Robert TODT, *Z Ruska. Z Petrohradu – Carského Sela*, Sokol, 1908, č. 8, s. 192.

vanská vzájemnost!“¹⁴⁰ Ruský tisk nazýval tehdy slovanskou jednotu „ztracenou iluzí“.¹⁴¹ Bylo to období úpadku zájmu ruské společnosti o slovanskou vzájemnost, která tehdy vycházela z módy. Jednalo se o důsledek názorů a politiky Alexandra III. a Mikuláše II., a především velkého zklamání ruské společnosti z toho, čím skončila Velká východní krize 1875–1878, a mj. také z politického vývoje v Bulharsku po roce 1887.¹⁴² Je nutné nepřeceňovat míru slovanské vzájemnosti: například každému cizinci v Rusku se tehdy obvykle říkalo Němec (tedy „němý“), a v případě F. Šneppa, i když byl Čechem, resp. Slovanem, nedělali výjimku.¹⁴³

Přes tuto skutečnost se v ruském tisku občas objevovaly články o českém sokolství. Jejich autory byli například Porfirijev z novin *Novoje Vremja* a výše zmíněný Vsevolod P. Svatkovskij, který se zúčastnil v Praze stého výročí narození Františka Palackého.¹⁴⁴ Signifikantní byla i opačná aktivita. Např. v roce 1899 se konala v Moskvě velká ruská oslava na počest ruského národního idolu, Alexandra Sergejeviče Puškina (1799–1837). Jedním z účastníků byl i Josef Scheiner. Moskevská periodika neopomněla tuto skutečnost připomenout.¹⁴⁵

O sokolství psal i Anton Semjonovič Budilovič (1846–1908), redaktor časopisu *Slavjanskoje obozrenije*, který od roku 1892 vydával Petrohradský slovanský dobročinný spolek.¹⁴⁶ Protiněmecká *Kronika a dopis z Krakova* se zmiňovaly o účasti Čechů v tělocvičných slavnostech v Nancy a také o incidentu spojeném s účastí sokolského činitele Karla Pippicha (1849–1921) na sokolském sletu ve Lvově a s novinami *Czas*.¹⁴⁷ Přitom povědomí o sokolství a těchto publikacích nebylo příliš rozšířeno, část veřejnosti měla sokoly za boxery.¹⁴⁸ Nejvíce zvyšovaly zájem o sokolské hnutí pražské slety: například po „čtvrté olympiádě sokolské“ v roce 1901 se žáci ptali Olšaníka, zdali je sokol, a to stejné se stalo jemu a Šneppovi i v tramvaji (koňce), kde si jeden muž všiml jejich odznaků.¹⁴⁹

140 Václav KUKAŇ, *Na půdě obrožené*, Sokol, 1900, č. 12, s. 274.

141 Z. S. NENAŠEVA, *Idejno-političeskaja borba v Čechii i Slovakkii v načale XX v.*, s. 56.

142 Ibidem, s. 54–56; R. VLČEK, *Ruský panslavismus – realita a fikce*, s. 198, 202, 206, 217–218.

143 F. ŠNEPP, *Sokol – učitel*, s. 4.

144 *Ruský list*, s. 78; *Zprávy slovanské. Z Ruska (2)*, Sokol, 1899, č. 8, s. 215.

145 *Puškinské slavnosti v Petrohradě*, Národní listy, 9. 6. 1899; Jaromír HRUBÝ, *Oběd žurnalistů a spojených literárně-uměleckých spolků*, Národní listy, 13. 6. 1899; *Petrohrad, dne 16. listopadu 1900*, s. 22 (srov. V. DOUBEK, *Česká politika a Rusko (1848–1914)*, s. 230).

146 O tomto časopisu a Budilovičovi srov. R. VLČEK, *Ruský panslavismus – realita a fikce*, s. 214–215.

147 Anton Semenovič BUDILOVIČ, *Letopis*, Slavjanskoje obozrenije, č. 2, 1892, s. 145–146; *Iz Krakova*, s. 172–175.

148 Ferdinand ŠNEPP, *Plody českého tělocvičného úsilí*, Sokol, 1902, č. 3, s. 66.

149 Idem, *Letem sokolím v dáli*, s. 99–100.

Nejpodrobnější popis českého sokolství v ruském tisku 19. století zanechal v roce 1897 Leon Wasilewski (1870–1936).¹⁵⁰ Budoucí meziválečný ministr zahraničních věcí Polska psal tehdy pro petrohradský časopis *Mir Božij*, kde vedl mimo jiné rubriku *Z kulturního života drobných národů*. Jako absolvent Karlo-Ferdinandovy univerzity se rozhodl popsat i české sokolské hnutí.¹⁵¹ Tento článek je zajímavý tím, že autor dobře znal jak české, tak ruské realie. Strážlivosti jeho myšlenkám přidávalo i to, že Wasilewski nebyl zatížen mytickými představami o slovanské vzájemnosti. Podle Wasilewského bylo možné pokládat pozornost věnovanou tělocviků za „míru kulturního rozvoje jakéhokoliv národa“. Češi v této sféře prý nejenom nezaostávali za jinými evropskými národy, nýbrž byli na tak vysoké úrovni, že jim Rusko mohlo závidět. Autor trochu idealisticky popisoval rovnostářství sokolů a porovnával jej se situací v Rusku. Podotkněme, že tento moment byl jedním z nejdůležitějších faktorů, který vysvětloval, proč přenesení sokolství do Ruska neprobíhalo přímočaře. Z toho důvodu je třeba ocitovat Wasilewského stať doslovně:

„Každému, kdo přijíždí z Ruska do českých zemí, hned bije do očí to, že tam není tak patrná hranice, která odděluje představitele jednoho stavu od člověka z jiné třídy. Rozvinutý společenský život, ve kterém se stále srážejí představitelé všech tříd, vyrovnává stavovské rozdíly. Vysoká úroveň kulturního rozvoje lidí přispívá k vytvoření u českého řemeslníka, dělníka nebo rolníka toho pocitu vlastní důstojnosti, které mu umožňuje hledět na člověka z intelektuální sféry jako na sobě rovného. Ruský člověk, který si zvykl na tradiční mačkání čapky [jde o tradici smekat čapku při setkání s příslušníkem privilegovaného stavu a pak ji dlouho mačkat v ruce, než dotyčného nebude vidět – V. K.],¹⁵² musí se divit té přirozenosti, se kterou český rolník nebo dělník první podává ruku představiteli inteligentské třídy. Když přijdete do jakéhokoliv hospody nebo obdobného podniku, uvidíte, že za jedním sto-

150 Leon VASILEVSKIJ, *České sokoly*, *Mir Božij*, 1897, č. 4, s. 139–146.

151 Srov. o jeho novinářské činnosti Igor Vladimirovič KRJUČKOV, *Vengerskij milénium 1896 g. V publikacijach L. Vasilevskogo na stranicach „Mira Božjeho“*, in: Andrej Nikolajevič Pticyň (ed.), *Rossijsko-polskij storičeskij almanach. Vypusk VII, Stavropol 2014*, s. 14–25; Idem, *Problemy razvitiija dualističeskoj Avstrii v intellektual'nom prostranstve Rossii načala XX v.*, in: Natalja Dmitrijevna Krjučkova (ed.), *Stavropolskij almanach Rossijskogo občestva intellektualnoj istorii. Vypusk 13, Stavropol 2012*, s. 135–158.

152 Srov. Lev Nikolajevič TOLSTOJ, *Vzkříšení*, Praha 1958, s. 234, 241: „[...] sotvaže se Nechljudov přiblížil, hovor utichl a rolníci stejně jako v Kuzminském všichni jeden po druhém dali čepice dolů“ [...] „Dalo jim dost práce, než rolníky přemluvil, aby si nasadili čepice a sedli si. Zvláště urputně [...] držel před sebou čepici bývalý voják [...] Když si konečně jeden z nich [...] nasadil velkou čepici [...] následovali ostatní jeho příkladu.“ (překlad Taťjany Haškové).

lem sedí profesoři, řemeslníci, studenti, obchodníci atd., kteří vedou čilou diskusi na nějaká politicko-společenská nebo literární témata nebo popíjejí pivo a přátelsky zpívají sborové písně. Sblížení různých tříd významně napomáhá i Sokol, členem kterého se může stát každý Čech. V řadách sokolů se setkávají ředitel se svým podřízeným, profesor se studentem, majitel továrny s dělníkem, mistr s tovaryšem atd. V sokolských jednotách se nezdívá děje to, že šikovnější, silnější a obratnější podřízený se stává náčelníkem svého nadřízeného. V Sokolu si všichni členové tykají a užívají oslovení ‚bratře‘. V Sokolu mizí veškeré uctívání hodnot, ztrácí se wszeliké tituly, pro které Češi mají podle německého vzoru velkou slabost. ‚Pane doktore‘, ‚pane profesore‘, ‚pane rado‘, ‚pane soudce‘ – to všechno u sokolů nahrazeno jednoduchým ‚bratře‘ N. N.“¹⁵³

Ještě explicitněji o absenci rovnostářského „třetího stavu“ v Rusku psal pro pražský časopis *Sokol* v roce 1901 český krajan František Cívín z petrohradského tělocvičného spolku Sever: „Největší překážkou pro šíření sokolské myšlenky jest dle mého mínění to, že v ruském lidu dosud pohřešujeme uvědomělého stavu řemeslnického a hlavně dělnictva, které tvoří u nás jádro sokolstva. Dokud toho nebude, dotud sokolství bude Rusku cizím“.¹⁵⁴

* * *

Proměna PRTS v sokolskou jednotu byla postupná. Jednoznačně lze sokolské hnutí v Rusku datovat od roku 1908, i když název Sokol stále ještě chyběl. Od roku 1908 se PRTS a několik dalších ruských protosokolských spolků (například petrohradský Sever) staly členy „veliké sokolské rodiny“, celosvětové sítě jednot (v případě PRTS – pod názvem První ruský tělocvičný spolek Sokol I v Moskvě).¹⁵⁵ Pak následovalo období rozkvětu sokolství v Rusku, přípravou na které bylo předešlé působení Olšanika a Šneppa v Moskvě.

V roce 1912 se představitelé dvaceti ruských sokolských jednot poprvé zúčastnili cvičení na VI. všesokolském sletu v Praze.¹⁵⁶ Na počátku roku 1914 bylo ve svazu ruského sokolstva již 36 sokolských spolků (z toho čtyři byly v Moskvě,

153 Podobným způsobem egalitarismus Sokolů popisoval Francouz Ernest Gay v roce 1901: „[...] dělníky a milionáře, obyčejné řemeslníky, advokáty, umělce a poslance českého sněmu a říšského parlamentu [...] skutečná národní milice.“ (překlad Pavly Horské, in: P. HORSKÁ, *Sladká Francie*, s. 110).

154 František CIVÍN, *Z Petrohradu*, Sokol, 1901, č. 12, s. 310.

155 I. S. BELJAEV, *Kratkij istoričeskij očerk*, s. 11.

156 *Ibidem*.

pátou moskevskou sokolskou jednotou bylo polské Towarzystwo Gimnastyczne), ještě 22 spolků se chystalo do svazu vstoupit.¹⁵⁷ To vše se mohlo uskutečnit jen po revoluci 1905, kdy přišla doba velkých společenských změn, a jen po vzniku neoslavismu, nového myšlenkového proudu podporujícího slovanskou vzájemnost, která znova našla pozbytou přitažlivost. Na rychlý rozvoj ruského sokolství, který náhle přerušila první světová válka, ruští sokolové poté navázali v meziválečné době v emigraci, především v Československu a Jugoslávii.

I krátce před světovou válkou se ruské sokolství potýkalo s překážkami a limitujícími faktory, které se projevovaly v období, na něž se zaměřil tento článek, a sice s jazykovou bariérou, nedůvěrou byrokracie, větším vlivem stavovských struktur, omezenou poptávkou po volnočasových aktivitách, slabým povědomím o tělocviku a zároveň konkurencí s turnerstvím a švédským tělocvikem, drsnějším podnebím, genderovými předsudky, jiným postavením církve aj. Ale i přes tyto nepřejícné podmínky se určitý počet lidí, včetně Františka Olšaníka, Ferdinanda Šneppa a Josefa Vondráčka v Moskvě, snažil plnit misijní úlohu seznámení ruské veřejnosti s ideami Miroslava Tyrše. Poměrně velké úsilí bylo vyžadováno i od těch, kteří tyto vlivy přijímali a kteří z nich učinili specifickou podobu sokolství. Toto úsilí svědčí o velké hodnotové váze slovanské vzájemnosti a pokroku pro určité skupiny lidí v českých zemích a Ruském impériu na konci 19. a počátku 20. století a pozdější úspěch jejich snah – o nutnosti brát s rezervou publicistické a filozoficko-historické úvahy o propastném rozdílu mezi Ruskem a Evropou.

157 *Spisok Sokolskich Obščestv*, Vestnik russkago sokolstva, 1914, č. 1, s. 8–11.

SUMMARY

The Sokol movement originated in the Czech lands just at the turn of the years 1861 and 1862. The first club bore the name of Pražská tělocvičná jednota [Prague Gymnastic Association], and it had the character of a Czech national organization. From the beginning, one of the most fundamental ideals of this movement was of Slavic unity, or pan-Slavism, which of course implied the need for its expansion into other Slavic countries, including Russia. A study of this process requires explanation of how Sokolism, which originated and developed in the Czech lands under specific historical conditions, was transferred to Russia, and how it was received and transformed there. Adaptation to the different environment required certain modifications to be made. The founding of the first Russian gymnastics association in Moscow in 1883 became a milestone for Russian Sokolism. This association then later gradually transformed into a Sokol club. František Olšaník became the leader of the club in 1891, until he was succeeded in 1901 by Ferdinand Karel Šnepp. These Czech gymnastics trainers introduced many Sokol elements, even though for a long time the organization would still not be called Sokol. Meanwhile, an ethnic association called Krajanský Český kroužek [Czech Compatriots' Club] that was founded in 1902 also did not have the word Sokol in its name, but it was even closer to the Sokol movement. Sokolism's heyday in Russia came after the revolution of 1905 and was connected with great social changes and neo-Slavism, a new intellectual movement that supported pan-Slavism, which regained some of its diminished appeal. In the beginning of 1914 there were already 36 Sokol associations in the league of Russian Sokols, of which four were in Moscow, and another 22 Russian Sokols were preparing to enter the league. The rapid development of Russian Sokolism was, however, suddenly interrupted by the First World War.

STUDIE

První kroky poválečné rekonstrukce a hospodářské obnovy v Československu v létě 1945

EMIL VORÁČEK

Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

The First Steps of Postwar Reconstruction and Economic Renewal in Czechoslovakia in the Summer 1945

In this study the author concentrates on several heretofore relatively less-studied topics from the period of postwar reconstruction of the Czechoslovak economy. The focal point of the research is on the period immediately following the country's liberation; that is, roughly from May until July 1945. The renewal of the economy was complicated by the need to immediately, and in parallel, solve many problems which would otherwise have had to be taken one by one. It was necessary to master a situation that was near to chaos, and doing so was also a political task of the utmost importance. The most pressing issues were reconstruction of the transportation infrastructure, supplying materials and fuel for renewing manufacturing, and providing for functional transportation, construction and specialized engineering technology. At the same time, processes were taking place to prepare for the complex renewal of the national economy, which later became the content of a two-year plan. The structure of the mechanisms for the new eco-

conomic policy was given shape, and a great degree of nationalization, or, to be more precise, socialization was planned for in industry and banking.

Key words: postwar reconstruction, economic renewal, war damage, concept of renewal

V této studii se soustředíme na hlavní problémy, cílem bude především zmapovat a vysvětlit, jakým způsobem se těsně po osvobození v roce 1945 vláda vyrovnávala s tíží následků války. Využity byly dosud nepříliš vytěžené archivní prameny. Úvodem nutno připomenout, že hospodářskými následky okupace a druhé světové války a počátky poválečné obnovy se odborná veřejnost zabývala již bezprostředně po osvobození Československa.¹ Tématu se v posledních desetiletích podle názoru autora nevěnovala pozornost odpovídající jeho významu, byť v jeho důkladném prozkoumání se nacházejí odpovědi i na řadu dalších, souvisejících otázek. Jedná se zejména o hlubší pochopení komplexu sociálně ekonomické transformace země probíhající souběžně s politickou transformací.

Vedení politické emigrace za války a orientace obnovy a rozvoje poválečné ekonomiky

Nevyhovující struktura, formy řízení a stav československé ekonomiky, ale i zkušenosti z hospodářských krizí a jejich dopadů, zneklidňovaly všechny národohospodářské odborníky v emigraci. Je nutno ovšem podotknout, že úroveň československého ekonomického myšlení mezi dvěma světovými válkami a jeho reflexe hospodářského vývoje nebyla právě na nejvyšší úrovni. Jednotlivé směry se velice lišily hloubkou pohledu a teoretického propracování jednotlivých koncepcí.² Závěry

-
- 1 Východiskem výzkumů je zpráva L. Chmely z roku 1946. Leopold CHMELA, *Hospodářská okupace Československa. Její metody a důsledky. Znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*, Praha 1946. Nejnovější komplexní přehled problematiky byl podán v obsáhlém díle k hospodářským dějinám Československa: Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 1. díl, Období 1918–1945*, Brno 2004, s. 470–578, Eosdem, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 2. díl, Období 1945–1992*, Brno 2009, s. 27–128. Velice přínosná je práce pojednávající dosud značně opomíjenou problematiku hospodářských škod na Slovensku: Ludovít HALLON – Miroslav SABOL – Anna FALISOVÁ, *Vojnové škody a rekonstrukcia Slovenska 1944–1948 (Hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo)*, Bratislava 2011.
 - 2 Eduard KUBŮ – Jaroslav PÁTEK (eds.), *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha 2000, zejména s. 17–23. Celkově o ekonomických koncepcích viz: Milan SOJÁK, *Dějiny ekonomických teorií*, Praha 2010.

učiněné v exilových i domácích odbojových kruzích vyznívaly v přesvědčení o nemožnosti návratu k předválečným hospodářským problémům a nutnosti zásahů do vlastnických vztahů v průmyslu a bankách, o postupné změně struktury národního hospodářství, jakož i systému řízení, jak předpokládal i Edvard Beneš. Exil byl ovlivněn Keynesovými teoriemi, současně též i odolností sovětské válečné ekonomiky, která se nezhroutila, nýbrž vydržela více než těžkou situaci prvního období války. I proto bylo navrhováno zesílit státní intervencionismus v ekonomice, provést zásadní změny ve vlastnických vztazích i v sociální sféře.

Koncepce nového hospodářského systému Československé republiky (ČSR) se rodily a později dotvářely často až v praxi, jako představy a názory ekonomů pro teoretické zdůvodňování konkrétní hospodářské politiky. Po osvobození ČSR se do hospodářského řízení zapojila řada ekonomů, kteří nejprve rozvíjeli ekonomické teorie a koncepce v exilu a potom se podíleli na rekonstrukci československé ekonomiky. V politické rovině však úvahy všech exilových ekonomů ne vždy zcela korespondovaly s úvahami prezidenta E. Beneše. Zmínění ekonomové se přitom dělili v podstatě na tři hlavní ideové proudy:

1) Část hospodářského exilu počítala jen s taktickým slovním ústupem a usilovala, aby se na struktuře předválečného uspořádání nic podstatného neměnilo. Jednalo se zejména o představitele liberálního směru Karla Engliše. Realističtější uvažující část představitelů kontinuity si nicméně byla vědoma, že nebude možný plný návrat k politickým ani hospodářským a sociálním koncepcím z předmnichovské republiky. Ke zmíněnému Englišovu směru se blížil zejména lidovec Václav Chytil a přední slovenský ekonom Imrich Karvaš.³

2) Druhá velká skupina názorů vycházející z reformovaného pluralitního politického systému předmnichovské ČSR, předpokládala rozsáhlejší zásahy do vlastnických poměrů v hospodářské oblasti. Vnitřně byla tato skupina značně diferencována. Reprezentovali ji především sociální demokraté v čele s Josefem Mackem, jeho koncepcí socialistického reformismu a menší částí národních socialistů v londýnském exilu „jako stoupenci demokratického socialismu bylo ovlivňování

3 Podrobněji srov. Josef MERVART (ed.), *Karel Engliš. Národohospodář demokratického Československa. Výňatky z publikací a souhrnné uvedení do díla K. Engliše*, Praha 1990; Iva ŠMÍDOVÁ, *Život a dílo prof. JUDr. Karla Engliše*, Brno 1993; František VENCOVSKÝ, *Karel Engliš*, Brno 1993; Idem, *Englišova peněžní teorie a politika*, Praha 1994; Jana GERŠLOVÁ – Milan SEKANINA (eds.), *Karel Engliš 1880–1961*, Ostrava 2011; Jiří BLAŽEK – Ivana PAŘÍZKOVÁ (eds.), *Prof. JUDr. Karel Engliš. Státník, vědec, pedagog*, Brno 2011.

právě ve Velké Británii především názory Labour Party“.⁴ Do rozvoje reformních ekonomických konceptů z Mackových žáků přispěli zejména sociální demokraté Karel Maiwald, Jaroslav Hablhuber a Václav Kostecký. Navazovali na obsahově přínosné diskuse o sociálně demokratickém programu a společenských reformách.⁵

3) Marxistický proud zastupovali Ludvík Frejka, Felix Oliva, Vladimír Kadlec, Igor Hrušovský, Jozef Púll, Július Bránik a Evžen Löbl. Nemohli navazovat na zpracovanější koncepce českého nebo slovenského marxistického ekonomického myšlení, protože se teprve rodilo. U komunistů se můžeme pokusit vyhledat teoretické koncepce budoucího hospodářského uspořádání, resp. politického systému v dokumentech Kominterny (např. ústav maďarského ekonoma akademika Eugena Vargy). Tato linie však příliš mnoho nepřináší kromě zjištění, že ve Svazu sovětských socialistických republik (SSSR) se postupně formulovala koncepce politické ekonomie socialismu, podle níž základy ekonomiky musí vycházet ze sovětského modelu, který vycházel z centrálního plánování, řízené ekonomiky, monopolu zahraničního obchodu, rozsáhlé socializace, včetně industrializace a násilné kolektivizace. Tento model definitivně prosadilo na počátku 30. let Stalinovo vedení.⁶ S marxistickými koncepcemi, jak byly v SSSR prezentovány a dotvářeny, vášnivě nesouhlasili čelní českoslovenští sociálně demokratičtí myslitelé již v předválečném období. Právnik Zdeněk Peška, který ve 20. a 30. letech pravidelně publikoval v Mackově *Naší době*, konstatoval, že je třeba pečlivě zkoumat „v čem marxismus je dnes živoucí politickou silou a v čem mu pozdější vývoj politický nedal za pravdu“. Současně zdůrazňoval, že Marxova teorie „nebyla prostá omylů, nedůsledností a mezer [...] jako každá reakce i toto učení bylo přehnáno. Zejména někteří epigoni Marxovi uvedli to do krajností zcela nerozumných.“⁷

V rozsáhlé diskusi se k otázce poválečného vývoje vyjadřovali národohospodářští odborníci všech politických stran – z lidové strany Vojtěch Mixa a Antonín

4 Antonín VERBÍK, *Názory reformistické emigrace v období druhé světové války na poválečný rozvoj přímýslu*, in: Dějiny socialistického Československa, sv. 2, Praha 1979, s. 105–158, zde s. 144. Podrobněji srov. Jana BRHELOVÁ – Lukáš NIKODYM – Tomáš NIKODYM, *Ekonomické rozhodnutí, nebo politická nutnost? Ekonomické aspekty znárodnění ve Velké Británii v letech 1945–1951*, Dvacáté století 2015, č. 1, s. 93–106.

5 Jiří MALÍNSKÝ, *Český Godesberg. Stivínův program jeho geneze a schválení*, in: Jiří Malínský, *Proti proudu*, Praha 2013, s. 127–165.

6 Nejnověji Michal REIMAN a kol., *Zrod velmoci: dějiny Sovětského svazu 1917–1945*, Praha 2013. Podrobněji o vývoji v Československu srov. Vladimír KADLEC, *Kritika Engliše a jeho hospodářských soustav*, Praha 1948; Václav LHOTA, *Znárodnění v Československu 1945–1948*, Praha 1987.

7 Zdeněk PEŠKA, *Z dějin politické filosofie*, Praha 1929, s. 21–22.

Pimper, národní socialisté Emanuel Šlechta, Josef Antropius a Josef Tyl; slovenskou demokratickou stranu reprezentovali Gustav Stanek, Rudolf Fraštacký, Marián Kvetko. K stoupencům Keynesa patřili zejména Josef Macek, Karel Maiwald, Jaroslav Nebesář, Jaromír Nečas, Theodor Pistorius. Dále v emigraci působila řada odborníků nestraníků, z nichž je nutno uvést Eduarda Outratu.⁸

Potřebu rozsáhlých státních zásahů do ekonomiky iniciativně podporovali ještě před válkou i agrárníci. Spatřovali v nich cestu k překonání agrární krize: „Za války, v ovzduší všeobecné radikalizace, zpochybnili představitelé evropských agrárních stran oprávněnost velkého pozemkového vlastnictví.“⁹ V emigraci tak vystupovali i ministři londýnské vlády Ladislav Karel Feierabend a Ján Lichner, oba představitelé předválečné agrární strany. V závěrečném *Středoevropském manifestu*, který vzešel z jednání skupiny exilových agrárních politiků ve Velké Británii v dubnu až červnu 1942, se objevila i hesla známá z pozdějších, poválečných agrárních reforem: „Naším heslem je Půdu rolníkům, neboť jsme přesvědčeni, že půda má náležet těm, kdo na ní pracují. Proto nemůžeme trpět existenci velkého množství bezzemků nebo lidí s malou výměrou půdy současně s existencí velkých latifundií. Pokládáme vyvlastnění velkých pozemkových majitelů a rozdělení jejich statků za nezbytnou sociální reformu v těch krajích, kde převládá rolnické vlastnictví. Základ, na němž zdravé a pokrokové zemědělství lze budovat, jsou rolnické usedlosti v individuálním vlastnictví. Nevěříme však, že rolník může žít v izolaci, a pokládáme za žádoucí dobrovolné sdružování pracovníků na půdě.“¹⁰

V českých domácích odbojových skupinách vznikaly velice radikální návrhy na budoucí hospodářský systém v republice a koncepci hospodářské politiky. Světová hospodářská krize, těžké zážitky Mnichova 1938, následná okupace, byly natolik bolestné, že většina obyvatelstva očekávala dalekosáhlé změny politického a hospodářského systému. I politicky orientovaný středolevý proud, sociální demokraté, požadovali „zespolečnění výrobních prostředků, socializaci průmyslové a zemědělské výroby“. Takové programové cíle formuloval ilegální akční výbor Československé sociální demokracie (Václav Majer, Blažej Vilím, Oldřich Berger aj.) již v lednu 1940.¹¹ Obdobné teze najdeme v programovém dokumentu Petičního

8 Prvně se touto problematikou zabýval: Karel KAPLAN, *Hospodářská demokracie v letech 1945–1948*, Československý časopis historický (dále ČSCH) 14, 1966, č. 6, s. 844–861, zde s. 845. Dodnes je téma geneze ekonomického myšlení v Československu značně opomíjeno.

9 V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 2. díl, s. 47.

10 Ladislav K. FEIERABEND, *Politické vzpomínky*, díl II, Brno 1994, s. 191–196.

11 *Český kurýr* 1941, č. 3; Oldřich BERGER, *Velké dílo. Hospodářsko-politický profil československého znárodnění*, Praha 1946, s. 18.

výboru Věrní zůstaneme (PVVZ) *Za svobodu do nové Československé republiky*, který vznikl již v letech 1939–1941.¹² Programy domácího odboje, zaměřené na radikální poválečné hospodářské a sociální proměny, se kterými se exil mohl seznámit v létě 1941, reflektoval i prezident Beneš ve výše komentované *Demokracii dnes a zítra*. Sílu ohlasu programu domácího odboje, již v obnovené republice, zdůrazňoval později ministr průmyslu a místopředseda sociální demokracie Bohumil Laušman. Byl známý již za svého pobytu v exilu za války tím, že výrazně podporoval koncepci rozsáhlé nacionalizace, navazoval zde na některé předválečné plány československé sociální demokracie usilující o nápravu tehdejších domácích hospodářských problémů.

Československá vláda v Londýně pracovala na analýzách a návrzích transformace ekonomiky, potřeb národního hospodářství, včetně objemu požadovaných dodávek základních surovin, potravin a dalšího materiálu, které směřovaly zejména směrem k programu United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) poté, co byl v roce 1943 ustaven. Problém ovšem spočíval v tom, že přesněji nebyla známa úroveň reálných ztrát a škod doma. Na tom také záviselo, které práce budou prioritní. Zjištění situace bezprostředně po osvobození vedlo k závěru, že je nutno provést rychlé a rozhodné kroky. Situaci komplikovala zejména nefunkčnost dopravní infrastruktury a stav zásobování obyvatelstva. S těmito kroky nicméně již souvisely další, které měly přinést podstatnou proměnu struktury a fungování národního hospodářství. Měly se reflektovat zkušenosti z období předválečné republiky a přinést hospodářskou politiku v duchu nových koncepcí, tedy dobových trendů směřujících zejména k socializaci klíčových průmyslových odvětví a finančnictví. Z programů se odlišoval svým radikalismem sociálně demokratický program.

V československé exilové vládě v Londýně, která byla součástí československého prozatímního státního zřízení, jehož součástí byl dále prezident a Státní rada, byla věnována otázce poválečné hospodářské obnovy silná pozornost.¹³ Vypracováním koncepce poválečné obnovy bylo pověřeno ministerstvo pro hospodářskou a sociální obnovu, v jehož čele stál sociální demokrat Jaromír Nečas. V hospodářském a sociální odboru Státní rady přednesl 16. února 1942 návrh programového

12 *Za svobodu do nové Československé republiky. Ideový program domácího odbojového hnutí vypracovaných v letech 1939–1941*, Praha 1945. Dokument navazoval na Memorandum mladých sociálních demokratů z roku 1933 *Co chtějí socialisté*, jehož stěžejní ideou bylo spojení demokracie se socialismem.

13 Podrobněji viz: *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně (1940–1941)*, díl I, Praha 2009, Úvod. Československé státní zřízení v exilu za druhé světové války, s. 5–33.

prohlášení vlády ke koncepci československé poválečné hospodářské politiky. Návrh předložil krátce po návratu z tříměsíčního pobytu v USA. Již tehdy počítal s rozsáhlým zestátněním, zavedením řízeného a plánovaného hospodářství, zdokonalením sociální politiky a bojem proti nezaměstnanosti.¹⁴ Program zejména v oblasti koncepce sociální politiky se v mnohém inspiroval tehdejšími intenzivními diskusemi britských politických kruhů, z nichž také vyšla koncepce britské sociální politiky, resp. sociálního státu (Welfare State). Působení českých a slovenských odborníků v exilu ve Velké Británii si rychle získalo dobré renomé a bylo pozitivně oceňováno v dobové literatuře: „Přítomnost několika set českých a slovenských techniků a průmyslníků během války ve Velké Británii má velikou cenu z hlediska hospodářské rekonstrukce po válce a [...] otevírá britskému podnikání pro poválečnou dobu neobyčejné možnosti v celém středoevropském prostoru, kde je Československo zvláště významným činitelem.“¹⁵ Proto se doporučovalo, aby průmyslová rekonstrukce v Československu stejně jako celá ekonomika byla „lépe koordinována se sousedními zeměmi“.¹⁶

Komunisté se na rozdíl od vládních koncepčních úvah o poválečné obnově a související podrobné diskuse v souladu s pokyny z vedení Kominterny soustřeďovali na boj proti okupantům. Současně sledovali strategii směřující k získání politické moci, která v této době znamenala především získat významné pozice v obnovené samosprávě. Plány, na kterých se pracovalo ve vládě, tehdy komunisté odmítali se slovy: „rozhodovat se bude doma“. Na plenární schůzi Státní rady 22. prosince 1943 komunista Jozef Való tuto činnost kritizoval slovy: „Není naším úkolem, abychom [...] chtěli přinést sebou ne-li pyramidy, tedy aspoň stohy plánů a projektů, neboť to by mohlo působit přímo směšně. [...] Nedávno byla řeč o tom, že úřady dostanou bedny na přepravu spisového materiálu [...] ale, jak to bude s dopravou v poválečné době! Nemůžeme přece po návratu čekat, až ty bedny dojdou, nehledě k tomu, že doma budou také jistě už orgány, které správu našich věcí převezmou a které nebudou čekat na naše bedny.“¹⁷ Projektům poválečné rekonstrukce se začali intenzivněji věnovat až koncem roku 1943, po podpisu československo-sovětské spojenecké smlouvy v Moskvě, kde také proběhla významná jednání představitelů KSČ v exilu s prezidentem Benešem. Tento přístup později vysvětloval Klement Gottwald po skončení války následovně: „My jsme v emigraci vždycky odmítali

14 V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 2. díl, s. 48.

15 J. E. MELLON, *Czechoslovak industrial effort in Britain*, London, 1943, s. 57. Srov. Bohuslav LAŠŤOVIČKA, *V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR*, Praha 1978.

16 J. E. MELLON, *Czechoslovak industrial effort in Britain*, s. 58.

17 B. LAŠŤOVIČKA, *V Londýně za války*, s. 371.

plané fantastické plánování a mudrování o tom, jak nová osvobozená republika má vypadat, poněvadž jsme věděli, že takovéto předčasné plánování do budoucna je jenom zakrýváním pasivity a útekem od toho, co bylo v daném momentu nejdůležitější – od boje proti okupantům [...] Ale jakmile dozněla chvíle a byly jasné aspoň hlavní podmínky, za nichž k osvobození naší republiky dojde, neváhali jsme jako strana vzít na sebe iniciativu a vystoupit [...] s programem výstavby republiky po vyhnání okupantů.“¹⁸

Po osvobození v roce 1945 se však již nejednalo o pouhou teoretickou diskusi, co bude, nýbrž probíhal složitý sociálně politický zápas o budoucí politické, společenské a hospodářské uspořádání země, která se nacházela uprostřed průsečíku zájmů dvou politických systémů.

Názory hlavy československé politické reprezentace v exilu, prezidenta Beneše, na poválečné směřování hospodářského systému a hospodářské politiky, pochopitelně hrály velice podstatnou roli. Beneš vycházel ze široce založeného konceptu, vždyt také byl jedním z prvních myslitelů, kteří hovořili o možnosti konvergence a mírového soužití různých sociálních systémů, což zdůraznil již ve své práci *Demokracie dnes a zítra*, vydané za války. Stabilní mezinárodně politická situace potřebná pro mírový rozvoj mu byla základním postulátem: „Věřím také, že by za těchto okolností oba uvedené sociální systémy – nová demokracie poválečná a systém sovětského socialismu – mohly žít vedle sebe bez rivalit a nepřátelství, ve spolupráci a vzájemné shodě.“¹⁹ Tyto závěry byly jak pro jeho myšlenkový svět, tak zejména pro praktickou politiku nesmírně důležité. Nejen ve smyslu soužití dvou systémů, ale též i existence malých zemí, jako bylo Československo, které nutně musely ve své politice vycházet ze spolupráce se svými spojenci, byť s různými politickými systémy.

Jednou z klíčových tezí knihy byla právě otázka vztahu demokracie a diktatur, téma, jež formuloval následovně: „Měšťanská evropská společnost poválečná prožívá svůj nový existenční boj obrovských rozměrů právě dnes. Je to boj o zachování jednak demokracie politické proti totalitním diktaturám pravým, je to však také boj o řešení sociálních problémů v duchu a se zachováním demokracie se vzhledem k diktatuře komunistické. Po mém soudu je to boj o přerod staré, ryze politické demokracie měšťanské v nové formy a stadia vyšší a zároveň hlubší a dokonalejší demokracie politické sociální a hospodářské, již bych nazval demokracií humanitní.“²⁰ Odtud Beneš dále odvozoval nutnost zestátnování výrobních pro-

18 Klement GOTTWALD, *Spisy*, sv. XII, Praha 1955, s. 77.

19 Edvard BENEŠ, *Demokracie dnes a zítra*, Praha 1946, s. 258.

20 E. BENEŠ, *Demokracie dnes a zítra*, s. 26.

středků: „[...] princip postupného zveřejňování výrobních prostředků a soukromého zisku, jsou na cestě k dalšímu vývoji, který může vésti velmi daleko v budování beztrždní společnosti, kde s jistými výjimkami hlavně kvantitativního rázu – výrobní prostředky a podnikatelský zisk by jednotlivcům nenáležely a kde kapitalistická – volná hra – hospodářských sil – ve výrobě i v distribuci statků byla nahrazena vědeckým hospodářským plánováním (regulování a stabilizování cen a mezd), které je jednou z podstatných součástí každého socialistického systému“. Prezident jako sociolog předvídal, že v průběhu války dojde ke značnému zchudnutí obyvatelstva, což povede ke „značnému sociálnímu vyrovnání mezi jednotlivými třídami všech evropských a jiných národů“. Odtud vyvozoval tlak zdola na „značnou kolektivizaci velikého, zejména těžkého průmyslu“.

Cesty, mechanismy, hospodářská a sociální politika, nástroje, které by k takové budoucí společnosti vedly, nacházel Beneš v následujícím: „Uskutečnění tohoto cíle se stává jednak otázkou pozvolného vývoje, nových metod politické práce a stupně vyspělosti, té které společnosti a toho kterého státu, jednak otázkou zkušenosti, osvědčení se a výhodnosti menší či větší míry a stupně socializace moderní společnosti. Uzná-li se však jedinou zásada, že neomezeného vlastnictví výrobních prostředků a získávání soukromého zisku ve výrobě a distribuci statků zneužívá sociálně v té míře, jak to provádí moderní kapitalismus, uzná-li se, že je to nemravné, nesociální a to pak otázkou vhodnosti a volby prostředků, jak získat nápravu. Je to možno provést rázem násilnou revolucí; je však možno také jít postupně, vývojově, empiricky a vědeckým hospodářským plánováním, bez katastrof a násilností, dohodou a spoluprací. Jsem pro tuto druhou cestu – jsem pro ni dnes bezvýhradně a více než kdy jindy z důvodů, jež ještě dále uvedu. Jsem pro ni také proto, že jsem demokrat. Víím, že jsou ve vývoji národů a států doby, kdy násilné revoluce jsou nutné. Ale jako demokrat chci vyčerpat všechny cesty smírné, všechny prostředky a dohody a všechny formy spolupráce.“²¹ Benešův teoretický profil výstižně charakterizoval jeho tajemník za londýnského exilu Eduard Táborský. Považoval ho za „nemarxistického socialistu, který podporoval smíšený ekonomický systém, v němž by byl znárodněn klíčový průmysl jako doly, ocelárny a zbrojní průmysl, stejně jako doprava a bankovníctví, ale soukromé a družstevní podniky by dále existovaly v jiných sektorech“.²²

21 Ibidem, s. 256–257.

22 Eduard TÁBORSKÝ: *President E. Beneš between West and East 1938–1948*, Stanford 1981; zde citována upravená česká verze: Idem, *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, Praha 1993, s. 248.

Prezident zdůrazňoval potřebu rychlé a razantní přeměny hospodářství, anticipované některými národohospodáři již před válkou: „Já sám očekávám a budu usilovat o to, aby naše poválečná rekonstrukce politická, hospodářská a sociální, zejména i národnostní našeho státu byla provedena velmi rychle, ale zejména podle předem připraveného programu naší soustavně, dobře promyšlené a vědecky připravené první pětiletky.“²³ Jedná se zřejmě o vůbec první zmínku o připravovaném dlouhodobém plánu.

Beneš, který ve funkci ministra, ani později jako prezident, nezapomínal na svoji původní profesi, pečlivě sledoval výzkum v oblasti sociologie, teorie mezinárodních vztahů, ale i sociální politiky.²⁴ O to více se snažil vložit závěry do svých prací i veřejných vystoupení vycházejí z nutnosti proměn struktury národního hospodářství, rozsáhlé socializace klíčových odvětví průmyslu, bankovníctví v souladu s jeho koncepcí „politické, hospodářské a sociální demokracie“. Benešovu koncepci zcela jednoznačně podporoval sociální demokrat Bohumil Laušman. Dva dny před ustavením prvních významných institucí otevírajících cestu k systematickému plánování v Československu, tj. Státního úřadu plánovacího a Hospodářské rady státu, 23. srpna 1945 v projevu v pražské Lucerně ministr průmyslu Laušman připomněl Benešovu strategii z války: „Byl to hlas, který překvapil v době, kdy naše orgány a instituce za hranicemi zabývaly se pouze otázkami boje za osvobození republiky a ještě je nenapadlo a nemohlo napadnout, že je třeba se zabývat i otázkami obnovy osvobozeného státu [...]. A od té doby prezident republiky [...] několikrát ve svých poselstvích k národu prohlásil, že jsme všichni za jedno a učinil závazný slib, že tužby národa jsou pro nás zákonem nejvyšším a že urychleným provedením hlubokých a dalekosáhlých reforem v průmyslu a peněžnictví bude československému lidu vyhověno.“²⁵

Beneš v zápasu, který v Československu probíhal, byl jako prezident jedním z hlavních aktérů. V porovnání se svým předchůdcem a učitelem T. G. Masarykem však poněkud postrádal charisma osobnosti strhující davy. Jeho styl byl jiný. Nebyl nikdy tribunem lidu a to i přes svá početná vystoupení na cestách po republice. Projevy měl vždy pečlivě připraveny, nikdy nehovořil bez přípravy, bez předem pečlivě promyšleného a napsaného textu. Jak výstižně upozorňoval muž, který mu stál v té

23 Edvard. BENEŠ, *Paměti. Šest let v exilu za druhé světové války*, Praha 1948, s. 220.

24 V roce 1923 byla E. Benešovi udělena profesura sociologie na Karlově univerzitě v Praze. Neznamenalo to však, že by se v zemi, kde byl prezidentem sociolog, podstatněji změnilo postavení sociologie jako vědní disciplíny. I nadále „neměla sociologie na různých ustláno“, použijeme-li výroku prof. Inocence Arnošta Bláhy z roku 1923. Viz Inocenc Arnošt BLÁHA: *Die Zeitgenössische tschechische Soziologie*, Jahrbuch für Soziologie, 1926, II, s. 441–461.

25 O. BERGER, *Velké dílo*, s. 52–53.

době po boku, Eduard Táborský: „Beneš nenáležel k vůdcům, kteří by vyhledávali aplaus mas [...] brzy se stával více reprezentantem reálné moci, nežli jejím držitelem“²⁶ a „silné vůdcovství zajistit nedokázal“.²⁷ Po návratu do osvobozené vlasti nicméně požíval u veřejnosti neskutečně vysoké a trvající důvěry a očekávání, což vnímal již při své cestě do Prahy. Ve svém mnohokrát citovaném zásadním projevu 16. května 1945 v Praze na Staroměstském náměstí vyzdvihl draze zaplacené úspěchy v boji proti nenáviděným okupantům. Kromě stručného zhodnocení významu všech složek národního odboje se pokusil narýsovat základní komponenty budování nového státu, ale současně i postupné tvorby nového systému, socialismu demokratizujícího. Jednoznačně se přihlásil k programu spolupráce Sovětského svazu se západními demokraciemi, současně také k chápání minulé války a jejích důsledků jako veliké revoluce, kontinuálního pokračování revoluce světové let 1914–1918.²⁸

Beneš vnímal a obával se již zmiňovaného růstu napětí mezi spojenci v době, kdy ještě doutnaly zbytky plamenů na bojištích druhé světové války v Evropě. Situace byla nesmírně složitá. Umocňovaly ji „rýsující se kolize představ a přístupů vítězných mocností, především Anglosasů na straně jedné a Sovětů na straně druhé, o budoucím osudu Německa, ale také většiny států, které obsadila či osvobodila ruská armáda.“²⁹

V poválečném prostředí Beneš, v souladu s tehdy i Stalinem používanou rétorikou, zdůrazňoval jako jádro svého zahraničněpolitického konceptu program nové „slovanské politiky“, která by ovšem vycházela z demokratické základny jednotlivých slovanských států. Nemohl však nevidět problémy vzájemných vztahů těchto států, např. ostré spory se sousedním Polskem. Ve svých vystoupeních i článcích na to vytrvale upozorňoval již na jaře 1946 členy pražského Slovanského výboru slovy: „Obtíže budou větší, nežli se nám kdysi zdálo“. Tento slovanský svět se podle prezidenta měl spojit proti možné obnově německého expanzionismu, jehož oživení se Beneš do budoucnosti obával: „Musíme proti Německu stále a stále vytvářet společně sílu slovanskou v zájmu svém i ostatní Evropy.“³⁰ V okamžiku po-

26 Jindřich DEJMEK, *Eduard Beneš. Politická biografie českého demokrata. Část druhá. Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948)*, Praha 2008, s. 527.

27 E. TÁBORSKÝ, *Prezident Beneš mezi Východem a Západem*, s. 249.

28 Eduard BENEŠ, *Projev prezidenta republiky na Staroměstském náměstí v Praze 16. května 1945*, Praha 1945, s. 15.

29 J. DEJMEK, *Eduard Beneš*, 2. díl, s. 537.

30 Projev E. Beneše ke Slovanskému výboru 4. 4. 1946, in: Jiří KOCIAN – Jana VÁCHOVÁ (eds.), *Nezveřejněné projevy prezidenta Beneše*, d. I, Praha 1995, s. 50; Podrobněji zejména v publikaci Eduard BENEŠ, *Úvahy o slovanství*, Praha 1946.

tenciálního konfliktního problému ve vztahu k SSSR šel cestou kompromisu, plně si uvědomoval, že není hlavním hráčem v rozsáhlé geopolitické hře, kde se hrálo nejen o budoucnost Evropy.

Vedle podpory myšlenky úzké spolupráce slovanských zemí se Beneš intenzivně věnoval zpracování svých *Pamětí*, které byly zaměřeny zejména na sepsání jeho politické a státnické činnosti v emigraci. Stále se vracel ke své práci *Demokracie dnes a zítra*, kterou poprvé česky vydal již v Londýně v roce 1942.³¹ Po válce v mírně upravené formě s použitím zdrženlivějších termínů se v novém vydání opět věnoval otázce „demokracie socializující“. Zejména prohluboval svoji klíčovou, dlouhodobě kultivovanou myšlenku o možnosti koexistence transformované demokracie, systému s využitím prvků plánovaného hospodářství, s více segmentovým vlastnictvím a silnou sociální politikou, kterou je možno definovat jako koncept sociálního státu, se systémem sovětským.³² Byl tak nesporně prvním myslitelem a tvůrcem základních myšlenek teorie konvergence. Jako teoretik uznával, že teoretický postulát marxisticko-leninského režimu v Sovětském svazu musel předpokládat likvidaci liberální demokracie, jako praktik konstatoval, že „je správné a nutné, aby oba tyto systémy svorně spolupracovaly a navzájem se loajálně tolerovaly i po válce“.³³

Beneš byl nesporně aktivním spoluvůrcem poválečného systému v Československu. Podepsal řadu dekretů, které představovaly revoluci v majetkových poměrech země, znárodnění v klíčových odvětvích národního hospodářství a další významná rozhodnutí. „Realita třetí republiky však do určité míry korespondovala s Benešovými úvahami i v oblasti jím promyšlené reformy a redukce politického stranictví i některých dalších politických problémů.“³⁴

S rychle běžícím časem ovšem i prezident postupně vnímal, že nejen konstrukce svazku slovanských zemí, i jeho pohled na možnosti koexistence zemí s různými politickými systémy, jsou těžko řešitelné z pohledu malého státu, který byl postupně velmocenským tlakem, ale i dynamikou vnitřních procesů v československé společnosti, posunován směrem ke zlomu mocenských poměrů a nové zásadní proměně politického systému. Otázka, kterou si položil v roce 1942, kdy si snad vzpomněl i na své diskuse s předválečným sovětským vyslancem v Československu Sergejem S. Alexandrovským, zdali se nevrátí „ruská komunistická strana a pod je-

31 Zhodnocení práce z pohledu celého Benešova díla viz J. DEJMEK, *Edvard Beneš*, 2. díl, kapitola 19 a 22, s. 185–234 a 328–372.

32 E. BENEŠ, *Demokracie dnes a zítra*, s. 219an.

33 Ibidem, s. 148.

34 J. DEJMEK, *Edvard Beneš*, 2. díl, s. 607.

jím vlivem i SSSR [...] zpět k čisté komunistické doktríně“³⁵ byla pro něj již zodpovězena.

V poválečném Československu probíhaly značně rychle transformační procesy v celé společnosti. K jejich vyhraněné artikulaci přispíval intenzivní, až nevybíravý vnitropolitický diskurs, nabírající na ostroty, zejména od předvolební kampaně na jaře 1946. Zatímco se politické proměny držely ještě v rámci dohod, které byly zakotveny v Košickém vládním programu, realita ekonomických reforem se rychle posunovala směrem k radikálnějších řešením. Nelze ovšem zapomenout, že vycházely z ještě předválečných diskusí a nespokojenosti se stavem ekonomiky, státní hospodářské politiky a přetrvávajícími sociálními problémy. V této souvislosti pochopitelně navazovaly i na mezinárodní diskuse ještě z 20. a 30. let. V průběhu 30. let byl v pracích v oboru teoretické ekonomie zřetelný příklon ke koncepcím silnějších zásahů státu do ekonomiky, které vycházely z vyhodnocení dopadů opakovaných hospodářských krizí světového hospodářství v 19. století, které byly nesporně jednou z příčin první světové války. Nyní se hledaly nástroje a koncepční hospodářská politika, která by vytvořila stabilizované hospodářské prostředí schopné zabránit dalším těžkým krizím, a to nejen ekonomickým.

Hospodářská situace a válečné škody

Největší škody ve střední, resp. jihovýchodní Evropě utrpěla Jugoslávie a Polsko, vážně bylo postiženo Maďarsko, Rumunsko a Československo. Méně bylo poškozeno Bulharsko.³⁶ Kromě oblastí zejména na východním Slovensku, ve Slezku a na jihovýchodní Moravě země neutrpěla vážně škodami, které byly způsobeny bezprostředními bojovými akcemi. Hospodářská situace Československa krátce po osvobození byla velice složitá a zbytek roku 1945 bylo nutno zaměřit na škody způsobené válkou a v průběhu posledních bojů, osvobození. „Nejdůležitější nová hospodářská opatření provedená v roce 1945 se týkala zemědělství, měnové reformy a znárodnění velkých bank a průmyslu, všechno to však převyšoval demografický problém, který po řadu let dominoval československé hospodářské scéně.“³⁷

35 Edvard BENEŠ, *Nová slovanská politika*, Londýn 1943, s. 265–266 ad.

36 Srov. Michael Charles KASER – Edward Albert RADICE (eds.), *The economic History of Eastern Europe 1919–1975, Vol II, Interwar Policy. The War and Reconstruction*, Oxford 1986, s. 572.

37 *Ibidem*, s. 510.

I když nebylo Československo válkou tolik poškozeno jako jiné evropské země, například válkou doslova rozvrácené hospodářství Polska, nemluvě o troskách Německa, pohybovalo se na hranici hospodářského rozpadu. V plné míře se projevíly následky několikaleté exploatace, militarizace celého národního hospodářství, jednostranné orientace na válečnou produkci, vyčerpání surovinových rezerv. Hospodářské škody byly způsobeny jednak postupnou militarizací ekonomiky a jejím drancováním po celé období války, jednak přímým ničením na jejím konci. Za války byla v průmyslu na minimum redukována výroba celých odvětví, např. v lehkém průmyslu a ve stavebnictví: „V postupném procesu militarizace struktury průmyslu v českých zemích byla výroba prakticky organizačně i výrobně podřízena válečným účelům, což bylo příčinou značných obtíží v poválečném procesu přechodu na mírovou výrobu v obnovené ČSR po porážce fašismu.“³⁸

Tíha válečných ztrát

V letech 1938–1945 zahynulo více než 360 000 československých občanů, velká část z nich v plynových komorách v koncentračních táborech. Další statisíce měly podlomené zdraví následkem věznění, podvýživy nebo totálního nasazení v Říši.³⁹ Po osvobození bylo v Československu kolem 100 000 nových invalidů a osob práce neschopných. Celkově bylo v průběhu války pracovně přetíženo kolem 4 000 000 osob, zhruba 40 % práceschopného obyvatelstva, přibližně polovina populace byla podvyživena. „Sociálně politický systém republiky byl roztrháním státu a pak šesti-letou okupací úplně rozrušen.“⁴⁰ V Německu bylo celkově nasazeno asi 600 000 osob z prostoru protektorátu, v průměru pak průběžně po celé období války 265 000 osob.⁴¹

Podvýživa byla příčinou rozšíření výskytu tuberkulózy o 100 % a dalších sociálních nemocí, podstatného zvýšení úmrtnosti.⁴² Těžká situace představovala zásadní a dlouhodobou výzvu pro rozvoj sociálního zdravotnictví v Československu.

38 Emil VORÁČEK, *Militarizacija ekonomiki Čechii i Moravii v 1939–1945 gg.*, Studia Historica Oeconomicae, sv. XIV, Poznaň 1980, s. 192.

39 Pokud hovoříme o celém území předválečného Československa, nutno připomenout zhruba 200 000 zabitých německých vojáků a civilistů. K dispozici také nemáme přesnější údaje o válečných ztrátách obyvatelstva na Podkarpatské Rusi.

40 L. CHMELA, *Hospodářská okupace Československa*, s. 121–122.

41 Ibidem, s. 123.

42 Ibidem, s. 123–124.

Bezprostředně po osvobození bylo nutno se vyrovnat s rychlým rozšiřováním řady epidemií, které vypukly v bývalých koncentračních táborech mezi přeživšími vězni, zejména v Terezíně a Litoměřicích, kde byla kritická hygienická situace. Epidemie břišního a skvrnitého tyfu, úplavice a dalších nakažlivých nemocí ničily další životy. Epidemie skvrnitého tyfu se v koncentračním táboře Litoměřice šířila již od března 1945. V tomto boji věnovali všechny své síly rukou nedílnou česká i sovětská lékařská pomocná akce a zdravotní služby Rudé armády. Bylo zřízeno několik provizorních nemocnic, Rudá armáda poskytla pět polních nemocnic o kapacitě 500 lůžek včetně personálu, byla zřízena desinfekční stanice.⁴³ V průběhu několika týdnů byla smrtící epidemie potlačena. Řada příslušníků lékařského personálu, 34 židovských pracovníků, 5 pracovníků České pomocné akce, několik desítek sovětských zdravotníků (počet nebyl přesně zjištěn) se tyfem také nakazila a zemřela. Epidemii tyfu podlehl 1 566 osob. Repatriace vězňů z Terezína a Litoměřic se prodloužila vzhledem k potřebě karantény až do konce srpna 1945. Následky epidemií se nepodařilo rychle potlačit, bylo nutno pracovat s dlouhodobými projekty eliminace jak sociálních chorob, tak i epidemií. Ještě v průběhu roku 1946 bylo v ČSR zaznamenáno 84 561 závažných infekčních onemocnění, z toho 24 599 případů plicní tuberkulózy, 26 863 případů záškrtu, 7 162 případů břišního tyfu. Celkem na infekční a parazitární nemoci připadlo v roce 1946 celkem 13 % všech úmrtí.⁴⁴

České země utrpěly i „uzavřením vysokých škol, redukcí středního a odborného školství, byla výrazně přerušena reprodukce kvalifikované pracovní síly“.⁴⁵ Poklesla úroveň kvalifikace statisíců osob v důsledku přeřazení na práci mimo obor jejich odborné přípravy. I v této souvislosti také podstatně poklesla produktivita práce, kterou se po válce dařilo přes veškeré nadšení zvyšovat jen pomalu. Dalším problémem, kterého se poválečné období těžko zbavovalo, byl nárůst byrokratizace a návyků byrokratického řízení.

V plné míře se projevil následky několikaleté bezohledné exploatace v průběhu okupace, militarizace celé ekonomiky v rámci nacistické „Grossraumwirtschaft“, jednostranné orientace na válečnou produkci, vyčerpání, lépe řečeno „vyždímání“ surovinových zásob, prakticky nefungující infrastruktury. Na území Čech, Moravy a Slezska bez pohraničních území, tedy bývalého protektorátu, klesl v dru-

43 Alexandr TELGARIN, *Čechoslovensko-sovětskij otnošenija posle vtoroj mirovoj vojny 1945–1949*, Karaganda 1970, s. 160. (rukopis kandidátské disertace).

44 V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 2. díl, s. 108–109.

45 Hana KRÁČMAROVÁ a kol., *Svoboda zrozená v boji. Revoluční léta 1944–1948*, Praha 2015, s. 49.

hé polovině roku 1944 podstatně dovoz surovin. Za období leden – duben roku 1945 klesl dovoz na úplné minimum blízké nule. Dovezeno bylo např. 7 880 tun železných rud, 74 tun surového železa. Výroba v protektorátu ovšem podstatně poklesla teprve v únoru 1945, kdy byly i zbytky zásob téměř vyčerpány a dovoz prakticky ustal. Vzhledem k tomu, že tuzemská těžba byla minimální a téměř veškeré zásoby surovin a paliv byly ke dni osvobození vyčerpány nebo zničeny ustupujícím Wehrmachtem, nebyl v okamžiku osvobození materiál pro obnovení produkce ani tam, kde to ostatní podmínky dovolovaly v důsledku zachování výrobních zařízení a dostupnosti kvalifikované pracovní síly.⁴⁶ Při ústupu jednotky Wehrmachtu zničily výbuchem nebo založenými požáry mj. zbrojní továrny v Dubnici na Váhom, Adamově u Blanska a na dalších místech, množství materiálu bylo odvezeno do Rakouska nebo do Říše. Těžké škody byly způsobeny též v zemědělství: poklesly výnosy plodin, stavy hospodářských zvířat, velké plochy půdy byly zdevastovány přechodem front; zejména tomu tak bylo na východním Slovensku. Vcelku klesla úroda obilovin až o 43 %, cukrovky o 42 %, počet ovocných stromů se snížil o 23 %, pěstování chmele bylo omezeno o 24 %.⁴⁷ Lesy byly nadměrnou těžbou doslova vyrabovány. Byla zničena významná část bytového fondu, přičemž za války neprobíhala bytová výstavba.

Přímé škody způsobené válkou a šestiletou okupací na území ČSR, v jejich nových hranicích byly ve zprávě pro norimberský tribunál vyčísleny částkou více než 347 mld. z valné části předmnichovských korun,⁴⁸ což odpovídalo přibližně objemu národního důchodu ČSR vytvořeném v šestiletí 1932–1937. Podle vyjádření ministra financí Vavro Šrobára, tato částka nicméně byla jen: „velmi opatrným odhadem škod, které Československé republice a jejímu hospodářství vznikly“.⁴⁹ Škody způsobené na Slovensku z této částky byly vyčísleny na 114,5 mld. Kč.

46 *Zahraniční obchod Čech, Moravy a Slezska bez pohraničí v roce 1944 a za období leden – duben 1945*, Praha 1945, s. 13–18.

47 L. CHMELA, *Hospodářská okupace Československa*, s. 106.

48 Vyčíslení škod a ztrát způsobené Německem Československu předložené na mezinárodní konferenci o mezinárodních reparacích. Ve znaleckém posudku v procesu s K. H. Frankem byla škoda ohodnocena částkou 429,7 mld. „z valné části předmnichovských korun“. *Státní hospodaření za války a po revoluci*, Praha 1946, s. 9; výklad ministra financí V. Šrobára v Národním shromáždění RČS 5. 3. 1946. Stejná částka uvedeno i v dokumentu předaném Norimberskému procesu. Viz: *Československo a norimberský proces*, Praha 1946, s. 210–211.

49 *Státní hospodářství za války a po revoluci*, Praha 1946, s. 9; L. CHMELA, *Hospodářská okupace Československa. Její metody a důsledky. Znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*, Praha 1946. Rozbor československých válečných ztrát z pohledu historika provedl jako první Václav KRÁL, *Pravda o okupaci*, Praha 1962; slovenské ztráty zhodnotil Mikuláš PÍŠCH, *Povojnová rekonstrukcia Slovenska*, in: *Otázky národní a demokratické revoluce v ČSR*, Praha 1955, s. 281–289.

Většina výrobního zařízení byla fyzicky i morálně opotřebována, částečně zničena, zásoby suroviny téměř nulové. Pro ekonomiku bylo též závažné, že poklesla kvalifikace pracujících i produktivita práce. Postiženo bylo zejména Slovensko, a to válečnými událostmi, kde přímé boje probíhaly zhruba od konce srpna 1944 do dubna 1945. Kromě toho orgány Třetí říše ještě před příchodem fronty prováděly demontáž strojního zařízení ze Slovenska a odvážely do méně ohrožených území. V rámci taktiky „spálené země“, programu ARLZ.⁵⁰ V závěrečné fázi války byla řada podniků, po celou válku bombardováním téměř nepoškozených, srovnána se zemí leteckým bombardováním amerického a britského spojence,⁵¹ škody v posledních dnech bojových akcí pochopitelně působilo i frontové letectvo Rudé armády. Tyto operace způsobily ztráty jak domácímu obyvatelstvu, tak i vlastním sovětským jednotkám, zejména na jižní Moravě. Důvodem byla dezorientace letců, či mylné navedení proti domnělému soustředění německých jednotek.⁵² Škodovy závody byly za bombardování 25. dubna 1945 zničeny zhruba ze 70 % (vyřáběly se zde např. stíhače tanků Hetzer),⁵³ v troskách se ocitly i některé závody vybudované za války (vztahovalo se tedy na ně právo trofejní kořisti), např. závod na zpracování syntetického benzínu v Záluží u Mostu. Sovětské letectvo v doslova posledních dnech války, v rámci bojových operací, které měly zabránit německým jednotkám v úniku za demarkační čáru do amerického zajetí, provedlo tisíce bojových vzletů – jen 9. května 1945 se jednalo o 1 320 leteckých akcí, což svědčí o intenzitě bojů ještě tohoto dne.

50 (Auflockerung, Räumung, Lähmung, Zerstörung). Program byl praktikován německým Hospodářským štábem východ a přijat A. Hitlerem 6. září 1944. Před tím již byl praktikován Wehrmachtem při ústupu ze SSSR od roku 1944. Na území protektorátu Čechy a Morava byl plán ARLZ vyhlášen 14. 12. 1944.

51 Podrobně: Michal PLAVEC, *Bomby na Květnou neděli: letecká válka nad Prahou a okolím v březnu až květnu 1945*, Cheb 2012.

52 Vzhledem k rychlému postupu osvoboditelů došlo k řadě omylů majících za následek řadu mrtvých a raněných, kdy byly na české obyvatelstvo vítající sovětské jednotky navedeny bitevní letouny Rudé armády. V sovětské historiografii na rozdíl od československé však tuto skutečnost nikdo již od 60. let ani nezpochybňoval. Například v poledne 9. 5. 1945 sovětská letadla provedla dva nálety na Ždírec a Krucemburk. Výsledek náletů byl pro obce zničující. 23 občanů zahynulo a desítky jich bylo raněno. Vítání Rudé armády ve Ždírci bylo zvláště neveselé. Obdobně tomu bylo v Hrotovicích na jižní Moravě, kde společně zahynulo mnoho místních obyvatel při vítání osvoboditelů společně s řadou sovětských vojáků, kteří se také radovali, že mají válku za sebou.

53 Je pravdou, že se Američané velice obávali „mytické“ pevnosti Alpy, vojenského potenciálu zhruba milionové Schörnerovy armády Střed, téměř nedotčené, a i z tohoto důvodu překročili k rozsáhlému bombardování řady míst i v českých zemích ještě na jaře 1945.

Další rozsáhlou část představovaly krádeže majetku „výbroje československé armády, výrobního zařízení, zásob, hospodářských zvířat, dopravních prostředků, drahých kovů, valut, uměleckých předmětů, archiválií a dalších cenností. Sem spadal i obrovský majetek odcizený při arizaci, dalších konfiskacích nebo při vynucených kapitálových a dalších majetkových transakcích“.⁵⁴

Přechod fronty měl ovšem také další důsledky, jejichž překonání si vyžadovalo delší čas. Zejména na východním Slovensku byla řada míst zaminována; vyčištění přírody od min v oblasti Dukelského průsmyku trvalo řadu let, v některých odlehklých místech se miny zřejmě nacházejí dodnes.

Wehrmacht po okupaci Československa v březnu 1939 převzal veškerý majetek československé armády v českých zemích. Ve zprávě Leopolda Chmely z roku 1946 je vyčíslena ztráta výbroje a výstroje sumou 24,414 mld. předválečných korun. Největší položku činil dělostřelecký materiál za téměř 14 mld. Kč, pak letecký materiál v částce 4,451 mld. a automobilový ve výši 1,851 mld. Kč.⁵⁵ Názornější je vyčíslení v počtech techniky; uvádí se kompletní výzbroj pro 20 pěších divizí, 1 582 letadel, 501 protiletadlových děl, 2 175 děl, zhruba 500 tanků atd.⁵⁶

„Za hmotné škody a ztráty nedostalo Československo po válce náhradu. Podle rozhodnutí velmocí mělo Československo dostat reparace ze západních pásem rozděleného Německa, ale tyto reparace byly mizivé a maďarské reparace stanovené na 30 milionů dolarů byly později sníženy. Německo po desítky let neodškodnilo ani pozůstalé po umučených a popravených, ani osoby zavlčené do věznic a na nucené práce nebo jinak postižené nacistickým útlakem. Tuto otázku řešilo až jednání se Spolkovou republikou Německo a Rakouskem na konci 20. století, ale toho se velká část postižených nedožila.“⁵⁷ Pohledávky ČSR vůči Německu nebyly nikdy splaceny. Situaci zhruba rok po osvobození, na jaře 1946 výstižně charakterizoval pozdější ministr financí ČSR Jaroslav Kabeš slovy: „Po vítězné válce jsme v situaci člověka, který sice chytil zloděje, který ho okradl, ale má si na něm jen málo co vzít, protože zloděj nakradené promarnil a okradených je tolik, že mají jen málo naděje na to, že ho donutí, aby napáchané v dohlednu odpracoval.“⁵⁸

54 V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 1. díl, s. 572.

55 L. CHMELA, *Hospodářská okupace Československa*, s. 70.

56 Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 1999, s. 180, 541.

57 H. KRÁČMAROVÁ a kol., *Svoboda zrozená v boji. Revoluční léta 1944–1948*, s. 49.

58 Jaroslav KABEŠ, *Měna a peněžnictví*, in: *Hospodářství ČSR na jaře 1946. Sborník studií*, Praha 1946, s. 149.

Klíčový problém – poškození dopravní infrastruktury

„Německou okupací byla doprava zvláště těžce postižena, jednak nuceným odvozem dopravního materiálu, jednak nadměrným opotřebováním zbylého materiálu, totálně nasazeného výlučně do služeb okupantů a jeho nedostatečným udržováním.“⁵⁹ Železniční park byl v rámci „dopravního společenství s Německem“ rozptýlen po celém území nacisty okupované Evropy. Z původního stavu 4 010 parních lokomotiv a 536 motorových jednotek v roce 1938 na území tehdejšího Československa jich bylo zničeno a ztraceno více než polovina – 52,6 %. Z železničních vozů, jichž bylo v předválečné ČSR 12 256 osobních, 93 818 nákladních, 6 487 pracovních a 4 307 soukromých, bylo zničeno 68,3 % osobních a 74,5 % nákladních. Zničeno bylo 1 520 mostů, 38 tunelů, 75 % všech železničních staveb, 56 % železničních zabezpečovacích zařízení. Byly zničeny všechny hlavní mosty, vedoucí přes Dunaj a též Váh. Přes Dunaj v Bratislavě Rudá armáda postavila nejdříve provizorní pontonový most, aby byla vůbec možná komunikace obou břehů. Naštěstí nedošlo ke zničení mostů vedoucích přes Vltavu v Praze, které byly zaminovány. Odminovali je sovětské ženisté po osvobození Prahy.

Na Slovensku bez poškození zůstaly pouze krátké a spolu nesouvisející úseky železniční sítě. Německé letectvo v období potlačování Slovenského národního povstání zničilo na podzim roku 1944 převážnou část železničního zařízení, vozového parku a železničních staveb. Zbytek pak byl zničen při ústupu německých jednotek před Rudou armádou v zimě 1944–1945. Celkem bylo na Slovensku rozstrženo 971 km a speciálním pluhem roztrháno 279 km volných kolejových tratí z celkové délky 3 506 km, tedy zhruba 36 % celkové délky. V lokalitách železničních stanic bylo z kolejišť o celkové délce 1 301 km zničeno celkem 401 km, tedy zhruba jedna třetina.⁶⁰ Speciálně se velení německých jednotek zaměřovalo na železniční mostní stavby a tunely. Kromě záměrné destrukční činnosti byly však železniční stavby na středním a východním Slovensku do značné míry poškozeny i bojovými operacemi partyzánských jednotek. Vzhledem k členitosti území Slovenska to v úhrnu znamenalo, že železniční doprava nemohla fungovat. Z původního stavu 665 lokomotiv bylo odvečeno 249 a zničeno 394 strojů, tedy celkem 97 %. V pří-

59 L. CHMELA, *Hospodářská okupace Československa*, s. 117–119.

60 L. HALLON – M. SABOL – A. FALISOVÁ, *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948*, s. 78. Ustupující okupanti používali při trhání železničních tratí speciální pluh, vybavený mohutným trnem.

padě nákladních železničních vozů bylo z původních 15 245 zničeno 9 199, tedy celkem 77 % původního stavu.

V silniční dopravě bylo zničeno nebo poškozeno 20 520 km silnic (29,2 %) a 218 mostů (33,7 %). Zničeno nebo odvléčeno bylo na 41 644 osobních aut (49 %), 17 282 nákladních aut (63,5 %). Obyvatelstvu byla také zabavena polovina osobních aut a 800 000 jízdních kol. Z civilního dopravního letectva z roku 1938 zůstaly po šesti letech okupace jen ohořelé trosky.

Pokud hovoříme o hospodářských škodách, způsobených okupací a válkou, nelze nepřipomenout trvalou ztrátu nevratně zničených kulturních hodnot, vyrabování velké většiny veřejných a vědeckých knihoven, muzeí, zámeckých sbírek, vyloupení sbírek, zařízení vědeckých přístrojů na vysokých školách.

Těžké postižení Slovenska a katastrofální stav jeho východní části

Slovensko, zejména jeho východní část, bylo podstatně více postiženo než české země, vzhledem k tomu, že bojové akce zde probíhaly řadu měsíců od konce srpna 1944.⁶¹ Z počtu 8 000 provozuschopných motorových vozidel v srpnu 1944 na území slovenského státu jejich stav v květnu 1945 klesl v lepším případě na 900. Číselné vyjádření však nevystihuje skutečnou hloubku problémů. Náhradní součástky, stejně jako pneumatiky, nebyly k dispozici, bylo možno se zásobit jen z tisíců vraků vozidel, která byla na celém území republiky. Nebylo ani palivo. Většina říčních plavidel (původní stav z roku 1938 činil 222 lodí o výtaku 96 085 t), byla okupanty odtažena. Všechny splavné toky byly k plavbě nezpůsobilé, částečně zaminované, zneprůchodněny zničenými mosty, potopenými plavidly apod.⁶² Na celém Slovensku po přechodu fronty bylo v pojízděném stavu jen 22 parních lokomotiv.

Vzhledem k prvním zahraničním dodávkám v jarních měsících 1945, a zejména po osvobození, se situace začala měnit, ne však natolik rychle jak by si situace vyžadovala. Důvodů bylo více. Podle šetření UNRRA mělo Slovensko lepší ukazatele stavů dopravní techniky, nežli v českých zemích, což jakoby vyvracelo údaje o ztrátách. Realitou bylo však to, že většina automobilů na Slovensku, dokonce

61 Peter MIČKO, *Hospodářská politika slovenského štátu: kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938–1945*, Krakov – Banská Bystrica 2010.

62 Údaje uvedeny dle L. CHMELA, *Hospodářská okupace Československa*, s. 118–121; *Štatistická ročenka Slovenska*, Bratislava 1947, s. 385; *Statistická příručka ČSR*, Praha 1948, s. 53–68; Československý průmysl, r. 1945, s. 34n.

i těch od UNRRA (problémem byl opět nedostatek náhradních součástí) byla nepojízdných – zhruba 80 % celkového stavu. Ovšem, do statistiky byly zahrnuty všechny vozy, včetně nepojízdných vraků, které zůstaly po přechodu fronty. Těch zde bylo skutečně hodně, nicméně k dispozici nebyly nejen náhradní součástky, ale ani dostatečné servisní kapacity a opravárenská technika na jejich opravu. Přesto UNRRA začala prioritně dodávat dopravní techniku do českých zemí, což opět vyvolávalo disonance mezi českou a slovenskou stranou, tedy ústřední československou vládou v Praze a Slovenskou národní radou (SNR) v Bratislavě. Určitou část kapacity servisního zařízení používala Rudá armáda k opravám své dopravní techniky. Slovensko k rekonstrukci zničené infrastruktury zoufale potřebovalo těžkou stavební techniku: jeřáby, buldozery, bagry, které však nemělo. Situace ve vybavení těžkou technikou se začala zásadně zlepšit až teprve po dvou letech po 24. červnu 1947, když na Slovensko dorazila dodávka 132 těžkých strojů v hodnotě 25 mil. Kč, které převzalo pověření techniky.⁶³

Nejhorší, až katastrofální, byla situace na východním Slovensku. Postupující jednotky osvoboditelů poskytovaly pomoc již v průběhu Karpatko-dukelské operace. Týlové jednotky 1. československého armádního sboru (dále 1. ČSAS v SSSR) dostaly rozkaz postarat se o uprchlíky z východního Slovenska a Podkarpatské Rusi.⁶⁴ K tomu používaly i přidělenou dopravní techniku a tuto pomoc poskytovaly i při dalším postupu.

Postižené obyvatelstvo trpělo nedostatkem všeho: potravin, oblečení, léků a obydlí. V prvním období po osvobození na jaře 1945 pomohly z nejhoršího jak jednotky Rudé armády, tak i 1. československého armádního sboru ze svých vlastních zásob. Dne 23. května 1945 převzal zmocněnec předsedy SNR pro oblast Košice od zástupců SSSR 58 nákladních a 24 osobních aut jako dar Sovětského svazu. V prvních týdnech převzaly slovenské orgány 500 tun mouky ze zásob Rudé armády. Mouka byla nejdříve předisponována týlovým jednotkám 1. ČSAS v SSSR, které je pak distribuovaly nově vznikající samosprávě, tj. místním národním výborům, ty místnímu obyvatelstvu. Pomoc těžce postiženému regionu poskytoval i Československý červený kříž (ČSČK).

Exilová vláda v Londýně a později nově ustavená vláda v Košicích, se snažila o poskytování systematické pomoci na základě alarmujících zpráv o situaci na osvo-

63 L. HALLON – M. SABOL – A. FALISOVÁ, *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948*, s. 159.

64 Jozef RODÁK, *K niektorým otázkam pomoci československej armády obyvateľstvu východného Slovenska v rokoch 1945–1947*, *Vojenská história* 8, 2004, č. 2, s. 96.

bozeném území. V průběhu prvních šesti měsíců (od konce roku 1944 do jara 1945) poskytla rozsáhlou finanční pomoc, 300 vagónů obilí na setbu, 3 500 koní, 4 700 ks hovězího dobytka.⁶⁵ Ani to však zdaleka nestačilo. Např. v celém okrese Svidník zbylo po přechodu fronty necelých 1 500 obyvatel, kteří žili v improvizovaných obydlich, bez elektřiny. Na východním Slovensku bylo poškozeno 2 400 domů, polovina zcela zničena. Sto šedesát devět vesnic bylo úplně zničeno, 300 bylo těžce poškozeno. Zhruba 200 000 lidí přišlo o svůj majetek, dalších 200 000 přišlo zhruba o polovinu majetku, tisíce o všechno. Byla tak postižena více než polovina obyvatelstva východního Slovenska.

Pověřenectvo SNR pro dopravu a veřejné práce zahájilo obnovu východního Slovenska po 19. lednu 1945. Ve zprávě hodnotící situaci bylo uvedeno: „Těžká situace vznikla jako důsledek nucené evakuace lidí v některých okresech, kterou nařídili Němci před postupující frontou, zničením a vyliďněním dalších okresů. Například okresy Snina, Medzilaborce, Svidník a Stropkov zůstaly víceméně ležet v troskách a v nich žijící lidé neměli kde bydlet.“⁶⁶ Musili si tedy nouzově vyhloubit „zemljanky“. Těžké ztráty představovalo pro převážně zemědělský kraj násilné odvléčení, či zabití 80 % plemenného dobytka, ustupujícími německými vojsky.⁶⁷ Takové ztráty bylo možno urychleně doplnit jedině dovozem.

Tento stav ve svém souhrnu znamenal, že obnovování výroby, rekonstrukce národního hospodářství si přes všechno nesmírné snažení pracujících bude vyžadovat určitý čas, delší než se předpokládalo. Hodnotící zpráva Generálního sekretariátu Hospodářské rady zřízeného v květnu 1945 vyhodnotila tempo obnovy výroby následovně: „Pro vážnoucí přísun surovin a dodávek energie byla výroba obnovována jen postupně a podle místních podmínek.“⁶⁸ Prodleva v obnovení a rozběhu výroby byla považována za politicky nebezpečnou, jak vidíme ve zprávě Československé vojenské mise v SSSR z 16. května 1945. Bylo zde upozorněno, že „dělnictvu v československém průmyslu hrozí nezaměstnanost, jelikož se v poslední době vyrábělo vše jen pro válku. Předválečné závody byly proměněny na válečnou výrobu a nové závody byly zařízeny výhradně pro válečnou potřebu, takže pře-

65 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha (dále VÚA-VHA Praha), fond (dále f.) Ministerstvo národní obrany (dále MNO), 1945, karton 11, Správa o prehľade spustožených oblastí východného Slovenska, december 1945.

66 J. RODÁK, *K niektorým otázkam pomoci československej armády.*, s. 98.

67 Ibidem.

68 Národní archiv, Praha (dále NA), f. Státní plánovací komise (dále SPK) – Generální sekretariát hospodářské rady (dále GSHR), karton 126, sg. 963, s. 178.

měna na výrobu mírovou potrvá delší dobu“.⁶⁹ Odtud bylo vyvozováno, že „Za účelem zabránění nezaměstnanosti je nutno získati ihned objednávky za každou cenu. [...] Objednávky v současné době můžeme získati jedině v SSSR.“⁷⁰

Odkud přicházela pomoc

Když hovoříme o stavu československé ekonomiky, problémech její obnovy a stupni utrpených válečných škod, musíme též zjišťovat, odkud zvnějšku mohla republika pomoc získat. Pochopitelně hovoříme o možnosti technické pomoci a také o dodávkách potřebných komodit z Východu nebo ze Západu.

Sovětský svaz se na konci války nacházel ve velice složité situaci. Na jedné straně disponoval mohutnou armádou (jejíž bojeschopnost byla výrazně posílena západní pomocí: zejména velkými počty nákladních automobilů, ale také středních tanků M4 Sherman, terénních automobilů Jeep Willys a stíhaček typu Airacobra atd.). Na druhé straně jeho vlastní hospodářská produkce byla zhruba na úrovni poloviny výkonu z roku 1939–1940. V evropské části byla země těžce postižena dvojitým průchodem front, lépe řečeno prakticky zničena, doprava byla v troskách s výjimkou strategických komunikací (zejména železnice), které byly urychleně rekonstruovány, aby bylo možno zásobovat Rudou armádu. Hospodářské ztráty byly nahraditelné jedině v dlouhodobější perspektivě, obdobně životní úroveň obyvatelstva se vrátila k situaci po první světové válce, mnohdy k zemljankám a často ke strádání. Sám SSSR tedy byl zainteresován na pomoci ze zahraničí, odtud i zájem o pokračování válečného programu lend-lease (půjčka a pronájem), který byl koncem války Spojenými státy zastaven. Důvody tohoto kroku byly zřejmé a potom o dva roky později vedly také k politice, ze které vplynuly podmínky Spojených států pro poskytnutí hospodářské pomoci prostřednictvím Marshallova plánu. Možnost pomoci ČSR byla tedy zřetelně omezená.⁷¹ Na druhé straně byl Sovětský svaz jedinou zemí, která mohla poskytnout bezprostřední pomoc zemím, kam

69 VÚA–VHA Praha, f. Československá vojenská mise v SSSR, karton 35. Memorandum, Praha, 16. 5. 1945. Adresát tohoto materiálu není uveden. Dokument zřejmě sloužil vládním představitelům jako podklad pro argumentaci pro jednání se sovětskými činiteli.

70 Ibidem.

71 Podrobněji viz Emil VORÁČEK, *Československo-sovětské hospodářské vztahy 1945-1948*, Praha 1985; Vladislav MOULIS, *Podivné spojenectví. K československo-sovětským politickým a hospodářským vztahům mezi dubnem 1945 a únorem 1948*, Praha 1996; Jan NĚMEČEK a kol., *Československo-sovětská smlouva 1943*, Praha 2014.

vstupovala Rudá armáda. Jednalo se převážně o pomoc z armádních rezerv. Z hlediska hospodářského významu se nejednalo o velké dodávky, přesto však v prvních chvílích měly velký význam, a tudíž i význam politický.

Druhý významný spojenec, Spojené státy americké, v letech 1941–1945 více než zdvojnásobily hrubý domácí produkt, došlo k výrazně technické modernizaci průmyslu a celé ekonomiky, dopravní infrastruktura byla naprosto neporušená, životní úroveň obyvatelstva, na rozdíl např. od Velké Británie, se dokonce zvýšila. USA se staly jednoznačným hospodářským vítězem druhé světové války. Při podílu 6 % na světové populaci produkovaly téměř 60 % světové průmyslové produkce v roce 1945. Jejich pozice ve světové ekonomice a finančnictví byla bezprostředně po skončení války naprosto dominantní.⁷²

Realita rozdílné hospodářské situace dvou válečných vítězů, s diametrálně rozdílnými politickými systémy pochopitelně sehrála významnou roli v prostředí velmocenského zápolení o prosazení jejich zájmů v geopolitickém prostoru střední Evropy a podílela se na nastolení atmosféry, která později vedla až ke studené válce. S tím také souvisela schopnost pomoci zemím válkou postižené střední Evropy, ale též i rozdílná intenzita zájmů o nabytí válečné kořisti. Američané a Britové se v okupovaném Německu a na dalších osvobozených územích zajímali především o moderní know-how a špičkové kvalifikované odborníky (např. z oblasti výzkumu, vývoje a výroby raketové techniky – Peenemünde). Naproti tomu představitelé trofejních jednotek Rudé armády, často bez ohledu na otázku vlastnictví, se v osvobozených zemích snažili urychleně odvázet prakticky všechno, co považovali za trofejní materiál, zejména v podmínkách chaosu prvních týdnů po válce.

Pomoc od UNRRA

Z projektů, které významně podporovaly Spojené státy, se Československa týkal program pomoci poskytnuté organizací UNRRA. Tento program pomoci hrál nejdůležitější roli. Dodávky byly zaměřeny jak na přímou pomoc obyvatelstvu, zejména na potravinami a oblečením, tak i prvními dodávkami, které byly zaměřeny na obnovu hospodářství počínaje dopravou, ale též i domácího zvířectva, dobytka, nej-

72 Podrobněji viz Slavomír MICHÁLEK, *Nádeje a vytriezvenia (Československo-americké hospodářské vztahy v rokoch 1945–1951)*, Bratislava 1995; Petr PROKŠ, *Československo a Západ 1945–1948. Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948*, Praha 2001.

důležitějších surovin, jakož i strojního vybavení a zdravotního materiálu. UNRRA byla ustavena 9. listopadu 1943 v Atlantic City za přítomnosti zástupců 44 členských spojeneckých zemí. Československou delegaci zastupovali především ministři Jan Masaryk a František Němec. Ve finále se na akci UNRRA podílelo celkem 48 zemí, z nichž bylo 31 zemí přispívajících, které dodávky pro UNRRA financovaly jedním procentem z vlastního hrubého národního důchodu. „17 členů byly země pomoc přijímající, které dle rozhodnutí Rady vzhledem ke své hospodářské situaci, především nedostatku zlata nebo směnitelných deviz, uvedený příspěvek platit nemusely. Byla mezi nimi i ČSR. To ale nevyklučovalo, aby také ony dle svých možností nemohly přispět dodávkami např. potravin nebo uhlí do fondů UNRRA. To byl např. případ ČSR, Polska a Jugoslávie.“⁷³

Sedmdesát tři procent pomoci pro UNRRA z úhrnné částky 3 060 948 455 amerických dolarů představovaly dodávky ze Spojených států. Výrazně pomohly při překonávání zásobovacích potíží, zejména potravinami a léky, pomohly s dodávkami dopravní techniky a tudíž i obnově válkou postiženého hospodářství, nemohly však pokrýt všechno. Ostatně to ani nebylo cílem. Mezinárodní organizace UNRRA výrazně napomohla obnově výroby a zlepšení zásobování obyvatelstva.⁷⁴ Původní československý požadavek, který podala vláda na základě odhadovaných škod ve výši 492 342 000 amerických dolarů, byl po projednání v Radě UNRRA snížen zhruba na polovinu. Výsledná částka dodávek poskytnutých Československu dosáhla k březnu 1948 sumy 261 337 400 amerických dolarů.⁷⁵ UNRRA zahájila dodávky do Československa podle smlouvy dojednané v Londýně 26. února 1945. Organizace poskytovala pomoc bezplatně, ovšem část dopravy a dalších nákladů si musely obdarované země hradit samy. Československo obdrželo pomoc v celkovém úhrnu 15,5 mld. Kč, což představovalo 28 % vládních nákladů na zdraví, sociální služby, rekonstrukci a repatriaci.⁷⁶

Větší objemy pomoci pro Československo však začaly docházet teprve v letních měsících, když byla obnovena říční doprava po Dunaji. Dodávky byly zpočátku dopravovány především do rumunské Constanze po moři, zde překládány do vlaků, jakmile byla obnovena plavba po Dunaji, také transportovány říčními lodě-

73 Karel KRÁTKÝ, *Marshallův plán. Příspěvek ke vzniku studené války*, Plzeň 2010, s. 87.

74 Svoji aktivitu UNRRA ukončila v roce 1947. Podrobněji srov. Karel SOMMER, *UNRRA a Československo*, Opava 1993.

75 Podrobně ke genezi UNRRA srov. George WOODBRIDGE, *UNRRA. The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*, sv. 1–3, New York 1950, s. 359, sv. 3., s. 428.

76 M. C. KASER and E. A. RADICE (eds.), *The economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Vol. II, s. 577.

mi. Teprve později od severu přes přístavy v Holandsku a Německu nebo od jihu přes Benátky.⁷⁷ První dodávka pro Československo, naložená na palubu lodi *El Mundo*, vyplula z Washingtonu 23. března 1945 a do přístavu v Constanze dorazila 4. dubna, s nákladem potravin: kávy, kaka, mouky a ryb, dále textilu, obuvi, aut, kovů, léků atd.⁷⁸ Zde byla překládána do železničních vagonů. Do ČSR přijel první vlak s pomocí od UNRRA 2. května 1945 do Trebišova. V rumunských přístavech bylo vyloženo 40 lodí s 347 transporty, celkově 12 228 vagonů. Do dodávek náležel též zemědělský program, zejména osivo, 114 000 tun umělých hnojiv, 20 000 živých zvířat, velké množství traktorů a další techniky, obilní sečky, bagry, jeřáby atd. Zdravotnictví obdrželo 4 000 tun léčiv, 134 tun chirurgických nástrojů, veterinářské a farmaceutické prostředky.⁷⁹

Československu se z této pomoci dostalo téměř 1,68 milionů tun zboží v hodnotě 270 milionů amerických dolarů, z celkové hodnoty 3 mld. US dolarů, čímž bylo Československo na 6. místě co do objemu poskytnuté pomoci s podílem 9 %. Nejvíce pomoci bylo poskytnuto Číně, tj. nacionalistické vládě Kuomintangu se sídlem v Nankingu – 562 milionů dolarů, tedy 17,84 %.⁸⁰ Mimořádně cenné byly pro ČSR dodávky automobilů – 13 463 nákladních a osobních aut, traktorů, 1 328 železničních vagonů, 75 lokomotiv, 112 000 tun pohonných hmot, dalších dopravních prostředků, dále potravin, potřeb pro zemědělství a zdravotnictví. Zde se jednalo především o nový převratný lék – penicilin, 15 kompletně vybavených nemocnic po 200 lůžkách.⁸¹ Československo se také podílelo na poskytování pomoci v rámci UNRRA, a sice hlavně dodávkami cukru pro Polsko, Jugoslávii a Rakousko v hodnotě 8,5 milionů dolarů. Dodávky UNRRA pro vnitrozemské Československo však vážly: lodi s nákladem sice kotvily v přístavech, ale nepřijížděly vlaky. Nebyl totiž dostatek lokomotiv, a pokud byly k dispozici, chybělo palivo – uhlí. Stejně tak nebyl ani dostatek vagonů. Problémy se tak určitou dobu nutně řetězily. Lodě se zbožím pro Československo musely přerušit vykládku, když do přístavu dorazily sovětské nákladní lodě. Problém představovala i distribuce přes distribuční regionální střediska.⁸² Zejména však dovoz po železnici ze zahraničí byl

77 NA, f. GSHR, sg. 963, karton 126, s. 173. Návrh státního rozpočtu ČSR na 1946.

78 NA, f. UNRRA, Československý úřad pro hospodářskou pomoc a obnovu 1943–1951, karton 11. Zpráva o činnosti odbočky čs. úřadu UNRRA v Konstanci, s. 3.

79 NA, f. SPK – GSHR, karton 126, sg. 963, s. 173.

80 G. WOODBRIDGE, c. d., sv. 1, s. 428–429.

81 NA, f. SPK – GSHR, k. 126, sg. 963, s. 173.

82 L. HALLON – M. SABOL – A. FALISOVÁ, *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948*, s. 158.

poškozován drobnou kriminalitou. Podle zpráv distribučních středisek bylo zjištěno, že každý druhý vagon, který dorazil na československé území, měl odtrženou plombu a část zboží byla odcizena. „Všechny vlaky procházely přes území Německa, kde nebyla dostatečná kontrola tranzitu.“⁸³

Nesmíme zapomínat, že v poválečném Německu přes veškerou snahu okupační správy trval řadu měsíců stav, který nebyl vzdálen stavu sociální anomie, tj., kdy společnost postrádala potřebnou společenskou soudržnost.⁸⁴ Trosky státu a společnosti, kterými bylo Německo po roce 1945, prožívaly těžkou zátěž, na níž se podílela i tvrdá zima 1946–1947, a upadlo do tíživé sociální situace až bída, což vedlo k nárůstu kriminality, sebevražd a rozvodovosti. Se změnou vnější konstelace v důsledku studené války a Marshallova plánu a díky vnitřním předpokladům, jako byla právní tradice, smysl pro disciplínu a organizační schopnosti, se teprve od roku 1952 postupně dařilo dosáhnout hospodářského vzestupu a ze západních Němců, z dlouhodobého hlediska, vytvořit demokratický národ.⁸⁵ Velký počet uprchlíků a vyhnaných zesílil především problémy se stravováním, ubytováním a pracovními příležitostmi, následně k rozsáhlé organizované kriminalitě doprovázené hrubým násilím.

Ztráty dodávek od UNRRA byly zjišťovány v distribučních střediscích. Jedno z největších bylo v Plzni, odkud směřovaly vlaky, které přijížděly přes Německo s dodávkami především pro Slovensko. Zhruba rok po válce, konkrétně ve dnech 21. února až 10. března 1946, z 573 zaplombovaných vagonů, které přijely přes Německo, jich bylo 498 otevřených, vykradených a poškozených.⁸⁶ Teprve později československá vláda prosadila ostrahu transportů vlastními vojenskými jednotkami od severoevropských přístavů až po státní hranice ČSR. UNRRA však požadovala, aby tito českoslovenští vojáci používali britské vojenské uniformy.⁸⁷ Problémy byly i s dopravou ze zámořských oblastí, např. Filipín při dodávkách hlavně margarínu a mýdla. Československo bylo značně znevýhodněno svou vnitrozemskou polohou. V rámci států, kterým byla poskytována pomoc od UNRRA, bylo z tohoto pohledu jediné. Jednak pomoc mohla přijít teprve pod-

83 Ibidem, s. 158.

84 Srov. Peter WALDMANN (ed.), *Diktatur, Demokratisierung und soziale Anomie*, München 2003.

85 Michael SCHOIERER, *Demokratisierung und soziale Anomie nach der NS-Diktatur*, in: Peter Waldmann, s. 337.

86 NA, f. UNRRA, Československý úřad pro hospodářskou pomoc a obnovu 1943–1951, karton 49, záznam pro E. Löbla – sekčního šéfa ministerstva zahraničního obchodu.

87 Ibidem.

statně později, když byly obnoveny dopravní komunikace, jednak tím, že muselo platit vysoké poplatky za tranzit. Za tranzit z černomořských, italských a holandských přístavů muselo za všechny poplatky tranzitní přepravy zaplatit 74 milionů dolarů, tedy na 3,7 miliardy Kč, což představovalo téměř 20 % z celkové pomoci pro Československo. Tato skutečně astronomická částka byla částečně uhrazena z prodeje zboží UNRRA původně určeného pro ČSR.⁸⁸ Dalším vážným problémem bylo, že i když bylo zboží dopraveno do cílového přístavu, muselo se čekat na přeložení do železničních vagonů a následný transport. Právě lokomotiv a vagonů byl chronický nedostatek. Za uskladnění tohoto zboží bylo nutno platit vysoké poplatky, kromě toho se také část zboží nenávratně zkazila a nebyla již k použití, především potraviny. Za nepořádky v další distribuci, spekulace se skladovaným zbožím, které mizelo na černém trhu, bylo později kritizováno Pověřenectvo pro výživu.⁸⁹ Ovšem nejednalo se jen o potraviny. Intenzivně se spekulovalo s prodejem nákladních automobilů. „Automobily, ktorých hodnota sa pohybovala od 55 tisíc do 70 tisíc, boli podľa zmlúv odprodané za 14 tisíc až 30 tisíc, čiže značne pod cenu. Z poverenictva nikto kompetentný nevedel vysvetliť, prečo sa autá predali a kto ich, či už z nedbalosti, zlým zaobchádzaním alebo úmyselne znehodnotil.“⁹⁰

UNRRA si kromě československých požadavků také sama vytipovala nejhůře postižené oblasti, tam také prioritně směřovala pomoc. Jednalo se o tyto regiony – Východní Slovensko: Svidník, Snina, Stropkov, Medzilaborce, Bardejov, Vravnov; Oravský kraj: Námestovo, Dolný Kubín, Trstená; Pohroní: Brezno nad Hronom, Nová Baňa; Kysúce: Kysúcke Nové Město; Čechy, Morava a Slezsko: Opavsko, Opava, Hlučín, Bílovec, Český Těšín; Jižní Morava: Hodonín, Uherský Brod, Mikulov, Znojmo, Moravský Krumlov; vybraná města: Osoblaha, Fulnek, Vyškov, Boskovice, Prostějov, Benešov, České Budějovice, Ústí nad Labem, Sedlčany, Jílové, Rokycany, Kralupy nad Vltavou, Krásné Březno.⁹¹

První dodávky s pomocí UNRRA počátkem května sice přivázely vlaky přes Rumunsko do Košic, nicméně nejhůře postiženým oblastem východního Slovenska pomoc odtud kupodivu poskytnuta nebyla. Když až půl roku po válce, 15. září

88 L. HALLON – M. SABOL – A. FALISOVÁ, *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948*, s. 158.

89 Ibidem, s. 159.

90 Ibidem, s. 159.

91 NA Praha, f. UNRRA, Československý úřad pro hospodářskou pomoc a obnovu 1943–1951, karton 7, Seznam škod na území Československa. Kopie těchto materiálů jsou také uloženy v NA, f. Ministerstvo průmyslu (dále MP). karton. 1096, UNRRA, složka Finanční záležitosti.

1945, navštívili členové mise UNRRA obce na východním Slovensku, v okresech Vyšný Svidník, Medzilaborce, Stropkov a Snina, zhrozili se situace, která zde nadále panovala. „Obviňovali predovšetkým slovenské povereníctva a pražskou centrálu UNRRA, ktorá nedokázala zabezpečiť potravinovú a lekársku pomoc zbedovanému obyvateľstvu.“⁹² Oprávněná kritika směřovala především k politice Slovenské národní rady.

Když se o půl druhého roku později vláda na jednání 20. prosince 1946 věnovala otázce nejvíce poškozených oblastí souhrnně, zařadila do jejich seznamu dodatečně okres Giraltovce a zejména město Brno. Byly také projednány problémy s poskytováním pomoci v částech okresů, kde bylo za okupace vystěhováno obyvatelstvo a zřízena zde cvičiště SS. Jednalo se o místa v okresech Vyškov, Prostějov, Boskovice, Benešov, Sedlčany a Jílové.⁹³ Východní Slovensko bylo i nadále oblastí, kde byla situace nejhorší. Současně byly také určeny kraje v českých zemích, kde byla situace nejtěživější, a přijata opatření, jak situaci, co nejrychleji změnit k lepšímu. Jednalo se o jižní Čechy, střední Povltaví, Českomoravskou vysočinu, Slovácko a Valašsko.⁹⁴

Bezprostřední kroky košické vlády

Co nejrychlejší obnovou ekonomiky se pochopitelně zabývala vláda již při svých prvních zasedáních počínaje 5. dubnem 1945 v Košicích a za krátkého pobytu na začátku května v Bratislavě. Na prvním zasedání 5. dubna bylo ministrům uloženo připravit „úplný pracovní plán pro celé území republiky do 6 dnů“,⁹⁵ tedy i hospodářským ministrům. Přesto nedošlo ke zhodnocení těchto plánů na zasedání vlády, kromě rámcové diskuse k programu ministerstva vnitra. Na zasedání 17. dubna 1945 se vláda usnesla, aby předsednictvo vlády samo projednávalo pracovní a organizační plány ministerstev a schvalovalo je, aniž by je předkládalo na schůzi vlády.

Práce vlády si vyžadovala i účinnou komunikaci s představiteli spojeneckých států prostřednictvím jejich diplomatického zastoupení. Sovětské orgány však na-

92 L. HALLON – M. SABOL – A. FALISOVÁ, *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948*, s. 151–153.

93 NA Praha, f. MP, karton 1096, UNRRA, složka Finanční záležitosti.

94 Ibidem.

95 NA Praha, f. ÚV KSČ, archivní jednotka 1494, karton 137, folio 2, Zápis o 1. schůzi ministerské rady ze dne 5. dubna 1945.

dále nepovolily přítomnost zahraničních diplomatů při vládě za jejího pobytu v Košicích. Odůvodňovaly to opět především dezolátním stavem ubytovacích kapacit v Košicích, kde bylo podle jejich názoru těžko zajistit kvalitní ubytování pro více než dvě stovky diplomatů v příslušném standardu, kromě toho také blízkostí fronty. Nehledě na špatnou ubytovací situaci i pro vládu a aparát vlády však zde byly ve hře pochopitelně jiné momenty. Když velvyslanec Valerian A. Zorin absolvoval sérii jednání se členy nové vlády, byl jimi na izolovanost vlády a prezidenta několikrát upozorněn. Přesto sovětské úřady své stanovisko nezměnily, a tak se s diplomatickým sborem Beneš setkal až o měsíc později v Praze. Nepůsobil ani silný tlak ze strany Američanů a Britů.⁹⁶ Nezbyvalo tedy nic jiného než jednat pouze se sovětskými diplomatickými představiteli.

Po 10. dubnu 1945 proběhla řada jednání členů vlády s velvyslancem Sovětského svazu Zorinem, který se setkal také s ministrem průmyslu Bohumilem Laušmanem nejdříve 11. dubna a pak ještě 16. dubna 1945.⁹⁷ Laušman stručně představil svoji vizi, že stát převezme do svých rukou 60–70 % československého průmyslu cestou znárodnění. Vzhledem k této systémové změně vlastníka byl názoru, že bude „nutno využít sovětskou zkušenost. Na moji otázku, jak pracuje slovenský průmysl, odpověděl Laušman, že mnoho podniků na Slovensku nepracuje, protože nejsou transmisní řemeny“.⁹⁸ Podotkl, že určité množství transmisních řemenů bylo objednáno v rámci dodávek od UNRRA.

Zorin ovšem spíše jen poslouchal Laušmanovy výklady o míře chystaného znárodnění. V závěru velvyslanec poznamenal, že řízení průmyslu v Československu se přirozeně bude lišit od řízení v Sovětském svazu, kde existuje jiný, socialistický hospodářský systém. Laušman se zasmál a poznamenal, že také „[...] v Československu někdy tento systém bude“.⁹⁹ Zorin o několik dní později 17. dubna 1945 při setkání s Rudolfem Slánským tyto výroky značně ironicky komentoval, také Slánský považoval výroky Laušmana za romantický pohled sociálního demokrata. Poznamenal, že „komunisté ve vládě se věnují konkrétní práci, připravují plán rozběhu činnosti svých ministerstev na osvobozeném území Čech a Moravy. Kromě toho, musí koordinovat práci s odpovídajícími ministerstvy Slovenské národní rady. Připomněl též, že premiér Fierlinger není vytrvalý ve své pozici a podřizuje se vlivu jak ze strany prezidenta Beneše, tak i ostatních

96 J. DEJMEK, *Edvard Beneš*, 2. díl, s. 513–514.

97 Archiv vnější politiky Rossijskoj Federacii Moskva (dále AVP RF Moskva), f. 138, opis 26, papka 132, dělo 7, s. 11–12.

98 AVP RF Moskva, f. 138, opis 26, papka 132, dělo 7, s. 11.

99 *Ibidem*, s. 12.

ministrů. Proto musí Gottwald neustále kontrolovat hlavní Fierlingerovy kroky a usměrňovat jeho postup.¹⁰⁰ Slánský charakterizoval pozice Laušmana, Fierlingera a dalších sociálních demokratů slovy: „Nyní zaujímají arcilevicové pozice v oblasti ekonomiky, hovoří, že jsou pro socialistická opatření a komunisté naopak je nyní zdržují, když poukazují na předčasnost socialistických opatření.”¹⁰¹ Konkrétních problémů hospodářské situace na východním Slovensku se ani tento rozhovor prakticky nedotkl. V Košicích proběhla také řada porad členů vlády se zástupci slovenského průmyslu. Ministr průmyslu B. Laušman na poradě zástupců průmyslových podniků a dělnictva o rekonstrukci průmyslových podniků a o pomoci od UNRRA v Košicích 23. dubna 1945 přislíbil pomoc „ze strany českého průmyslu, který nebude asi tak poškozený jako průmysl slovenský a zprostředkovat též pomoc ze strany Sovětského svazu a spřátelené ciziny”.¹⁰² Upozornil však na řadu těžkostí, s kterými se bude třeba vypořádat, protože se vlastně začíná „vařit z vody”.

Už jen z tohoto vyjádření můžeme vnímat vědomí nedostatečné míry znalostí o skutečných škodách na osvobozeném území. Prioritou v tomto okamžiku však ještě nebyla obnova, nýbrž jak na shromáždění zdůraznil jménem pověřenectva průmyslu Samo Takáč, vedoucí odboru rekonstrukce a plánování, „aby čo najskôr boli opravené strojné zariadenia poškodené vojnou a v tom poradí, aby najprv pracovali podniky slúžacie bojujúcim armádam, rekonštrukcii dopravy a potom zásobovaniu obyvateľstva”.¹⁰³ Z tohoto zasedání vzešlo 27. dubna 1945 memorandum, v němž je zdůrazněno: „že základním problémem je zajištění minimálně nutného množství dopravních prostředků a pohonných hmot – teprve potom mohlo být jednáno o zajištění potravin a surovin“. Problém se ukázal být pro nejbližších několik měsíců klíčovým a bezprostředně těžko řešitelným.

Osvobozování dosud okupovaného území postupovalo sice rychle, přesto do civilní správy předávaly sovětské vojenské orgány osvobozené oblasti jen postupně. Dne 17. dubna 1945 vláda převzala do civilní správy území východně od linie Liptovského Mikuláše. Správu zde předávala přímo do rukou orgánů Sloven-

100 Ibidem, s. 25.

101 Ibidem, s. 26.

102 NA Praha, f. MP, karton 163, signatura SO, Zápis z porady zástupců vedoucích průmyslových podniků a zástupců dělnictva a o pomoci od UNRRA, Košice 23. 4. 1945.

103 NA Praha, f. MP, karton 163, signatura SO, Zápis porady vedoucích průmyslových podniků a zástupců dělnictva o rekonstrukci průmyslu, podniků a o pomoci UNRRA, Košice, 23. 4. 1945.

ské národní rady.¹⁰⁴ Na témže zasedání podal předseda vlády Fierlinger zprávu o dohodě o vyrovnání výdajů na vydržování jednotek Rudé armády a jednotek československé armády, uzavřené mezi ČSR a SSSR 31. března, jakož i zprávu o způsobu použití válečné kořisti na československém území dle dohody z 31. března 1945. O týden později 24. dubna 1945 se hranice frontového pásma spravovaného orgány Rudé armády posunula podstatně dále na západ, na úroveň Prievidzy, Trnavy, Svätého Jura a Devína a se souhlasem vlády bylo pásmo předáno Slovenské národní radě.¹⁰⁵ Bylo zřejmé, že se blíží konec války a s ním osvobození celé republiky. Současně se však na program jednání vlády dostávaly první stížnosti na chování příslušníků Rudé armády, což předseda Fierlinger na jednání vlády 5. května 1945 bagatelizoval slovy, „že však celkem nejde o vážné zjevy většího rozsahu“.¹⁰⁶ Na témže zasedání vlády zazněly též i kritiky problémů přepravy zásilek s pomocí od UNRRA po železnici z Constanze do ČSR. Ministr Majer upozornil, že „průtahy, které nastaly následkem nedostatečného spojení v odebrání zásob od UNRRA, mohou mít nepříjemné následky, neboť hrozí nám dočasné zastavení dalších dodávek“.¹⁰⁷

Pro vládu, která zatím ještě úřadovala v Košicích, hrála důležitou roli odpovídající komunikace a dělba kompetencí se Slovenskou národní radou, která postupovala značně autonomně. Na zasedání 24. dubna vzali ministři na vědomí sdělení SNR, že se rozhodla, aby styk jednotlivých pověřenectev s vládou se děl prostřednictvím presidia SNR k úřadu předsednictva vlády a naopak.¹⁰⁸ Současně přijala usnesení ohledně výkonu zákonodárné moci prezidenta republiky na Slovensku.

V příštích týdnech, dokonce ani v létě 1945, nedošlo k zásadní pozitivní změně v zásobování republiky palivy pro motorová vozidla. Byť se již dařilo dopravovat první dodávky benzínu a nafty ze zahraničí, katastrofální nedostatek benzínu na Slovensku trval. Doslova krizová situace byla projednávána na společné poradě vlády a předsednictva SNR 2. června 1945. Zástupce SNR z pověřenectva dopravy uvedl, že na dva měsíce provozu „je třeba asi 50 vagonů benzínu. Z Rumunska ne-

104 NA Praha, f. Klement Gottwald (dále KG), archivní jednotka 1494, karton 137, folio 5, zápis o 4. schůzi vlády dne 17. dubna 1945, bod 10.

105 Ibidem, folio 17, zápis o 5. schůzi vlády ze dne 24. dubna 1945 v Košicích.

106 Ibidem, folio 20, zápis 6. schůze vlády konané dne 5. května 1945.

107 Ibidem, f. 22.

108 NA Praha, f. KG, archivní jednotka 1494, karton 137, folio 17, zápis o 5. schůzi vlády ze dne 24. dubna 1945 v Košicích.

došel ještě na Slovensko ani jeden vagon benzínu”.¹⁰⁹ V situaci, kdy sice byly zadány objednávky na další dopravní techniku a palivo, bylo potřeba počítat s každou tunou benzínu. Ministr dopravy generál Antonín Hasal sdělil, že v Bratislavě jsou sice zásoby benzínu od UNRRA, „pro dopravní potíže nemohou se však rozvésti“.¹¹⁰ K tomu dodal: „Celková potřeba pro ČSR odhaduje se při omezeném provozu asi na 150 000 tun pohonných látek ročně. Mírová spotřeba činila asi 450-500 000 tun pohonných látek ročně. Je tedy třeba opatřit si asi 15 000 tun pohonných hmot měsíčně.“ Ve zřejmě značně napjaté situaci jednání pak K. Gottwald doporučil dodatečně objednat auta na dřevoplyn. Ministr Hasal odpověděl, „že bylo u Škodových závodů objednáno 200 aut na dřevoplyn. První dodávka bude do jednoho měsíce. Rovněž byly obnoveny všechny objednávky československých drah. Objednáno asi 1 500 krytých vagonů; rovněž objednány lokomotivy“.¹¹¹

Že se situace nezlepšila ani v příštích týdnech dokládá korespondence slovenského oddělení ministerstva průmyslu předsedovi vlády Fierlingerovi z července 1945, kde bylo připomenuto, „že toho času továren na syntetický benzín v Hornom Litvínove už prevádza a vyrába denne okolo 100 t benzínu. Táto továreň je dnes prakticky jediným výrobným zdrojom na benzín v celej republike, nakoľko rafinerie minerálnych olejov sú všetky buď poškodené bombardovaním, alebo nemajú k dispozícií takú surovinu, z ktorej by sa benzín dal vyrábať. Nedostatok benzínu postihuje mimoriadne nepriznivo najmä Slovensko na území ktorého byla doprava dokonale ochromená jednak zničením všetkých dopravných spojov a jednak odvlčením takmer všetkých jazdy-schopných motorových vozidiel. Dnešná situácia je taká, že asi tých niekoľko stoviek motorových vozidiel, ktoré sú schopné jazdy, nemôže sa používať, nakoľko je absolútny nedostatok pohonných látok“.¹¹² Byl zde vysloven požadavek na dodávky benzínu z kombinátu v Horním Litvínově také na Slovensko „a to v rozsahu najmenej 30 t denne“. Situace s dopravou na Slovensku byla vskutku katastrofální. Významnou pomocí byla nakonec dodávka 11 000 koní, které poskytla československá armáda v létě 1945. Ministr B. Laušman v dopise z 19. července 1945 ministru národní obrany generálu Ludvíku Svobodovi za přiděl tohoto počtu koní velice poděkoval, ale současně zdůraznil: „Nezbytně třeba okamžitě přidělit auta. Dovídáme se, že máte velký počet vozidel ve Vršovcích, jež mají být přidělovány pro civilní potřebu. Učiňte laskavě opatření, aby Slo-

109 Ibidem, folio 179, zápis 3. společné porady vlády a předsednictva SNR, dne 2. června 1945.

110 Ibidem, folio 181.

111 Ibidem.

112 NA Praha, f. MP, karton 179, Industrializace Slovenska 1945 IX – XII.

vensku se okamžitě dostalo pomoci co největší.¹¹³ Tento apel samozřejmě nestačil, problémy se zajištěním dopravy byly neustále na programu vlády. Koncem července 1945 se ministerstvo průmyslu (slovenské oddělení) znovu obrátilo na předsednictvo vlády s naléhavou prosbou o okamžitou pomoc. Vycházelo z interní informace, že se do konce roku 1945 v ČSR předpokládá výroba cca 7 000 nákladních a osobních vozidel. Zatímco na Slovensku bylo za války v provozu cca 8 000 až 9 000 motorových vozidel, pak v létě 1945 „je dnes na rozšířenom území Slovenska v premávke maximálne 1 200 vozidiel, z čoho len asi 20 % nákladných. I z týchto vozidiel je väčšina v takom stave, že prakticky nemôžu byť využité a vyžadujú stále opravy. Udržovať s takovýmto automobilovým parkom v chode hospodársky život a najmä zásobovanie, je absolútne vylúčené, najmä keď železničná sieť je zničená a nákladná doprava prakticky vôbec nefunguje.“ Pro nejbližší dobu bylo požadováno pro Slovensko „aspoň 1 500 nákladných automobilov“ a „aspoň 500 osobných automobilov“.¹¹⁴ Pochopitelně jednalo se pouze o jeden, byť klíčový úsek z celého řetězce úkolů při překonávání následků války. Vláda na svém zasedání 21. července 1945 se usnesla na poskytnutí Slovensku všestranné pomoci v duchu svého poselství slovenskému národu z 5. července 1945.

Je pochopitelné, že představitelé slovenských orgánů líčili situaci na Slovensku jako doslova katastrofální, ale na východním Slovensku tomu tak skutečně bylo. Na druhé straně zahraniční pozorovatelé, jakými byli třeba britští diplomaté, kteří v létě 1945 zavítali na svých cestách po republice na Slovensko, podávali zprávy, v nichž konstatovali, že Slovensko sice utrpělo ztráty, zejména na komunikacích, na straně druhé pak neposuzovali jejich objem jako katastrofální. Je zajímavé, že si všímali, že obyvatelstvo, zejména ve velkých městech, jako např. v Praze, je lépe oblečeno nežli v poválečné Velké Británii. Britský velvyslanec Phillips B. Nichols, který cestoval Slovenskem ve dnech 20.–22. července 1945, uvedl ve své zprávě, že „zejména ženy jsou po šesti letech války oblečeny lépe než v Anglii“.¹¹⁵

Vláda usilovně připravovala přechod k mírovému stavu a obnově ekonomiky. Kromě okamžitého řešení prioritních problémů obnovení fungování ekonomiky, bylo nutno též ustavit příslušné nové instituce a nástroje, podřízené vládě, které by přechod a obnovu ekonomiky řídily. Na zasedání vlády 19. května 1945 byl

113 NA Praha, f. MP, karton 179, Industrializace Slovenska, dopis z 19. 7. 1945.

114 Ibidem, dopis Ministerstva průmyslu adresovaný předsednictvu vlády, července 1945. Kopie dopisu byla odeslána Slovenské národní radě a pověřenectvu.

115 Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Osvobozené Československo očima britské diplomacie (Zprávy britské ambasády z Prahy v roce 1945)*, Praha 2010, s. 156.

schválen statut Hospodářské rady jako pomocného orgánu vlády. Jejím předsedou se stal československý premiér.¹¹⁶ Přejít na mírovou výrobu byl zahájen podle usnesení Vojenské rady při předsednictvu vlády ČSR 5. června 1945.

Závažným a prioritním úkolem bylo převedení průmyslu z válečné na mírovou výrobu, což se často podceňuje, a opětovná hospodářská integrace pěti částí předválečné republiky rozdělené v letech 1938–1939. Problémy působila také ztráta průmyslově sice zaostalé, ale jinak surovinově bohaté Podkarpatské Rusi. Současně bylo nutné ozdravit a stabilizovat měnu a zajistit dosídlení již částečně vyprázdňeného pohraničí, zejména v českých zemích.

Přítom velkou neznámou byl stále skutečný stav národního hospodářství, infrastruktury a výše válečných škod. V okamžiku, kdy bylo zahájeno osvobozování republiky, byl tento stav zjišťován již přímo v místě, vedl k závěru a stanovení priorit obnovy hospodářství. V prvních měsících po osvobození bylo nutno prioritně vyřešit tři okruhy podstatných problémů: 1) uvést do chodu dopravu a celou související infrastrukturu; 2) zajistit těžbu uhlí, bez něhož nebylo možno zabezpečit výrobu elektrické energie; 3) zajistit dovoz potřebných surovin a zabezpečit potraviny pro obyvatelstvo.

Nedostatek elektrické energie byl takový, že v létě bylo nutno vypínat přívod proudů pro celé okresy, aby byla zajištěna distribuce zejména pro nemocnice. V českých zemích byla sice situace s palivem pro automobily relativně lepší než na Slovensku, přesto v prvních dnech po osvobození byl benzín přidělován především zdravotním vozům nebo vozům záchranné služby, zejména ve velkých městech. Obdobně ochromená železniční doprava prioritně převážela potraviny, léčiva a lékárenské zboží, vojenské zásilky československé armády a spojeneckých armád, filmy, noviny, potravinové lístky, živá zvířata a služební zásilky Československých státních drah. Ministerstvo dopravy proto vydalo výzvu, aby se veřejnost podrobila příslušným omezením. Přesto 18. května 1945 bylo donuceno Vojenské velitelství Velké Prahy vydat nařízení o zákazu soukromých jízd automobilů pro krajní nedostatek benzínu. Dovoleny byly pouze jízdy k udržení veřejné služby a zásobování na základě povolení (jízdního rozkazu).

116 NA Praha, f. KG, archivní jednotka 1494, karton 137, folio 114, bod VI, Statut Hospodářské rady. Zápis 20. schůze vlády konané dne 19. května 1945.

Stav průmyslu

Situace v průmyslu byla stručně řečeno následující: Úhrnná průmyslová výroba v roce 1945 představovala necelou polovinu předválečného objemu z roku 1937, avšak rok 1946 přinesl meziroční přírůstek zhruba 40 % a zvedl se již na 71 % v porovnání s rokem 1937.

Obnova hutní výroby začínala v květnu 1945 z úrovně desetiny produkce surového železa a 3,5 % oceli v porovnání s rokem 1937. Samotný kovoprůmysl procházel výrazněji než jiná odvětví přechodem z válečné na mírovou produkci.

Krátkodobá bezprostřední pomoc poskytnutá jednotkami Rudé armády měla svoji nedocenitelnou hodnotu. Jednalo se zejména o poskytnutí provozuschopných nákladních automobilů, pomoc při opravě komunikací, odminování železničních tratí, odminování pražských mostů, výstavbu nových mostů místo zničených, včetně nejdelších přes Dunaj v Bratislavě a v Komárně. Na druhé straně zabavování rozsáhlých výrobních kapacit, včetně surovin a vyrobených polotovarů „trofejními jednotkami“ Rudé armády, s odůvodněním, že se jedná o válečnou kořist, vytvářelo složitou spleť, která v prvních týdnech po skončení války spíše připomínala chaos, nežli směřování k organizované struktuře národního hospodářství. Vývoj si vyžadoval rozsáhlou koordinaci na nejvyšší úrovni a teprve pak zahájení obchodní výměny se zahraničím, nejdříve opět s prioritou dodávek surovin a paliva. K tomu však docházelo teprve postupně, jak o tom svědčí body projednávané na zasedání vlády za pobytu v Košicích, pak v Bratislavě a nakonec už i v Praze. Vláda byla po přesunu do Bratislavy informována předsedou vlády Z. Fierlingerem, že nejtěžší dopravní a zásobovací situace je na Moravě, zejména v Brně, těžce postiženém krátce předtím skončenými boji: „Mají nedostatek dopravních prostředků a potřebují automobily na dopravu zásob z venkova do Brna“.¹¹⁷

Na požadavky, nabídky firem slovenských i českých k navázání obchodních styků se SSSR, ale i s dalším zahraničím, odpovídalo ministerstvo zahraničního obchodu stereotypně, jako např. v odpovědi Ústředí svazu československého průmyslu dne 15. června 1945: „Není zatím ještě dohodnuto, jakým způsobem budou organizovány tyto vzájemné obchodní styky.“¹¹⁸

117 NA Praha, f. KG, archivní jednotka 1494, karton 137, fond 54, zápis o 10. schůzi vlády dne 8. května 1945, bod III.

118 NA Praha, f. Ústřední svaz československého průmyslu (dále ÚSČP), karton 155, dopis z 15. 6. 1945. Podotkněme, že v té době ještě v Praze nefungovalo ani obchodní zastupitelství SSSR.

V situaci těsně po osvobození byly tedy urychleně, ale zdaleka ne s okamžitou účinností, řešeny ústřední problémy: rychlá obnova komunikací a fungující klíčové sítě dopravy. Teprve posléze se mohlo přistoupit k obnově ekonomiky. Současně také vláda připravovala proměnu celého hospodářského systému. Nejednalo se pouze o přechod z válečné ekonomiky na mírovou,¹¹⁹ její demilitarizaci, ale i o podstatné vlastnické změny vyjádřené v radikálním programu znárodnění. Současné řešení problémů zaměřených na stabilizaci obnovované ekonomiky, příprava a provádění některých systémových změn, vyvolávalo značné problémy s koordinací organizačních aktivit. Z výše uvedených tří základních priorit bylo nutno nejdříve obnovit dopravu. Proto také první rozsáhlejší dodávky pro československý stát přicházely z východu, přes Košice, později již přímo i přes Maďarsko na Slovensko. Rudá armáda byla za svého postupu životně závislá na fungující železniční dopravě. Touto cestou přijížděly také první transporty s nákladními automobily. Dodávka z prostředků UNRRA z konce dubna 1945 (100 nákladních automobilů měla zásadní význam zejména pro východní Slovensko.

V rámci zahajování obnovy a rekonstrukce československé ekonomiky hrály nespornou klíčovou roli vztahy se Sovětským svazem. Jednou z důležitých otázek startu ekonomiky byla i jednání o rozsahu válečné kořisti, která SSSR připadla. Problematikou vzájemných hospodářských vztahů, a v této souvislosti i otázek válečné kořisti, se zabývalo jednání československé vládní delegace vedené předsedou vlády Fierlingerem v Moskvě. Zde jednala se sovětskou v čele s prvním náměstkem lidového komisaře zahraničí Andrejem Januarovičem Vyšinským a lidovým komisařem zahraničního obchodu Anastasem Ivanovičem Mikojanem ve dnech 25.–30. června 1945. Fierlingera doprovázel náměstek předsedy vlády Ján Ursíny, ministr národní obrany Ludvík Svoboda, ministr zahraničního obchodu Hubert Ripka, ministr školství a osvěty Zdeněk Nejedlý, ministr zdravotnictví Adolf Procházka a státní tajemník ministerstva zahraničních věcí Vlado Clementis. Delegaci přijal 28. června Stalin.¹²⁰

V rámci jednání, které se týkalo další řady otázek, zejména hospodářských, vyšlo sovětské vedení ČSR vstříc a sdělilo rozhodnutí přenechat Československu všechny trofejní závody, které byly důležité pro československou ekonomiku. Věc mě-

119 Jaromír BALCAR – Jaroslav KUČERA, *Von der Rüstammer des Reiches zum Maschinenwerk des Sozialismus. Wirtschaftslenkung in Böhmen und Mähren 1938 bis 1953*, Göttingen 2013. Přehledně o německé hospodářské za okupace Alice TEICHOVÁ, *Německá hospodářská politika v Českých zemích v letech 1939–1945*, Praha 1998.

120 Zpráva vládní delegace o výsledku jednání v Moskvě podaná na 36. zasedání vlády 2. 7. 1945. AMZV, f. GS –A 1945–1954, fascikl 11, karton 50; NA, f. KG, archivní jednotka 1494, karton 137, folio 311 an. Vydáno in: *ČSR a SSSR 1945–1948. Dokumenty*, dokument č. 37, s. 80–92.

la však podstatný háček. V této době byla již značná část trofejních závodů, i podle výkladu sovětské strany, demontována a i přes velké dopravní problémy přesunována do SSSR. Aby byly přesně stanoveny rozměry průmyslového zařízení, které náleželo do sovětské válečné kořisti, byla vytvořena smíšená komise, kde sovětskou stranu zastupoval plukovník Carev a československou Ing. Vilém Hromádka. Na jednání této komise pak byl vypracován a odsouhlasen seznam německých podniků na území ČSR, které spadaly pod válečnou trofej (známý jako „Hromádkův seznam“). Byl později schválen československou vládou, která však vyslovila požadavek, aby část zařízení z uvedených závodů, v rozměru zhruba 20 % stávajícího vybavení, nutná pro potřeby československé ekonomiky, byla ponechána k dispozici československému státu. Československo se naopak zavazovalo uhradit Sovětskému svazu odpovídající objem zařízení do dvou let vlastní výrobou. V případě, že kořistní německý podnik byl umístěn v některém z československých podniků, mělo zde být ponecháno a kořistí nedotčeno základní výrobní zařízení a strojový park.¹²¹ Snaha československých vládních míst o vrácení odvezených hmotných statků se nicméně ukázala být marnou, což musel konstatovat premiér na zasedání vlády 2. července 1945. Výsledkem moskevského jednání bylo aspoň to, že sovětská strana omezila rozsah svých požadavků a byl snížen počet závodů, které měly být demontovány a vyvezeny. Podle dohody ze 7. června byl počet trofejních podniků snížen na 31 podniků s 57 závody.

Uplynul zhruba měsíc a situace se nicméně nelepšila, jak konstatovala zpráva o celkovém plnění dohody mezi ČSR a SSSR o válečné kořisti a o vydržování sovětské armády na československém území z 5. srpna 1945. V lakonicky podaném hodnocení bylo vedeno: „Dohoda by byla pro nás velmi výhodná, kdyby byla opravdu zachována. Avšak fakt je, že z ní nebylo splněno ani písmenko. Oddílům Rudé armády nebylo zřejmě nikdy uloženo, aby se jí na československém území řídily. Postupovaly vždy podle zásad zcela jiných, totiž vztahovaly právo kořisti na veškerém movitý nebo odmontovatelný majetek ‚německý‘, v širokém slova smyslu, tj. i majetek Němců, kteří byli před Mnichovem německými občany. Od této své zásady připouštěly (po intervenci) někdy odchylky v náš prospěch, jindy však naopak se zmocňovaly i majetku, který přešel do německých rukou nebo do německé správy teprve za války násilím nebo fiktivními akty jako majetek arizovaný, majetek československých firem, kterým byly vnucena německá správa apod.“¹²²

121 NA, f. MP, karton 1127, dopis předsedy vlády Fierlingera velvyslanci SSSR Zorinovi, b.d.. Přiložen seznam trofejních závodů s adresami.

122 AMZV, f. GS-A-SSSR, obal 15, čj. 17104/45, k. 32. Zpráva o celkovém plnění dohody mezi ČSR a SSSR o válečné kořisti a o vydržování sovětské armády na československém území, s. 48. Publikováno v: *ČSR a SSSR 1945–1947. Dokumenty*, dokument č. 31, s. 48–52.

Pro postup sovětských jednotek byla příznačná nejednotná praxe „kořistních oddílů“. Postup „trofejních jednotek“ se lišil i podle toho, pod jakým velením, ve kterém frontu se nacházely. Kupodivu tato praxe pokračovala i nadále. „Poměrně nejméně stízností bylo ze zóny maršála Koněva, zato např. v zóně maršála Malinovského byl postup velmi tvrdý. Zde byl uplatňován jednak uplatňováním práva na kořist, jednak rekvizicemi potravy, dopravních prostředků atd., v celých oblastech úplně ochromen hospodářský život a ohrožena výživa obyvatelstva, takže samo sovětské velení muselo nakvap zase zachraňovati situaci (Moravská Ostrava, Brno), někdy bylo obyvatelstvo demontáží továren a odvezením zásob zboží připraveno o jedinou možnost výživy (Svitavy, v různých krajích Slovenska byl šmahem odvážen i dobytek i hospodářské zásoby atd. [...]). Ukazovat sovětským důstojníkům na text Dohody nemělo žádný výsledek.“¹²³ Situace byla natolik vážná, že státní tajemník Clementis pověřil oddělení „R“, (oddělení, jehož vedoucím byl Dr. Rejholec) na ministerstvu zahraničních věcí, aby se zabývalo touto problematikou. Toto oddělení zpracovávalo návrhy memorand pro sovětské velvyslanectví, jež měly přinést náhradu. Ze *Zprávy o celkovém plnění dohody mezi ČSR a SSSR o válečné kořisti a o vydržování armády na československém území* z 8. srpna 1945 však vyplývá, že předseda vlády Fierlinger nedal souhlas k ostřejšímu postupu, „maje za to, že se více pořídí přátelským hovorem než právnickým výkladem, a vzal na sebe docílení nápravy. Oddělení „R“ bylo uloženo omeziti se na intervence o konkrétních stížnostech.“¹²⁴ Zpráva byla ve svých závěrech kritická k postupu předsedy vlády. Byla zde připomenuta otázka doby trvání platnosti kořistní dohody. Ministerstvo financí si totiž přálo, aby se sovětskou vládou byl dohodnut výklad, že „československý závazek k vydržování Rudé armády skončil kapitulací Německa (8. května), nebo skončením operací v Evropě (15. května).“¹²⁵ Současně však bylo jasné, že tohoto výkladu se nepodaří dosáhnout. Podle mezinárodního práva končí válka dnem mírové smlouvy, bylo tomu tak i v případě versailleských mírových smluv. Závěr expertízy tedy byl pesimistický: „Výkladem se tu ničeho nedocílí, lze leda žádati na Sovětech koncesi, aby dobrovolně čl. 2 změnily.“¹²⁶ Československá vláda se tedy musela snažit o rychlé zbavení se „kořistního dozoru“ sovětské armády alespoň nad majetkem, který prokazatelně náležel čs. firmám, což sovětská vláda plně

123 *ČSR a SSSR 1945–1947. Dokumenty*, s. 48–52.

124 *Ibidem*, s. 49.

125 *Ibidem*, s. 52.

126 *Ibidem*, s. 52. V poznámce dokumentu bylo rukou připsáno: Dodatečná poznámka.: Válka s Německem skončila právě dnem 5. VI., jak dokázalo odděl. R spisem. Pochopitelně, toto konstatování na realitě nezměnilo nic.

akceptovala až svým pokynem vojenskému veliteli Prahy 17. září 1945. Ani tímto však situace nebyla zcela vyřešena a její vypořádání trvalo ještě příští dva roky.

Nedostatky v zásobování obyvatelstva úzce souvisely s tím, že na osvobozeném území se nacházely statisíce osob, migrantů, navrátilců z koncentračních táborů a totálního nasazení v Říši, Němců na útěku směrem na Západ, válečných zajatců a nejrůznějších uprchlíků. Tíživým byl především právě problém jejich zásobování a ubytování. Podle nejnovějších zjištění, bylo v průběhu pražské operace v květnu 1945 vzato do sovětského zajetí přes 860 000 osob. Vedení Rudé armády se válečné zajatce snažilo co nejrychleji přesunout do SSSR, aby je mohlo využít jako pracovní sílu při obnově zničené země. Vedle válečných zajatců se na československém území v této době nacházely desetitisíce repatriantů, kteří směřovali především do SSSR, resp. do dalších zemí východní Evropy. Všem těmto osobám bylo nutno poskytnout stravu a alespoň základní přístřeší.¹²⁷ Téma bylo několikrát projednáváno na zasedání vlády. Ministr výživy Václav Majer téměř pravidelně upozorňoval, že „zásahy spojeneckých armád do vyživovací soustavy, související s jejich zásobováním, ohrožují celý zásobovací plán, a že je proto nutno, aby se věc se sovětskou a americkou armádou nějak uspokojivě vyřídila.“¹²⁸ Ještě urgentněji vystoupil na jednání vlády 19. května, což vedlo k usnesení vlády: „Vláda bere na vědomost zatímní zprávu ministra výživy o krocích, které podniká, aby se předešlo rozvratu v zásobování ať spojeneckých armád či obyvatelstva. [...] Zmocňuje ho, aby za tímto účelem přímo jednal s příslušnými veliteli spojeneckých armád.“¹²⁹

Bezprostředně po návratu vládní delegace z jednání v Moskvě, 2. července 1945, byly projednány výsledky na zasedání vlády. Ministr Majer opět připomenul

127 Jaroslav HRBEK – Vít SMETANA – Stanislav KOKOŠKA – Vladimír PILÁT – Petr HOFMAN, *Draze zaplacená svoboda. Osvobození Československa 1944-1945*, sv. 2, Praha 2009, s. 258. Srov. také Václav MELICHAR, *Pobyt Sovětské armády v Československu po osvobození v r. 1945*, ČSČH 23, 1975, č. 6, s. 801–818. Rudá armáda zajatce, repatrianty a další osoby organizovala ve velkých táborech mimo města, zásobování potravinami pak šlo ze značné části z domácích československých zdrojů. Dokumentace o těchto táborech je v českých archívech bohužel minimální, tematikou se podle našich zjištění důkladněji nikdo nezabýval. V ruských archívech, zejména v ruském vojenském archívu, pravděpodobně v Podolsku u Moskvy (Rossijskij gosudarstvennyj vojenno istoričeskij archiv) se příslušné informace nachází, bohužel se mi k nim z nedostatku výzkumné kapacity nepodařilo propracovat.

128 NA Praha, f. KG, archivní jednotka 1494, karton 137, folio 98, zápis 18. schůze vlády dne 15. května 1945.

129 Ibidem, f. 118, zápis 20. schůze vlády dne 19. 5. 1945.

kritickou situaci v zásobování.¹³⁰ Složitá zásobovací situace těsně po válce byla těžko řešitelnou otázkou. Zejména na Slovensku byla o to složitější, protože prakticky všechny velké mlýny na obilí, ale i cukrovary a další potravinářské provozy byly zajištěny a využívány Rudou armádou. Společné jednání vlády a předsednictva Slovenské národní rady konstatovalo: „Nepřístupné jsou také všechny sklady obilí. Tak např. v Novém Městě n[ad] Váhom bylo zajištěno 4 000 ks hovězího dobytka za týden. Na západním Slovensku je celkem zajištěno asi 8 000 kusů dobytka, který se volně pase ve stádech, přičemž není personál pro dojení krav. Bratislava má nedostatek mléka. Zásobování je ohroženo [...]“¹³¹

Obdobně těžká byla situace v zásobování cukrem. Podle sdělení ministerstva výživy Generálnímu sekretariátu hospodářské rady z 31. srpna 1945 odvezla Rudá armáda celkem 32 586 tun rafinovaného cukru a 2 375 tun surového cukru, kromě dalších zhruba 21 700 tun zabaveného cukru. Zásoby cukru v republice tak klesly na takovou úroveň, že bylo nutno očekávat vážný nedostatek cukru v podzimním období, než bude získán cukr z nové sklizně.¹³²

Ještě v říjnu 1945 sovětská armáda požadovala pro své jednotky potraviny v objemu 300 000 denních dávek. Tento počet ovšem neznamenal pouze stávající počet příslušníků Rudé armády na československém území; jednalo se o celkové množství osob, jimž Rudá armáda zajišťovala stravu, tedy i pro válečné repatrianty, kteří směřovali domů, do východní Evropy a další civilní osoby. Jen v táboře na Berounsku, kde byli soustředováni repatrianti, pobývalo v létě 1945 průměrně kolem 40 000 osob.¹³³ Zásobovací situace v Československu byla tedy nadále složitá, stát vzhledem k nedostatku vlastních domácích zdrojů byl nucen zajišťovat dodatečný dovoz potravin ze zahraničí.¹³⁴

130 NA Praha, f. KG, archivní jednotka 1494, karton 147, folio 326, zápis 36. schůze vlády dne 2. 7. 1945.

131 Ibidem, f. 184, zápis 3. společné porady vlády a předsednictva Slovenské národní rady, dne 2. června 1945.

132 NA Praha, f. Státní plánovací komise (dále SPK), Generální sekretariát hospodářské rady (dále GSHR), karton 116, signatura. 838.

133 NA Praha, f. SPK – GSHR, karton 116, signatura 838. Podklad dr. V. Rejholce pro jednání zástupců vlády s maršálem Žukovem. Materiál pro jednání, 19. 9. 1945.

134 Nezabýváme se zde otázkou, z jakých zdrojů byli zásobováni němečtí zajatci, tj. zejména zbytek osmisettisícové Schörnerovy armády, než byli přesunuti do Sovětského svazu. V odborné literatuře se tuto otázku zatím nikdo nepokusil řešit.

Závěr

Počátek poválečné obnovy národního hospodářství Československa těsně po osvobození probíhal až do přechodu na mírový stav počátkem července 1945, ale i později, v podmínkách poznání rozsáhlých škod způsobených okupací a válkou, za situace, která nebyla vzdálena chaosu. V krátkodobém horizontu se sice dařilo ekonomické potíže postupně překonávat, ale vyžadovalo to určitý čas. Řadu problémů se dařilo vyřešit jen díky obětavému nasazení a nadšení pro obnovu, což však neznamenalo, že by bezprostředně vzrostla produktivita práce a plně fungovaly ekonomické mechanismy. Vytvářelo se tak napětí mezi jednotlivými hospodářskými resorty. Současně se utvářela nová hospodářská politika státu, která již pochopitelně obsahovala také prvky pronikavé transformace ekonomiky, zejména znárodnění klíčového průmyslu a bankovníctví. Souvisela s proměnami politických poměrů, které signalizovaly nastávající mocenské střety o budoucnost země, i když zatím ještě pod příkrovem všeobecné euforie z nově nabyté svobody.

SUMMARY

The aim of this study is to evaluate the process of renewal and reconstruction of the Czechoslovak economy in the first months after the end of the war. The exile government had prepared many projects for this eventuality; nevertheless, the data it had to work with on the state of the economy was not very precise. Moreover, the economy had been broken up into several different subjects during the occupation: the Protectorate, Sudetenland, Slovak State, and the territory of occupied Hungary, which were all administered differently. The territories of the Czechoslovak Republic had suffered serious economic damage due to military actions; however, the situation of its population was also very serious, particularly with regard to its health. This study places further emphasis on the manner of tackling the most pressing problems of starting the reconstruction, which were necessary to work upon concurrently: renewing the transportation infrastructure, distributing basic materials, and provisioning the population with foodstuffs. The possibilities for obtaining assistance, materials and technology are also correspondingly tracked. In a situation where the positions of the wartime allies in the struggle against the Axis states; i.e., particularly the western allies and the Soviet Union were rapidly becoming more distant, the question of where to turn for immediate aid played a significant political role.

Decision about how to proceed with the reconstruction were guided by conceptions for the restoration that had been prepared ahead, but it was necessary to adapt them in the face of the actual situation. Alongside these beginnings, preparations for transforming the economy were proceeding apace, and new institutions and mechanisms for economic policy were established. There was also a complex parallel process underway, where the strands of necessary reconstruction became intertwined with transformations that had not yet been precisely defined and were only then gradually heading toward the two-year plan for renewing the national economy.

STUDIE

Československo-sovětská hospodářská spolupráce v první polovině 80. let 20. století

TIMUR KASHAPOV

Ústav hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha

Czechoslovak-Soviet Economic Cooperation in the First Half of the 1980s

The period of 1980–1985 is considered the climactic phase of cooperation between Czechoslovakia and the Soviet Union after 1968. In this contribution the author focuses on analysis of the content of commercial and scientific and technical cooperation between these countries. Utilizing newly-accessible sources from the archives of the Russian Federation and Czech Republic, he confirms the existence of a well-developed contractual, commercial, and scientific-technical basis for their mutual relations. The advantage of bilateral cooperation mainly inhered in the favorable structure of trade relations when the economically and technically advanced Czechoslovakia exported its machinery and consumer products to the Soviet Union, which was rich in raw materials, and exchanged them for cheaper materials and semi-finished products. The relatively successful scientific and technical cooperation was, however, confronted with the ineffectuality of applying its results in practice, which manifested in the ongoing backwardness of the economies of the ČSSR and USSR behind the advanced western countries, and the inability to convert into an intensive model of economic growth,

which would have been necessary to achieve the higher standard of living prevalent in those lands.

Key words: Eastern bloc, socialist Czechoslovakia, Soviet Union, trade, scientific-technical cooperation

Úvod

První polovina 80. let 20. století je zajímavé a pozoruhodné období, ve kterém hlavní úloha ve směřování a rozvoji národního hospodářství náležela nikoli místním úřadům, ale cizí velmoci – Sovětskému svazu. Ten z hlediska politického a zahraničněobchodního byl nejdůležitějším partnerem ČSSR. Spolupráce s Moskvou v dané historické etapě probíhala na pozadí mocenských změn v Komunistické straně Sovětského svazu (KSSS).¹ Šlo především o to, že do čela strany i státu nastoupil Jurij V. Andropov,² který byl po své smrti vystřídán Konstantinem U. Černěnkem, a ten posléze Michaiem S. Gorbačovem. Je třeba ovšem mít rovněž na zřeteli rostoucí vnitřní problémy celého tzv. sovětského bloku. Nicméně principy fungování národního hospodářství a socialistického zahraničního obchodu (státní monopol, podřízení centrálnímu plánu, absence ziskového principu) zůstaly v podstatě nezměněny.³ Hospodářská spolupráce Moskvy s Prahou probíhala většinou podle zaběhlých pravidel.

Hlavním cílem příspěvku je kritická analýza vzájemných vztahů SSSR a ČSSR v historickém průřezu, z níž je patrné, jaké negativní i pozitivní vnitřní a vnější faktory ovlivňovaly vzájemné styky v období, kdy se systém „reálného socialismu“ dostával do stále zřetelnější krize. Analýza též specifikuje bilaterální obchod (obrat, bilanci, vývoz a dovoz) v čase a struktuře. Význam příspěvku spočívá především v rozboru vzájemné směny a vědecko-technické spolupráce v první polovině 80. let. Při výzkumu byly aplikovány jak postupy systémové a historické ana-

1 Blíže k tématu srov. Michael ELLMAN – Vladimir KONTOROVICH, *The Destruction of the Soviet System. An Insiders' History*, London 1998; Jegor Timurovič GAJDAR, *Gibel imperii. Uroki dlja sovremennoj Rossii*, Moskva 2013; Charles GATI, *The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition*, Indiana 1990; Peter HAVLIK, *Dismantling the Command Economy in Eastern Europe*, San Francisco 1991; Václav KOTYK, *Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku*, Praha 2009.

2 Podrobněji o J. V. Andropovovi srov. Roy Alexandrovič MEDVĚDĚV, *Andropov*, Moskva 2006; Leonid Michajlovič MLEČIN, *Jurij Vladimirovič Andropov. Posledňaja naděžda režima*, Moskva 2008.

3 Andrej Andrejevič GORJAČOV, *Vnešňaja torgovlja socialističeskich stran*, Moskva 1988, s. 5.

lýzy, tak statisticko-komparativní a kvantitativní metody. Při zpracování problematiky byly využity dobové vydané i dostupné nevydané materiály, včetně nejnovější ruské, české, slovenské i další odborné zahraniční literatury.⁴

I. Politické a ekonomické pozadí vzájemné spolupráce

Intervence vojsk Varšavské smlouvy v srpnu roku 1968 ukončila proces tzv. Pražského jara a ekonomických reforem v ČSSR a v Sovětském svazu (Kosyginovy reformy) orientovaných převážně na decentralizaci a zavádění prvků tržní ekonomiky do sovětského modelu hospodářství. Znamenala začátek etapy politické „normalizace“ provázené čistkami v politických a hospodářských kruzích. Na popud Sovětského svazu byl v hospodářské oblasti přijat konsolidační program, který byl zaměřen mj. na vyřazení reformně orientované složky politické elity a na odstranění společenského neklidu prostřednictvím zvýšeného důrazu na sociální oblast fungování státu.⁵

Československu a Sovětskému svazu se v hospodářství podařilo do poloviny 70. let dosáhnout a udržovat poměrně vysoká tempa růstu; sílily však negativní tendence, které se vyznačovaly prohloubením zaostávání za vyspělým kapitalistickým světem. Přestože bylo dosahováno relativně stabilního ekonomického růstu, podíl SSSR a ČSSR na světové průmyslové výrobě a na objemu obchodu postupně klesal. Tyto skutečnosti ovšem nevedly k obnovení zastavených reformních programů, ale k zesílení propagandy: KSSS přesvědčovala sovětské obyvatelstvo o „dokončení výstavby reálného socialismu“ a „dosažení stadia rozvinutého socialismu“.⁶

Řada programů, jejichž cílem byla stimulace ekonomického růstu, se konala i v rámci integračního procesu a rozvojových programů zemí Rady vzájemné hos-

4 Ruská archivní dokumentace nebyla zatím kompletně zpřístupněna. V textu byly využity již zpřístupněné materiály Státního archivu Ruské federace (Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii, dále GARF), Ruského státního archivu nejnovějších dějin (Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšej istorii, dále RGANI) a Národního archivu ČR (fond ÚV KSČ). Upozorňujeme, že v Rusku jsou dostupné mj. Ruský státní archiv ekonomiky (Rossijskij gosudarstvennyj archiv ekonomiki, dále RGAE) a další fondy, včetně fondů Sekretariátu RVHP, Mezinárodního institutu ekonomických problémů světové socialistické soustavy a Ministerstva vnějšího obchodu SSSR.

5 Pro přiblížení politického pozadí sovětsko-československé spolupráce srov. RGANI, fond 89, signatura 61, jednotka 6, s. 1–4, *Někotoryje zamečanija k voprosu vojenno-političeskoj akcii 21. avgusta 1968 goda.*

6 Boris Alexandrovič ŠMELJOV, *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroi polovine XX. veka*, Moskva 1999, s. 79.

podářské pomoci (RVHP). V RVHP ale probíhaly integrační procesy nesmírně pomalu a byly v jistém smyslu brzdou růstu efektivnosti celé socialistické soustavy. Tato skutečnost, spolu s embargem ze strany kapitalistických států, přispívala k vysoké materiálové náročnosti československého hospodářství. To na druhé straně prohloubilo nedostatečnou specializaci strojírenství. Napětí v bilanci zahraničního obchodu vedlo k restrikci dovozních potřeb, což pochopitelně zvyšovalo nákladovost a vyústilo do nižší inovační aktivity. Šířka sortimentu v průmyslové výrobě v Československu měla za následek, že výrobní série byly hluboko pod optimem. To dále zvyšovalo náklady a přispívalo k nedostatečné efektivnosti československé ekonomiky.

V tomto období se taktéž prakticky vyčerpaly možnosti extenzivního rozvoje. Dokud zde byly zdroje, které bylo možno vtahovat do ekonomiky, byla tempa růstu v Československu vyšší než v západní Evropě. Ovšem kolem roku 1970, kdy ve světě nastupovala etapa vývoje orientovaného zvláště na kvalitu, materializaci vědy a na efektivní výkon, hospodářství Československa jen velmi obtížně drželo krok s vyspělým světem. Československá ekonomika nedokázala zachytit podněty, které v západních zemích akcelerovaly dva ropné šoky, jež vedly k technické revoluci ve sféře energetické náročnosti výroby, ke komputelizaci a automatizaci. Ve druhé polovině 70. let již došlo k citelnému zpomalení dynamiky růstu hospodářství: v Sovětském svazu následně expandovala pouze odvětví těžkého průmyslu a válečná výroba, ostatní sektory hospodářství při nejlepším stagnovaly.⁷ Průměrný růst národního důchodu se v Československu snížil z 5,5–6 % v letech 1968–1973 na 3 % v období 1979–1980 a v letech 1981–1982 se růst dokonce zcela zastavil.⁸ Přírůstek vytvořeného národního důchodu klesl z 0,78 % v roce 1981 na 0,57 % v roce 1982. Tento výrazný pokles byl vystřídán krátkým oživením v letech 1983 a 1984, které bylo v prvé řadě výsledkem zvýšeného dovozu surovin, materiálů a energie ze Sovětského svazu. Nicméně ke kvalitativnímu výraznému obratu československé ekonomiky nedošlo. Tento fakt potvrdila i realizace poslední 8. pětilky (1986–1990), kdy se opět projevil stagnační tendence.⁹

Hlavní příčiny zpomalení tempa rozvoje československého hospodářství je možné spatřovat (jak již bylo naznačeno) ve zhoršení mezinárodní situace a vněj-

7 *United States Congress. Joint Economic Committee, East European Economies: Slow Growth in the 1980's*, Washington, DC, 1985–1986, s. 182.

8 *Federální statistický úřad, Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 476.

9 Peter CIPKOWSKI, *Revolution in Eastern Europe: Understanding the Collapse of Communism in Poland, Hungary, East Germany, Czechoslovakia, Romania and the Soviet Union (Our Changing World)*, Washington 1991, s. 27; Libor ŽÍDEK, *Dějiny světového hospodářství*, Plzeň 2009, s. 343.

ších ekonomických podmínek, tj. zejména v růstu cen a snížené dostupnosti surovin a paliv, a dále ve zmenšení dodávek energie pro výrobní spotřebu. Vzhledem k celkovému stavu národního hospodářství na konci 70. let (zahraniční zadluženost a s ní spojené omezení investiční činnosti, nedostatečná účinnost intenzifikačních faktorů růstu v důsledku přetrvávajícího působení extenzivních činitelů ekonomického rozvoje, negativní vlivy přežívajícího systému centrálně plánované ekonomiky a neúspěch jeho „zdokonalení“ v podobě *Souboru opatření* přijatého předsednictvem Ústředního výboru Komunistické strany Československa a vládou ČSSR v březnu 1980) nebyly vytvořeny podmínky pro jeho další rozvoj.

Limity modernizace a symptomy ekonomické stagnace se stávaly stále více očividné i v sovětském hospodářství: technologický vývoj průmyslových kapacit se zastavil, zaostávání strojů a zařízení narůstalo, návratnost kapitálových investic v průmyslu i v zemědělství se rychle snižovala.¹⁰ Zdroje už nestačily k uspokojení narůstajících potřeb národního hospodářství, stále více zřejmá byla nízká účinnost národohospodářského komplexu, která se projevila v nízké produktivitě práce, nehospodárnosti mnohaodvětvové struktury ekonomiky, narůstající neefektivitě plánovaného hospodářství.¹¹

Ropné krize a její důsledky umožnily ekonomickým teoretikům přesně zformulovat nedostatky centrálně plánované ekonomiky, které spolu s dodatečnými náklady na zbrojení, zhoršením směnných relací,¹² úvěrovou blokadou a zákazem vývozu zemědělské produkce z kapitalistických států zapříčinily postupný rozpad ekonomického a politického systému socialistických zemí, který se projevoval zejména potlačením osobní a podnikové ekonomické iniciativy, byrokratizací života, neschopností adaptace centrálně direktivního hospodářství, nízkou efektivitou

10 Ivan Tibor BEREND, *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*, Cambridge 2009, s. 31; Alec NOVE, *Soviet Economic Performance: a Comment on Wiles and Ellman*, in: J. Drewnowski (ed.), *Crisis in the East European Economy: the Spread of the Polish Disease*, London 1982, s. 204–231.

11 Uvědomovalo si to patrně i nové vedení KSSS, které po smrti Brežněva vystoupilo s kritikou celého období jeho vlády. Před spolustraníky v prosinci 1982 vystoupil M. S. Gorbačov: „Bylo to [období] konzervativní reakce na Chruščovovy reformy existujícího totalitárního státu; bez ohledu na to, že v rozmezí let 1964–1982 byla přijata nová Ústava (1979) a hodně se diskutovalo o demokratických základech na kterých je založeno fungování strany, velice málo se skutečně dělalo pro zvýšení zájmu ze strany obyvatelstva k demokratickému procesu, nýbrž naopak byla rozvinuta bezprecedentní kampaň pro potlačení činnosti a omezení vlivu takzvaných disidentů na sovětskou společnost.“ Srov. Michail Sergejevič GORBAČOV, *Michail Gorbačov: žizň i reformy*, 1. část, Moskva 1995, s. 36.

12 Směnné relace jsou důležitým indikátorem, který je používán pro analýzu dopadu mezinárodního obchodu na domácí ekonomiku; jedná se v podstatě o vztah vývozních a dovozních cen.

a kvalitou výroby v průmyslu a produktivitě práce, zanedbáním životního prostředí, neefektivností investic do zemědělství, nerovnovážným rozvojem jeho struktury a pomalou aplikací výsledků vědecko-technického pokroku.¹³

Hospodářské vedení KSSS, KSČ a národní vlády reagovaly např. na cenovou explozi způsobem, který mnohdy dál prohluboval vnitřní nerovnováhu. V důsledku snahy o udržení stabilní (fixní) cenové hladiny docházelo k tomu, že rostl nedostatek spotřebního zboží, jehož deficit vedl ke spekulacím na černém trhu, snižování reálných mezd v důsledku inflačních tlaků vedlo k poklesu kupní síly a životní úrovně, rostl podíl „stínové“ ekonomiky.¹⁴

Zároveň došlo i ke změně systému vyúčtování v obchodních vztazích, která se v dlouhodobém horizontu negativně projevila na rozvoji socialistické dělby práce a vývoji bilaterálních československo-sovětských vztahů: přecházelo se k mechanismu pětiletých klouzavých průměrů,¹⁵ což v podmínkách zhoršených směnných relací v zahraničním obchodě ČSSR vedlo ke zpomalení vzájemné směny.¹⁶ Rentabilita výroby a návratnost investic byla totiž podmíněna dodávkami levných sovětských surovin, nový systém vyúčtování spolu se zlepšenými směnnými relacemi SSSR (který si mohl dovolit nakupovat výrobky ve vyspělých západních zemích) proto značně poznamenal kvalitu a strukturu sovětsko-československé směny. Již od poloviny 70. let tudíž vyvstala otázka zhoršující se kvality směňované produkce mezi Sovětským Svazem a Československem doprovázené zúžením palety produkce spotřebního zboží.¹⁷

Pro dané období bylo charakteristické přetrvávání problémů, které bránily prohloubení spolupráce a kooperace, především vědecko-technické spolupráce. Uvedeme tu jen ty nejzávažnější: rozdílné bezpečnostní standardy při instalaci a využívání dovážených strojů a zařízení, preference domácích výrobců při zadávání zakázek státními plánovacími úřady, podstatné rozdíly v technické dokumentaci a technologických normách (bránící výměně dokumentace popisující výrobní postupy a procesy, využívání technologií v praxi), neschopnost se do-

13 L. ŽÍDEK, *Dějiny světového hospodářství*, s. 351; M. ELLMAN – V. KONTOROVIC, *The destruction of the Soviet system. An insiders' history*, s. 204–237.

14 Ibidem, s. 173–177; Karel DURMAN, *Útěk od praporů. Kremel a krize impéria 1964–1991*, Praha 1998, s. 102.

15 Cena statku byla stanovována na základě každoročního odvození z průměrné hodnoty ceny komodity na světovém trhu za pět let.

16 RGAE, f. 302, sg. 2, j. 1536, Otčejot o sostojanii i razvitii ekonomičeskoho sotrudničestva SSSR i ČSSR, s. 1–5.

17 Jaroslav FINGERLAND, *Problémy a perspektivy československo-sovětských vztahů*, Praha 1987, s. 63.

hodnout na cenách produkce vyrobené v rámci spolupráce, nekoordinovaný nákup licencí na Západě a napodobování výrobních a technologických procesů v obou zemích.¹⁸

Na vrcholné politické úrovni se nedostatky považovaly za veřejné tajemství. Z archivních dokumentů (alespoň na sovětské straně) vyplývá, že se o nich začalo mluvit až na konci 70. let. Svědčí o tom např. zápis v *Kontrolním protokolu vzájemných dodávek zboží v období 1976–1980*,¹⁹ kde se uvádí, že „[...] neschopnost československých a sovětských podniků dodržovat ve vzájemném obchodě dohodnuté lhůty dodávek svědčí o značně negativním vlivu absence materiální zainteresovanosti ekonomických subjektů na zabezpečení normálního fungování hospodářského mechanismu“.²⁰

Zhodnocení československo-sovětské ekonomické spolupráce obsahuje *Protokol plnění vzájemných závazků v rozvoji inovačních výrobních oblastí Ministerstva zahraničního obchodu SSSR z roku 1983*, ve kterém bylo mj. uvedeno, že „[...] přijatá opatření k rozvoji vzájemné spolupráce s Československou socialistickou republikou se neefektivně aplikují na místní úrovni v důsledku neschopnosti, nezájmu a byrokratizace procesu vzájemného obchodu. Navíc problematickým se jeví nutnost koordinace obchodních a jiných toků přes RVHP v rámci koordinace dlouhodobých ekonomických plánů zemí socialistického tábora, kde ekonomické procesy jsou často podřízeny politické vůli určené Komunistickou stranou Svazu sovětských socialistických republik.“²¹

II. Ekonomická spolupráce Sovětského svazu a ČSSR

Vzájemný obchod v letech 1980–1985

Obecný rámec vývoje ekonomické kooperace Československa a Sovětského svazu v daném období se formoval pod vlivem *Dlouhodobého programu rozvoje specializace*

18 B. A. ŠMELJOV, *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovine XX. veka*, s. 220.

19 RGAE, fond 413, signatura 32, j. 1602, s. 2, *Kontrolnyj protokol vzaimnyh postavok tovarov v period 1976–1980 gg.*

20 Následný Protokol z 14 prosince 1979 potvrdil, že 5 % dohodnutého objemu zboží nebylo dodáno zákazníkovi v partnerské zemi.

21 RGAE, fond 413, signatura 32, jednotka 893, s. 3, *Protokol ispolnjenja vzaimnyh objazatelstv v razvitii inovacionnyh proizvodstv v mašinostroitelnoj otrasli.*

zace a kooperace SSSR a ČSSR v letech 1981–1985,²² který zahrnoval následující oblasti:

- zabezpečení potřeb v hlavních typech paliv a surovin se realizovalo sjednocením materiálně technické báze ve výstavbě objektů palivoenergetických odvětví průmyslu, prostřednictvím vzájemných dodávek strojů a zařízení, produkce chemického průmyslu, spotřebního zboží;
- kooperaci v chemické oblasti: výměna energeticky náročné sovětské chemické produkce za málotonážní méně energeticky náročné výrobky z ČSSR;
- výrobu důlních strojů, zařízení pro železné a barevné hutnictví, chemický, petrochemický průmysl, jadernou energetiku v Československu výměnou za dodávky surovin z SSSR;
- spolupráci ve výstavbě nových silnic, železnic, využití říční a letecké dopravy;

Dokument určoval specializaci ČSSR v následujících odvětvích: těžké a dopravní strojírenství, energetické strojírenství, elektrotechnický průmysl, chemické a ropné strojírenství, automobilový průmysl, výroba traktorů a zemědělské techniky, elektronický průmysl, výpočetní technika, strojírenství pro lehký a potravinový průmysl, chemický průmysl, zpracování ropy a petrochemický průmysl.

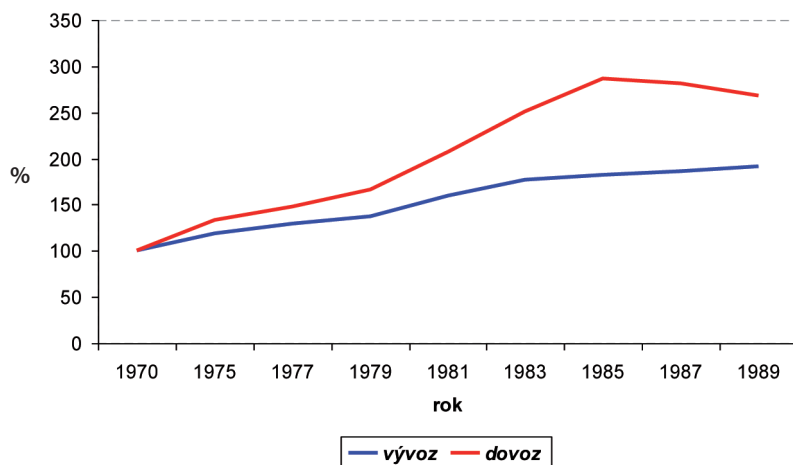
I v souladu s *Dlouhodobým programem rozvoje specializace a kooperace SSSR a ČSSR* struktura obchodu kopírovala trendy z minulých období, o čemž svědčí statistické údaje v první polovině 80. let. Nicméně, objevovaly se i nové faktory, ovlivňující vzájemnou směnu. Například v letech 1980–1985 došlo k poklesu směnných relací v československém zahraničním obchodě se SSSR téměř o polovinu, což znamenalo, že k získání stejného fyzického objemu československého dovozu bylo nutno vyvézt dvojnásobný fyzický objem zboží.²³ Celkově ceny československých importů v letech 1980–1985 vzrostly o 95 %, zatímco ceny československých exportů vzrostly jen o 60 %, směnné relace se zhoršily o 18 %.²⁴

22 Ibidem, s. 2–3, *Dolgosročnaja programma razvitija specializacij i kooperacij SSSR i ČSSR v period 1981–1985 gg.*

23 NA ČR, f. Ústředního výboru KSČ (1984), sg. P111/84, j. 6957, s. 6, Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1984.

24 Československé směnné relace byly negativně ovlivněny klesající kvalitou exportovaných výrobků, což znamenalo pokles jejich cen na světovém trhu.

Graf č. 1: Vývoj směnných relací zahraničního obchodu Československa se socialistickými zeměmi (%)

index	1975	1977	1979	1981	1983	1985	1987	1989
vývoz	119,3	129,5	137,3	160,3	177,6	182,4	186,3	191,2
dovoz	133,1	148,5	166,1	207,4	251,6	286,0	281,2	268,6

Pramen: Československý statistický úřad, *Statistická ročenka 1980*, Praha 1980, s. 460; Federální statistický úřad, *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1992*, Praha 1992, s. 488.

K řešení nevyrovnanosti platebních vztahů československá ekonomika přistupovala především aktivní cestou, tj. mobilizací vnitřních rezerv a vývozních fondů do SSSR.²⁵ V důsledku růstu cen muselo Československo exportovat do Sovětského svazu o 10 % více průmyslových výrobků ve fyzické hodnotě v roce 1975 než v roce 1970, o 22 % více v roce 1980, o 35–40 % více v roce 1984.²⁶ Vedlo to k vynucené akceleraci exportů (o 22,3 % v letech 1981–1985) ve srovnání se 2 % růstem objemů sovětských importů.²⁷

25 Například u strojů a zařízení se poměr mezi československým vývozem a dovozem změnil z poměru 100 : 43 v roce 1980 na 100:30 v roce 1985.

26 J. FINGERLAND, *Problémy a perspektivy československo-sovětských vztahů*, s. 58.

27 Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 473.

I když v uvedeném období československé pasivum v devizové pozici ve vztahu k SSSR nepřekročilo ve vztahu k objemu vzájemné výměny zboží rozsah, který by si ze sovětské strany vyžadoval poskytnutí úvěru, československý přístup k řešení vyrovnanosti platebních vztahů k SSSR se projevil v jiných nepříznivých důsledcích pro ekonomickou strukturu ČSSR.²⁸

Úsilí o vyrovnání platebních vztahů mobilizací vnitřních rezerv československé ekonomiky a hledání vývozních fondů do SSSR se projevovalo v odčerpávání prostředků z užitého národního důchodu, což snižovalo jeho použití na jiné účely. Vezme-li se k tomu v úvahu ještě skutečnost, že československá ekonomika započala rokem 1980 se snižováním zadluženosti ve volných měnách, je z toho možné vyvodit závěr, že vyrovnání se s oběma uvedenými skutečnostmi v důsledku výrazně ovlivnilo užití národního důchodu v ČSSR nejen v 6. pětiletce, ale především v 7. pětiletce.²⁹

Další nepříznivou tendencí bylo zvýšení poměru mezi československým vývozem a dovozem strojů a zařízení, který neodpovídal požadavkům intenzifikace reprodukčního procesu a posilování vědeckotechnického potenciálu československé ekonomiky. Nepříznivě působila i skutečnost, že oborová a výrobní struktura strojírenského dovozu z SSSR nebyla ve srovnání s výrobní strukturou sovětského strojírenství přiměřeně reprezentativní.³⁰ Naopak vývozní nabídka Československa se stále více diverzifikovala a na řešení existující strukturální nerovnováhy se ve zvýšené míře podílely dříve málo významné vývozy stavebních hmot a konstrukcí. Hlavně však pokračovalo zvyšování závislosti ČSSR na zahraničním obchodě se Sovětským svazem, kterému patřilo v československém obchodě nejvýznamnější postavení. Podíl SSSR se v něm pohyboval v intervalu 30–35 %, podobně jako po celou dobu existence východního bloku.

Pro Sovětský svaz byla ČSSR celkově čtvrtým největším obchodním partnerem po Německé demokratické republice, Polsku a Bulharsku. Podílela se 9–10 % na celkovém obratu sovětského obchodu, resp. 9 % ve vývozu a 10 % v dovozu.

28 NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1983), j. 3611/23, *Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1982*, s. 16.

29 Karel DYBA – Jindřich CHALOUPEK, *Postavení ČSSR ve světové ekonomice*, Praha 1984, s. 61; NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1984), čj. 3781/23, *Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1983*, s. 19.

30 Srov. GOSKOMSTAT, *Vnešnjaja torgovlja SSSR v 1983 godu*, Moskva 1984, s. 32; *Federální statistický úřad, Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 479.

Tab. č. 1: Obrat zahraničního obchodu SSSR a ČSSR v letech 1980–1985 (mil. rublů)

v běžných cenách	1980	1982	1983	1985
export	3648	4382	5048	5872
import	3536	4105	4732	5420
balance	112	277	316	452
ve stálých cenách	1980	1982	1983	1985
export	-	3810	3883	4092
import	-	3783	4097	4425
balance	-	27	-314	-333

Pramen: *Ministerstvo zahraničního obchodu SSSR. Vnešneekonomičeskije svjazi SSSR v 1985 godu*, Moskva 1986, s. 277; *Československý statistický úřad. Statistická ročenka 1985*, Praha 1986, s. 434.

V období 1982–1985 se československé vazby na sovětské hospodářství dále prohlubovaly v důsledku pokračování technologické revoluce na Západě, která měla za následek snížení poptávky po méně kvalitní východoevropské produkci.³¹ Vysoká vzájemná provázanost a úzká polarita vzájemné výměny se projevily v československé teritoriální vazbě k Sovětskému svazu se zřejmou tendencí k dalšímu prohlubování jednostranně formované struktury.

Odbyt československých strojírenských výrobků a zařízení byl z více než 50 % zabezpečován na sovětském trhu a stejně tak tomu bylo i u průmyslových výrobků (např. od roku 1980 do roku 1986 vzrostl podíl Sovětského svazu na vývozu ČSSR u obráběcích strojů z 13 % na 44 %, motocyklů z 46 % na 62 %, vlněných tkanin z 13 % na 70 %).³²

Na rostoucí podíl tohoto zboží v československé dovozní struktuře měl vliv cenový faktor, avšak nezanedbatelný nebyl ani vliv relativně vysoké náročnosti československého národohospodářského komplexu na spotřebu energie a surovin. Ten se v důsledku přijetí zmíněného *Dlouhodobého programu rozvoje specializace a spolupráce SSSR a ČSSR* posílil.

31 Jan WINIECKI, *Are Soviet-type Economies Entering an Era of Long-term Decline?* Soviet Studies 38, 1986, č. 3, s. 327.

32 *Federální statistický úřad, Statistická ročenka ČSSR 1987*, Praha 1987, s. 480.

Obdobně nebyl nárůst podílu strojů, zařízení a dopravních prostředků ve struktuře československého vývozu do Sovětského svazu výrazem pokračujícího industrializačního procesu, stimulačního vzájemnou směnou, ale potvrzením narůstající úlohy těchto agregací jako základního platebního prostředku za dovozy surovin a energii ze Sovětského svazu, zvláště enormním cenovým růstem paliv.³³ Na druhou stranu pevné vazby československého průmyslu a sovětského hospodářství poskytovaly prostor k rozvoji průmyslu a výrobních kapacit v Československu.³⁴

Stále rostoucí závislost ČSSR na sovětském trhu však negativně ovlivnila československé hospodářství v dlouhém období: garantovaný odbyt vedl k systematickému poklesu technologické úrovně výrobků,³⁵ absence konkurence a motivace ziskem způsobily stagnaci manažerských a pracovních kádřů; daný systém však garantoval plnou zaměstnanost, díky čemuž se podařilo vyhnout manifestacím projevu nespokojenosti ve společnosti a povedlo se přispět k zachování sociálního klidu.³⁶

Komoditní struktura. Export SSSR do Československa

Vývoj podílů jednotlivých skupin výrobků kopíroval dlouhodobé trendy sovětsko-československého obchodu. Určujícím nositelem československo-sovětské obchodní výměny zůstaly sovětské dovozy paliv a nerostných surovin, doprovázené objemově méně významnými dovozy některých dalších surovin (např. bavlny).

V průběhu první poloviny 80. let rostl význam Sovětského svazu coby předního dodavatele nerostů do Československa, o čemž svědčí údaje o podílu sovětských surovinových dodávek na celkovém dovozu komodit ČSSR z roku 1983:³⁷

33 P. HAVLIK, *Dismantling the command economy in Eastern Europe*, s. 146.

34 Většinou pro potřeby sovětského trhu: jednalo se především o závody v těžkém a strojírenském odvětví, vojenském průmyslu, například České loděnice, Zbrojovka Brno či I. Brněnský strojírenský závod K. Gottwalda.

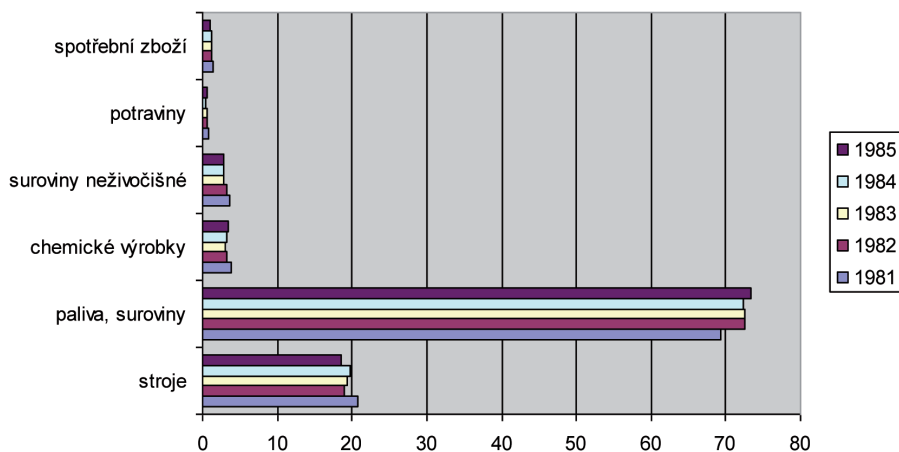
35 Na začátku 80. let se v Československu vyrábělo 90 % světového výrobního sortimentu (Viktorija Nikolajevna DANŠINA, *Ekonomika Českoslovakii v 80-e gody: struktura i effektivnost*, Moskva 1988, s. 78).

36 Otakar TUREK, *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*, Praha 1995, s. 10; George SCHOPFLIN, *Politics in Eastern Europe*, London 1993, s. 38; Karel PŮLPÁN, *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990*, I. díl, Praha 1993, s. 86-89.

37 *Ministerstvo zahraničního obchodu, Vnešnjaja torgovlja Sovetskogo Sojuza v 1989 godu*, Moskva 1989; *Český statistický úřad, Statistická ročenka 1989*, Praha 1990, srov. *Ministerstvo zahraničního obchodu, Vnešneekonomičeskie svjazi SSSR v 1980 godu*, Moskva 1981.

ropa (90 %), železná ruda (85 %), plyn (100 %), elektrická energie (44 %), černé uhlí (59 %), nikl (40 %), litina (80 %), bavlna (33 %). Sovětský svaz plnil též roli výlučného dodavatele mnoha embargovaných produktů, jako např. chromu, hliníku, kyseliny sírové atd. V nominálních cenách suroviny tvořily 72 % celkového sovětského exportu do ČSSR v roce 1984.³⁸

Graf č. 2: Struktura importu ČSSR ze Sovětského svazu (%)

Pramen: Jaroslav Fingerland, *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 38; *Ministerstvo zahraničního obchodu SSSR. Vnějšíekonomické svazí SSSR v 1985 godu*, Moskva 1986, s. 277; Československý statistický úřad, *Statistická ročenka 1985*, Praha 1986, s. 434.

Importy ze Sovětského svazu zahrnovaly též kovy, stroje a zařízení (výpočetní technika, kompresory, kovoobráběcí stroje, vrtné zařízení, traktory, automobily, civilní letadla), spotřební chemické výrobky, hnojivo, kaučuk, syntetická vlákna, potraviny, průmyslové spotřební zboží (spotřebiče pro domácnost, hudební přehrávače a videorekordéry, televizní přijímače) a vojenskou produkci (bojová letadla, vrtulníky, zbraně).³⁹ Jestliže však podíl surovin za období let 1976 až 1985 vzrostl na celkových československých dovozech ze SSSR z 61 % na 72,2 %, pak

38 RGAE, fond 2, signatura 302/2/V, j. 1782, Statističeskij sbornik torgovli stran-členov SEV za 1985 god, s. 41; RGAE, fond 48, signatura 295, j. 64032, *O roli SSSR pri udovletvorenii toplivnyh potrebnoščej stran-členov SEV*, s. 16.

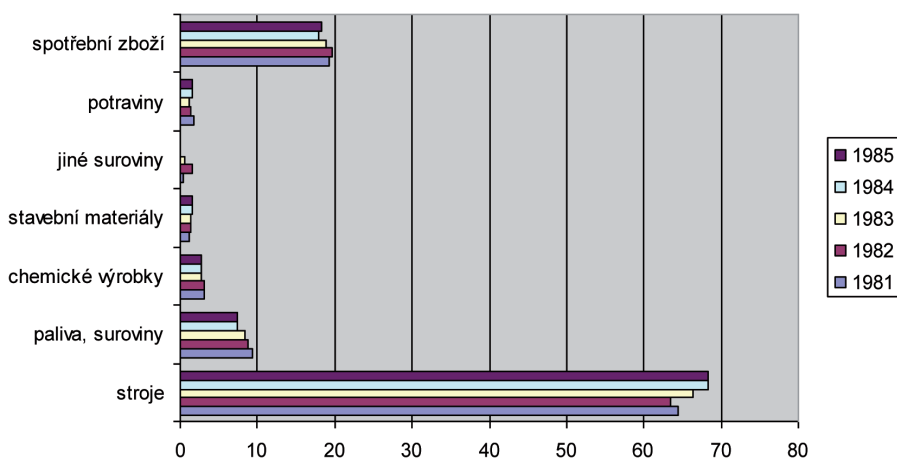
39 RGAE, fond 413, signatura 32, čj. 3127, *Struktura československo-sovětskoj torgovli v 1983 godu*, s. 1–10.

dovoz strojírenské a spotřební produkce na celkových československých dovozech z SSSR poklesl za stejné období z 26 % na 19,4 %.⁴⁰

Komoditní struktura. Export Československa do Sovětského svazu

Dodávkám československých strojů a zařízení patřilo stejně významné místo v rámci exportu do SSSR jako dodávkám nerostů u sovětského vývozu. Vedoucími sektory exportu strojů a zařízení byly dopravní prostředky, komplety průmyslových továren a stroje pro těžký průmysl.⁴¹ Význam těchto výrobků a jejich objem rostl souběžně s tím, jak stoupaly požadavky extenzivního ekonomického růstu hospodářství Československa a Sovětského svazu.

Graf č. 3: Export Československa do SSSR (%)

Pramen: Jaroslav Fingerland, *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, Praha 1989, s. 41; *Ministerstvo zahraničního obchodu SSSR. Vněšněekonomické svazí SSSR v 1985 roku*, Moskva 1986, s. 273; *Československý statistický úřad. Statistická ročenka 1985*, Praha 1986, s. 437.

40 *Federální statistický úřad, Statistická ročenka ČSSR 1987*, Praha 1987, s. 475.

41 *Federální statistický úřad, Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 463; *Goskomstat, Vněš-njaja torgovlja SSSR v 1987 godu*, Moskva 1987, s. 179.

Velkou váhu v československém exportu měly roury velkého průměru, tenkostěnné roury, barviva, reaktanty, kožená obuv,⁴² kožená galanterie, nábytek, šicí výrobky, pletené zboží, léčiva, nádobí. ČSSR byla též výlučným dodavatelem (např. tramvaje, lokomotivy), respektive dominantním dodavatelem (např. atomové reaktory VVER-440, mlékárny, továrny na výrobu piva) některých typů strojů. Československými stroji byly vybaveny nově postavené továrny na výrobu průmyslových strojů (např. v Jegorjevsku), obuvi, kůže, piva.⁴³

Ostatní agregace zaujímaly ve vzájemném obchodě druhořadé postavení a tvořily průměrně jen 30 % bilaterální výměny bez ohledu na to, že dynamika jejich růstu byla mnohem vyšší v daném období, než u hlavních obchodovatelných položek. Týkalo se to československého exportu stavebních materiálů, náhradních dílů, potravinové surovinové produkce (slad, ječmen, chmel), potravin (např. maso a výrobky z masa, pivo, máslo, cukroví) a průmyslové spotřební produkce (obuv, kůže, galanterie, sklo, bižuterie).⁴⁴ Vzájemná výměna těchto výrobků byla ve své dynamice především ovlivněna nutností vyvážet více zboží v zájmu obnovy vnější rovnováhy mezi ČSSR a SSSR, přičemž možnosti této směny byly u řady produktů limitovány nedostatkostí uváděného zboží na vnitřním trhu.⁴⁵

III. Investiční spolupráce

V souvislosti s realizací jedné z nejdůležitějších oblastí bilaterální spolupráce v období 1981–1985 přepravy a zajištění nepřetržitých dodávek sovětského zemního plynu do zemí západní Evropy,⁴⁶ jehož vývoz byl důležitým zdrojem konvertibil-

42 O významu exportu československé obuvi do SSSR svědčí údaje z roku 1983, kdy ČSSR vyvezlo 60 mil. párů obuvi do SSSR, což představovalo 98 % československého exportu této položky. NA ČR, fond Ústředního výboru KSČ (1983), signatura P65/83, j. 4042, s. 2.

43 B. A. ŠMELJOV, *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroi polovine XX.veka*, Moskva 1999, s. 256; RGAE, fond 413, signatura 32, j. 957, *O sovětsko-československých otnošenijach v 1980 godu*, s. 3–5.

44 Jedním z typických způsobů distribuce za účelem zvýšení prodeje československých výrobků v Sovětském svazu byla výstavba specializovaných obchodů v největších sovětských městech, např. supermarket Praga v moskevské čtvrti Čertanovo s celkovým obratem 85 mil. rublů ročně se specializoval na prodej československých spotřebních výrobků a byl otevřen v roce 1981.

45 K problematice deficitu na sovětském trhu viz blíže RGAE, fond 413, signatura 32, j. 4228, s. 2–7.

46 Plynulá přeprava plynu z SSSR se zajišťovala prostřednictvím bilaterálních protokolů k Dohodě o přepravě sovětského zemního plynu do zemí západní Evropy přes území Československé socialistické republiky. Dostupné na: <http://docs.pravo.ru/document/view/20020678/>, 16. 11. 2015.

ních měn, nezbytných při zajištění dovozů z kapitalistických zemí pro stabilizaci situace na vnitřním trhu,⁴⁷ se Československo prioritně zapojovalo do projektů výstavby ropovodů a plynovodů ze vzdálených regionů Sovětského svazu do Evropy (ropovody Družba, Družba II, plynovod Sojuz, postavené v 70. a 80. letech). V rámci výstavby plynovodu Sojuz se na výstavbě druhého nejdelšího úseku od Volgogradu k Ukrajině podílely dva tisíce československých odborníků. Plynovod Sojuz pak zabezpečil roční dodávky plynu do Československa v objemu 2,8 mld. m³.⁴⁸ Dále uvedme účast na výstavbě plynovodu Urengoj-Užhorod a podniků na údržbu plynovodu v Ukrajinské sovětské socialistické republice.⁴⁹

Sovětské suroviny byly také importovány výměnou za účast Československa ve výstavbě těžebních a zpracovatelských kapacit: dodávky železné rudy byly zajištěny prostřednictvím financování těžby železné rudy v Kurské a Doněcké oblasti. V souladu se smlouvou z října 1983 se ČSSR (společně s NDR a Rumunskem) zúčastnila výstavby továrny na těžbu a obohacování železné a manganové rudy ve městě Krivoj Rog.⁵⁰

Dalšími oblastmi kooperace byly výstavba a provoz atomových elektráren (výstavba atomové elektrárny v Chmelnici a Temelínu),⁵¹ účast při vytvoření největšího elektroenergetického systému Mir, který propojil energetické systémy zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP),⁵² rozvoji těžebních a obráběcích kapacit na území SSSR. Moskva také sponzorovala cílové programy RVHP, ve kterých účastnické země buď koordinovaly, nebo společně iniciovaly investice do vybraných ekonomických oblastí společného zájmu. Tyto investice se však soustřeďovaly převážně v Sovětském svazu a byly navrženy k tomu, aby zajišťovaly dodávky surovin pro východní Evropu.

Dané investice také sloužily jako mechanismus pro přenos kapitálu v rámci RVHP. Kapitál byl přemísťován fyzicky spíše než finančně. Smlouvy stanovovaly

47 Každodenní objem přepraveného plynu činil 2,5 až 3 mil. m³, následně SSSR za každý přepravený 1 tis. m³ plynu do Rakouska dodával do Československa 65 m³ a do SRN – 98 m³ jako platbu za tranzit.

48 GARE, fond 302, signatura 302/2/V, j. 1956, s. 41.

49 RGAE, fond 302, i. 2, číslo jednotky 1536, *Otčot o sostojanii i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSSR i ČSSR*, s. 4.

50 Českoslovenští odborníci postavili halu magnetické separace a její zařízení, RGAE, f. 413, i. 32, č. j. 1601, *Soglašenie meždu SSSR i ČSSR o vzajmosvajazannyh postavkach někotoryh syrjeuych tovarov v 1981–1985 gg.*, s. 7.

51 NA ČR, fond Ústřední výbor KSČ (1983), j. 3611/23, *Zpráva o vývoji národního hospodářství a plnění státního plánu ČSSR v roce 1982*, s. 10.

52 GARE, fond 2, signatura 413/32/2, jednotka 1601, s. 5.

fyzické množství oceli, pracovních sil a strojního zařízení, které měly být poskytnuty členskými zeměmi RVHP do SSSR a množství surovin, které Sovětský svaz poslal na oplátku socialistickým zemím.⁵³

IV. Vědecko-technická spolupráce

Významné místo v rámci vzájemných vztahů patřilo vědecko-technické spolupráci (VTS). Impulzy k jejímu rozvoji poskytly rozpracování *Koncepce vědecko-technické spolupráce do roku 2000*, přijatá v prosinci 1982, a *Opatření k prohloubení a zvýšení efektivity kooperace mezi ČSSR a SSSR v prioritních oblastech vědy a techniky* a další bilaterální smlouvy.⁵⁴

V roce 1984 bylo určeno 18 prioritních oblastí kooperace (podprogramů),⁵⁵ z nichž se nejlépe rozvíjely robotika a vývoj automatických manipulátorů (kontrola procesů sváření a vysokotlakové tavby), technologií automatického vřeten a automatického tkalcovského stavu, vulkanizace, elektromotorů a produkce nízkotonážních chemických výrobků.⁵⁶

V sektorech lehkého a chemického průmyslu patřila ČSSR vedoucí úloha. Pod vedením československých odborníků probíhala mj. modernizace sovětských podniků na výrobu obuvi ve Vladimíru a Vorošilovgradu, či továrny na činění kůže v Narvě a Moskvě a byly zaváděny nové výrobní postupy ve výrobě mycích prostředků ve Volgogradu a čisticích prostředků v Simferopolu a Brežněvě.

Podle dohody o výměně vědecko-technické dokumentace připravila a předala ČSSR Sovětskému svazu mezi roky 1980–1985⁵⁷ více než 200 projektů na zlepšení průmyslových komplexů a výstavbu nových továren, včetně pivovaru

53 Michael FRIEDLANDER, *Foreign trade in Eastern Europe and the Soviet Union*, Michigan 1990, s. 181.

54 O ekonomickém a racionálním využívání surovin a materiálů, ochraně životního prostředí, vývoji a využívání robotů a manipulátorů ve výrobě, chemikalizaci a biologizaci zemědělské výroby, o spolupráci ve výstavbě třetího a čtvrtého bloku atomové elektrárny Temelín, o výstavbě centrální báze pro udržení funkčnosti plynovodu Urengoj-Užhorod a další (RGAE, fond 302, signatura 2, j. 2165a, s. 1-5).

55 NA ČR, fond Ústřední výbor KSČ (1984), signatura P101/84, jednotka 6103, s. 20, *Koncepce vědecko-technické spolupráce do roku 2000*.

56 RGAE, fond 413, signatura 32, j. 894, s. 5, *Měry k uhlubenímu i povýšenímu efektivity sotrudničestva mežu SSSR i ČSSR v prioritěnych oblastjach nauki i techniki*.

57 GARF, fond 2, signatura 413/32/2, j. 1602, s. 3, *Dogovor ob obměne naučno-techničeskoj dokumentacii mežu SSSR i ČSSR v 1980–1985 gg.*

v Dmitrově, cukrovaru v Saransku a mlékárny v Bědnoděmjanovsku. Podle sovětských projektů předaných v uvedeném období Československu byly postaveny a uvedeny do provozu gumárna v Kralupech nad Vltavou, továrna na výrobu umělých vláken v Humenném a plnicí linka v Slovenské Lupči.

Významnou součástí vědecko-technické spolupráce byla intenzivně se rozvíjející kooperace československé a sovětské Akademie věd. V souladu s *Protokolem o spolupráci Akademie věd SSSR a ČSAV pro léta 1980–1983*⁵⁸ se pravidelně konaly studijní pobyty akademických pracovníků a byly realizovány programy středoškolského a vysokoškolského vzdělávání ve spolupracujících akademických institucích i na vysokých školách. V rámci Protokolu byly dále stanoveny preferenční vědecké okruhy. Šlo zejména o rozvoj kabelových spojů, hledání a rozvoj nových látek a materiálů, mikrobiologie, geofyzikální výzkum a studium izotermické geologie.

Mezi oběma zeměmi se rozvíjela i spolupráce v oblasti výzkumu kosmického prostoru, kde se Československo za účasti SSSR podílelo především na vývoji přístrojové techniky. Intenzivní kooperace Československé akademie věd (ČSAV) s Akademií věd SSSR umožnila československé straně podílet se na takových mezinárodních projektech, jakým byl například program výzkumu a mírového využívání kosmického prostoru Interkosmos.⁵⁹ Program Interkosmos ve své šíři značně přispěl k pozvednutí československého průmyslu. Vědci a inženýři v mnoha institucích a podnicích v rámci něho řešili nové náročné problémy, s nimiž se dosud nesečkali. Většinou je také zvládli. O šíři tohoto vlivu například svědčila účast 60 podniků na vývoji plošiny v rámci sovětského programu výzkumu Venuše Vega pod vedením Výzkumné a vývojové základny v Praze-Běchovicích. Dalším příkladem

58 Archiv Akademie věd Ruské federace (Archiv akademii nauk Rossijskoj federaci, dále AANRF), f. 579, sg. 10, j. 423, s. 1–3.

59 V rámci programu Interkosmos (název pro kosmický program socialistických států probíhající v letech 1967–1990, jejímž cílem byl výzkum a mírové využití kosmického prostoru) byly vypuštěny československé družice Magion (subdružice družic Interkosmos). Československé přístroje byly použity též na některých sovětských družicích Kosmos a sondách Prognoz a Vega. Do roku 1978 bylo 45 % experimentů na družicích Interkosmos československých, logickým důsledkem byl výběr Čechoslováka jako prvního z „interkosmonautů“. Československo pro program vytvořilo pět pracovních skupin, rozhodující úlohu měl Astronomický ústav ČSAV, zejména RNDr. Boris Valníček, DrSc. Zapojil se i Geofyzikální ústav ČSAV z Prahy. Podílel se na programu např. přípravou experimentů Morava, Chlorella a Kyslík pro práci československého kosmonauta v Saljutu 6. Dr. Valníček dokázal do výroby potřebných přístrojů zapojit výzkumné ústavy sdělovací techniky a vakuové elektrotechniky, in: Karel PACNER – Antonín VÍTEK, *Půlstoletí kosmonautiky*, Praha 2008, s. 241–258.

spolupráce byla účast československých vědců na projektu výzkumu mozku Inter-mozg a na práci Spojeného ústavu jaderných výzkumů.⁶⁰

Nicméně výsledky vědecko-technické spolupráce zaostávaly za očekáváním.⁶¹ Za hlavní důvody se označovaly nadřazenost specializační stránky kooperace, důraz na paralelní výrobu, produkce na úkor komplementarity ve výrobě, málo rozvinutá specializace v oblasti konstrukčních a náhradních dílů (Československo vyrábělo více než 90 % existující struktury strojírenské produkce), nepostačující úroveň mezisektorové kooperace a z toho plynoucí neschopnost udržet konkuren-ceschopnou úroveň jednotlivých výrobků.

V praxi se negativně odrazila i absence materiálních stimulů k aktivizaci účasti výrobců na procesu navazování těsných kooperačních a specializačních vazeb výměnou za znalosti a vědomosti, dnešním termínem know-how. Dále také neschopnost zvýšit kvalitu a technologickou úroveň kooperační výroby, zvláště ve strojírenském průmyslu, zapříčiněná komplikovanou organizační strukturou kontaktů mezi jednotlivými továrnami a výzkumnými ústavu.

Chyběly též mechanismy a nástroje aplikace výsledků vědecko-technické spolupráce ve výrobě v důsledku:

1. evidentní izolace procesů plánování výzkumu, vývoje a výroby, absence vzájemné koordinace vývojových aktivit;
2. nerovnosti postavení Československa a Sovětského svazu: převážná část československých patentů byla předána SSSR zdarma (v roce 1985 Československo prodalo do SSSR 16 % registrovaných patentů);
3. dlouhotrvajícího procesu vývoje a přípravy k výrobě, morální a technologické zastaralosti produkce v době uvádění na trh;
4. absence impulsů pro výzkumné ústavy pokračovat v inovacích v důsledku existujícího egalitárního systému odměňování institutů a jejich zaměstnanců;
5. nedostatečné úrovně koordinace bilaterální vědecko-technické spolupráce, duplikace výzkumných projektů;
6. slabé závislosti výzkumných institutů na výsledcích implementace výzkumných projektů a stabilitě spotřebitelské poptávky po novém výrobku.

60 AANRF, fond 1678, i. 1, j. 1042, *Protokol sovješčanija postojanno dějstvujučej rabočej grupy po kosmičeskoj sujazi programmy Interkosmos*, s. 5.

61 Podrobněji viz např. NA ČR, fond Ústřední výbor KSČ (1983), j. 3698/23, *Zpráva o výsledcích XXIII. zasedání Mezivládní československo-sovětské komise pro hospodářskou a vědeckotechnickou spolupráci*, s. 4.

Sovětsko-československá vědeckotechnická spolupráce narážela na stejné problémy, včetně rozdílných standardů v oblasti bezpečnosti práce a užití přístrojů, rozdílů v preferencích místních výrobců, v technických dokumentacích a technologických normách či při určování a schvalování cen společné produkce pro zahraniční trhy.⁶²

Efektivnějšímu rozvoji spolupráce bránily nedostatečný rozvoj infrastruktury v podmínkách velkých vzdáleností mezi kooperujícími podniky, jež se nacházely v šedesáti různých městech a zpravidla daleko od společné hranice a hlavních dopravních tepen. Např. přibližně třetina československých podniků se nacházela blíže k západním hranicím, 500–600 kilometrů od sovětského území. Polovina sovětských podniků byla ve vzdálenosti 2–3 tisíc kilometrů od československých hranic.⁶³ Vezmeme-li v úvahu stávající úroveň dopravní infrastruktury, tato skutečnost ztěžovala přepravu produkce, snižovala efektivnost a vedla ke „zdražení“ spolupráce.

V praxi se neosvědčila ani opatření přijatá v rámci *Programu dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce*.⁶⁴ Vedle toho realizace dvoustranných dohod o specializaci a *Komplexního programu vědeckotechnického pokroku* probíhala pomalu i proto, že národohospodářská centra obou zemí primárně vycházela ze snahy hmotně zabezpečit v podstatě uzavřený vnitřní reprodukční proces. Ani snaha přenést těžiště spolupráce do jednotlivých předmětných sfér podstatně neoslabila relativně uzavřený vývoj obou ekonomik.⁶⁵

Souběžně rostoucí intenzita spolupráce a vysoký počet technologických vynálezů a výrobních know-how⁶⁶ se neprojevil ve zvýšení efektivnosti hospodářství a nepříspěly k prosazení intenzivního modelu ekonomického růstu, ani nezlepšily kvalitu výroby, dokonce ani ve spotřebních odvětvích. O tempu zaostávání SSSR

62 Andrej Jevgeněvič IVANOV, *SSSR-ČSSR: naučno-proizvodstvennaja integracija i intenzifikacija*, Moskva 1989, s. 146; V. N. DANŠINA, *Ekonomika Českoslovakii v 80-e gody: struktura i effektivnost*, s. 89; J. FINGERLAND, *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, s. 46–47.

63 A. E. IVANOV, *SSSR-ČSSR: naučno-proizvodstvennaja integracija i intenzifikacija*, s. 148.

64 NA ČR, fond Ústřední výbor KSČ (1985), j. 8601/23, *Program dlouhodobé hospodářské a vědeckotechnické spolupráce mezi ČSSR a SSSR na období do roku 2000*.

65 Martin MYANT, *The Czechoslovak Economy 1948–1988: The Battle for Economic Reform*, Cambridge 2010, s. 167.

66 Do roku 1985 bylo Sovětským Svazem předáno ČSSR 322 projektů hromadné a trvalé výstavby, 800 projektů a výkresů strojů a zařízení, 790 popisů technologických procesů; Československo poskytlo SSSR 441 projektů hromadné a trvalé výstavby, 706 popisu fungování strojů a zařízení, 1080 dokumentů vysvětlující technologické procesy a nové typy výroby, zdroj: AE GARF, fond 413, i. 32, j. 882, *Obměn naučno-technické dokumentace mezi SSSR i ČSSR*, s. 2.

a Československa v 80. letech svědčí údaje o objemu směny konkurenceschopné produkce na světových trzích (ukazatel kg/cena): v roce 1970 ukazatel kg/cena směňované strojírenské produkce činil 40 až 50 % světové úrovně (podle výrobku), zatímco v roce 1980 to bylo 30 až 35 %, v roce 1984 – méně než 25 %.⁶⁷ V polovině 80. let se v sovětském vedení mluvilo o třiceti- až čtyřicetiletém zaostávání za Západem.⁶⁸

V. Výhody vzájemného obchodu?

Ekonomické vztahy SSSR a Československa byly mnohem komplexnější, než s jinými státy sovětského bloku (o srovnatelné úrovni lze hovořit jen v případě NDR). Potenciál pro využití ekonomiky pro uplatňování politických nebo ideologických cílů byl odpovídajícím způsobem vyšší.⁶⁹ Obecně se Moskva chovala k československému partnerovi jako vlídný majitel půdy v době rychlé inflace: zvyšoval nájemné postupně a se zpožděním.⁷⁰

Odlišné pohledy v odborných kruzích na podstatu „subvencí“, které poskytoval Sovětský svaz ČSSR a dalším zemím střední a východní Evropy, mají určité své opodstatnění. Podle některých se jednalo o „subvence“, které byly výsledkem existujícího uspořádání evropské části sovětského bloku (podoba celní unie); jiný názor byl, že to byly jmenně kalibrované sovětské „platby“ za politickou poslušnost.

Sovětský svaz byl po celé zkoumané období především čistým vývozcem paliva a surovin za cenu nižší než odpovídající světové tržní ceně a čistým dovozcem vyrobeného zboží za ceny vyšší než odpovídalo světové tržní ceně. Z toho důvodu prodělával při obchodování s Československem za ceny určené v rámci RVHP, místo toho, aby obchodoval se Západem za světové tržní ceny. Navíc Sovětský svaz jako čistý dovozce československé strojírenské produkce získával dražší výrobky nižší kvality, než byly výrobky nabízené západními vývozci na světovém trhu. Bylo dobře zdokumentované, že když Československo, jiné východoevropské země nebo So-

67 Andrej Dmitrijevič NĚKIPELOV – Igor Ivanovič ORLIK, *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovine XX veka*, 2. díl, Moskva 2002, s. 361.

68 RGAE, fond 2, signatura 302/2/V, j. I2-II, *Analiz razvitija stran-členov SEV v pervoi polovine 80-ch gg.*, s. 22.

69 V. N. DANŠINA, *Torgovo-ekonomičeskoe sotrudničestvo stran-členov SEV*, s. 187.

70 Takové srovnání uvádí mj. Ben FOWKES, *The rise and fall of communism in Eastern Europe*, London 1995, s. 19.

větský svaz směňovaly své stroje a jiné strojírenské výrobky na světových trzích, musely je prodávat se značnou slevou ve srovnání s cenami směňovanými západními zeměmi.⁷¹

Tyto transfery nebo náklady obětované příležitosti, spojené s prodejem surovin a plynu do zemí RVHP, čas od času předvídatelně kolísaly, což vycházelo z cenových pravidel RVHP. Ceny ve vzájemném obchodě se totiž stanovovaly podle systému takzvaných pětiletých klouzavých průměrů světových cen, jejichž využití částečně zmírňovalo dopady z výkyvů cen, ale dále prohlubovalo izolaci socialistických ekonomik od faktických tržních procesů a jejich přirozeného působení na nezbytné strukturální změny v hospodářství. Významnou úlohu v rámci vzájemného obchodu měl i systém multilaterálního zúčtování, který se realizoval v rámci vzájemné směny v RVHP prostřednictvím Mezinárodní banky pro hospodářskou spolupráci (MBHS).⁷² Tento systém směřoval ke koordinaci vyrovnanosti dodávek zboží a služeb nikoliv každého státu s každým, ale celkového obchodu v rámci RVHP. To umožnilo exportně orientovaným zemím, jakou bylo i Československo, zvyšovat svůj vývoz bez ohledu na schopnost dovozující země pokrýt tento deficit.

Koncem 80. let byl však dosažen bod, kdy země střední a východní Evropy platily (alespoň papírově) za sovětskou ropu více, než byly světové tržní ceny.⁷³ Byl to opět mechanický výsledek cenových postupů v rámci RVHP, kdy světové ceny ropy začaly klesat. V důsledku toho docházelo k zásadním změnám i ve směnných

71 O tom zmiňují Michael MARRESE – Jiří VANOUS, *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe: a Soviet Perspective*, Berkeley 1983, s. 59 a Peter HAVLIK, *Comparison of Real Products between East and West 1970–1983*, San Francisco 1991, s. 127. Nově také Philip HANSON, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, London 2003, s. 87 a Jegor Timurovič GAJDAR, *Gibel imperii. Uroki dlja sovremennoj Rossii*, Moskva 2013, s. 31.

72 MBHS byla založena vládami členských států RVHP v roce 1963. Činnost MBHS je upravena *Dohodou o zřízení a činnosti Mezinárodní banky hospodářské spolupráce* z 22. října 1963 a Statutem, který je nedílnou součástí této Dohody. Hlavním důvodem pro vznik této banky bylo zajištění mnohostranného zúčtování vzájemných dodávek zboží a služeb pro členské státy RVHP. Po rozpadu RVHP a nutné transformací činnosti v 90. letech začala MBHS fungovat jako moderní mezinárodní banka s regionálním významem, která poskytuje všechny běžné bankovní služby (jako běžná komerční banka, včetně správy účtů) zaměřené na podnikatelskou klientelu s důrazem na podporu obchodu v členských státech banky. Současnými vlastníky banky je osm států – Ruská federace, Česká republika, Polsko, Bulharsko, Rumunsko, Slovensko, Mongolsko a Vietnam.

73 Tento konflikt zájmů byl řešen dvěma způsoby. Za prvé, úpravou zúčtovacích podmínek a částečným přechodem k zúčtování ve volně směnitelných měnách, za druhé, snahou o omezení objemu dodávek ropy do zemí RVHP, včetně Československa (zdroj: M. FRIEDLANDER, *Foreign trade in Eastern Europe and the Soviet Union*, s. 167).

relací mezi surovinami a hotovými výrobky ve prospěch satelitů, včetně Československa.

Polský politolog Kazimierz Poznanski dospěl k poměrně umírněným výpočtům týkajícím se předpokládaných sovětských transferů do evropských satelitů.⁷⁴ Poskytl ovšem důkaz, že Sovětský svaz měl tendenci platit významně vyšší než světové ceny za svůj dovoz ze Západu; znamenalo to, že náklady obětované příležitosti na nákup strojního vybavení od partnerů RVHP byly mnohem nižší, než se zdálo při pouhém porovnání se „světovými cenami“.

Jiní autoři odhadují, že slevy v polovině 80. let dosahovaly v průměru 40 %. Například Sandor Ausch tvrdil, že ceny strojírenských výrobků uvnitř RVHP se odlišovaly od světových tržních cen o 10–20 %.⁷⁵ Tudíž země RVHP prodávaly svoje stroje a jiné výrobky dodávané do SSSR za ceny v porovnání se světovým trhem vysoké, zatímco platily nižší než světové ceny za ropu, plyn a suroviny z SSSR.

Nejčastěji uváděné odhady nákladů v rámci sovětsko-východoevropského obchodu obsahuje článek Michaele Marrese a Jana Vaňouse, kteří spočítali objem „subvencí“ poskytnutý SSSR satelitním zemím v období 1970–1982.⁷⁶

Tabulka č. 3 Celkový objem sovětských „dotací“ Československu

Rok	mil. USD
1980	3399
1981	3534
1982	2917
1983	2374
1984	2425
1985	1987

Zdroj: M. Marrese – J. Vanous, *Soviet Subsidization of trade with Eastern Europe*, Berkeley 1983, s. 20.

74 Kazimierz POZNANSKI, *Opportunity cost in Soviet trade with Eastern Europe: discussion of methodology and new evidence*, *Soviet Studies* 40, 1988, č. 2, s. 300.

75 Sandor AUSCH, *Theory and Practice of CMEA Cooperation: The Legacy and the Aftermath of Its Termination*, Budapest 1987, s. 41.

76 M. MARRESE – J. VANOUS, *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe: a Soviet Perspective*, Berkeley 1983.

„Poskytnutí“ významného objemu subvencí SSSR Československu a ostatním zemím RVHP potvrzují i údaje zveřejněné v práci K. Poznanského. Jeho analýza založená na principu relativní kupní síly ukázala, že Sovětský svaz poskytoval zemím východní Evropy značný objem čistých transferů (subvencí) během let 1972–1987, ale v menší míře, než uvádí jiní autoři.⁷⁷

Tabulka č. 4 Sovětské subvence evropským zemím RVHP

Rok	mil. USD
1980	10821,78
1981	9105,39
1982	6802,87
1983	3845,08
1984	1342,52
1985	1002,38
1986	1227,78
1987	204,10

Zdroj: K. Poznanski, *Opportunity Cost in Soviet Trade with Eastern Europe: Discussion of Methodology and New Evidence*, in: *Soviet Studies* 40, 1988, č. 2, s. 302.

Z přísně ekonomického hlediska byly existující sovětsko-československé ekonomické vztahy v souhrnu nevýhodné jak pro Sovětský svaz, tak pro ČSSR. K zodpovězení toho, proč byla Moskva ochotna nést větší náklady, je užitečné analyzovat dva samostatné kroky sovětské politiky: rozhodnutí přijmout za vlastní systém obchodování v rámci RVHP a specifická rozhodnutí o cenách a množstvích obchodovaných v rámci tohoto systému.

Laszlo Csaba a Andras Koeves⁷⁸ analyzovali systém obchodování v rámci RVHP na základě subvencí odvislých od ideologických cílů: sovětské i východoev-

77 Např. Charles GATI, *The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition*, Indiana 1990; GERON, L., *Soviet foreign economic policy under Perestroika*, London 1991; A. D. NĚKIPELOV – I. I. ORLIK, *Central'no-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovine XX veka*, 2. díl, Moskva 2002.

78 Laszlo CSABA, *Joint Investments and Mutual Advantages in the CMEA: Retrospection and Prognosis*, *Soviet studies* 37, 1985, č. 2, s. 236; Andras KOEVES, *Implicit Subsidies and Some Issues of Economic Relations inside Comecon*, *Acta Oeconomica* 6, 1983, č. 31, s. 128.

ropské vedení totiž interpretovalo ekonomický rozvoj jako výstavbu těžkého průmyslu. Moskva tlačila Československo do rozvoje těžkého průmyslu tvrději než místní stranické vedení. Protože sovětským satelitům scházely potřebné suroviny, na kterých se toto průmyslové odvětví zakládalo, tato strategie předpokládala neustálé velké dovozy sovětských surovin a stávající systém obchodování. V 50. a 60. letech tato ideologická tendence spustila systém, pro který byly charakteristické vyšší vnitřní a vnější ceny. Podpora existence tohoto systému vyžadovala ze strany Sovětského svazu finanční podporu, ať už explicitní či implicitní.

Koebes také tvrdil, že systém RVHP se vyvinul jako odpověď na rozvojovou politiku bloku založenou na růstu prostřednictvím nahrazení dovozu a centrálního plánování. Nehledě na politická prohlášení o opaku, se tato politika realizovala na úkor aktivní účasti na světovém procesu dělby práce.

Z tohoto důvodu země RVHP, včetně Československa a SSSR, musely platit vysokou cenu za nízkou efektivitu, protože nedokázaly těžit z mezinárodního obchodu.⁷⁹

Sovětská plánovala měli zájem na zachování existujícího systému obchodování. Gosplan, centrální sovětský ekonomický řídicí orgán, preferoval materiální vyrovnání. Tehdejší systém každoročních obchodních smluv, zprostředkovaných pod záštitou RVHP, vyhovoval tomuto požadavku (v rámci hranic RVHP dokázal SSSR ovlivňovat východoevropský průmyslový rozvoj prostřednictvím dlouhodobých obchodních dohod), vyžadoval však od sovětského vedení ochotu nést náklady. Pro zmírnění dopadů těchto „investic“ Moskva využívala specializační programy, společnou investiční činnost v oblasti energetiky a dlouhodobé obchodní dohody, které vázaly východní Evropu k sovětským trhům a sovětským zásobovacím zdrojům.

Závěr

V letech 1980–1985 byl pro československo-sovětskou spolupráci charakteristický nárůst vzájemných ekonomických vazeb. Strukturální základ vzájemného obchodu však zůstal stabilní. Československý podíl činil přibližně 9–10 % zahraničního obchodu SSSR, zatímco podíl SSSR dosahoval 30–35 %, zejména díky vhodné

79 M. ELLMAN – V. KONTOROVIC, *The destruction of the Soviet System. An Insiders' History*, s. 79.

geografické poloze, struktuře nabídky i poptávky a pevné vazbě ČSSR na sovětský trh a na jeho národní hospodářství.

Ze vzájemného posouzení aktivní a pasivní části československo-sovětské zahraničně obchodní směny vyplývá, že existující kladné či záporné saldo vykazovalo dlouhodobě shodnou linii. Na straně československého dovozu ze SSSR existoval trvale pasivní vztah k rozhodujícím produktům v oblasti dovozu paliv a nerostných surovin, oblasti dovozu surovin pro nepotravinářské užití a dále v rámci agregace chemické výroby, avšak při podstatně menších objemech záporného salda. Dlouhodobě aktivní v relaci k SSSR byly československé vývozy strojů a zařízení, vývozy průmyslového zboží široké spotřeby, agregace stavební hmoty a také vývozy potravinářských surovin a potravin při zhruba stejném objemu aktivního salda.⁸⁰

Z hlediska rozvoje národního hospodářství ale u sovětsko-československé spolupráce převažovaly vesměs nevýhody plynoucí z rozvoje vzájemného obchodu na tehdejší bázi. Zejména se jednalo o pokračující extenzivní orientaci na sovětské hospodářství, jež znemožňovala širší zapojení Československa do mezinárodní dělby práce a realizaci nezbytných kvalitativních změn. V rámci vzájemného obchodu se nikdy nepodařilo dosáhnout vyšší kvality směňované produkce a zajistit spolehlivost dodávek. Československé ekonomice se také nikdy nepodařilo udělat podstatný skok v úrovni efektivnosti, vědeckotechnického pokroku a v kvalitě výroby. Její adaptace na probíhající změny vývoje světové ekonomiky v souvislosti s důsledky nové fáze vědeckotechnické revoluce byla veskrze pasivní.

Souběžně narůstaly problémy, zejména v důsledku změny cenových relací v neprospěch Československa, docházelo k poklesu konkurenceschopnosti československého zboží a rostoucí neschopnosti obou stran dodávat exportní produkci v plné míře a včas. Stejně tak zintenzivnění vědecko-technické spolupráce a schválení nových programů kooperace nevedly k podstatnému zvýšení objemů a kvality směňovaného zboží mezi ČSSR a Sovětským svazem; její využití naráželo na neschopnost hospodářství aplikovat nové poznatky a vynálezy v praxi a čelilo vnitřním bariérám socialistického hospodářství. Navíc po celé období docházelo k postupnému prohloubení krize systému, snížení kvality ekonomického růstu a technologickému zaostávání v důsledku zveličování úlohy společenského vlastnictví a podcenění významu soukromého vlastnictví (vedoucí dlouhodobě k potlačení soukromé iniciativy), zanedbání spotřebních odvětví, asymetrického důrazu na

80 GOSKOMSTAT, *Vněšnjaja torgovlja SSSR v 1987 godu*, Moskva 1987, s. 87; RGAE, f. 302, sg. 2, j. 1536, Správka o sostojanii i razvitii ekonomičeskogo sotrudničestva SSSR i ČSSR v 1975–1985 gg.

rozvoj odvětví těžkého a zbrojního průmyslu, značných výdajů na zbrojení, jež vedly k narušení fungování hospodářství. Korupce a byrokratizace vedly k bujení stínové ekonomiky. Chybělo propojení výzkumné a výrobní základny v rámci plánovacího procesu, inovace se nezaváděly do praxe, zanedbávalo se životní prostředí.

Nicméně vzájemný obchod se Sovětským svazem měl pro Československo i své výhody, především v nižších cenách surovin a potravin než na světových trzích, v zajištění odbytu výrobků a levných úvěrů, určených na rozvoj průmyslových kapacit. Díky tomu se dařilo překonávat nadměrnou diferenciaci v ekonomické úrovni mezi českými a slovenskými zeměmi, rozvíjet vědecko-technickou spolupráci a udržovat prakticky nulovou nezaměstnanost.

Uskutečňovalo se to na vrub sovětského hospodářství, které neslo břemeno dodatečných nákladů, které se v literatuře označují za „subvence“ SSSR poskytnuté zemím sovětského bloku. Objem těchto „subvencí“ se však lišil. Podle údajů získaných autorem se jejich velikost ve druhé polovině 80. let snižovala. V případě Československa „subvence“ klesly ze 2–3 miliard amerických dolarů na začátku dekády na 600 milionů v roce 1987.

Tehdejší vedení obou zemí nedokázalo využít přínosy plynoucí ze vzájemné spolupráce k tomu, aby dosáhlo kvalitativního pokroku v ekonomice. Postupně se zhoršující stav národního hospodářství Sovětského svazu a rostoucí zahraničněpolitické potíže vedly k zanedbávání vztahů s Československem a dalšími socialistickými zeměmi resultující po roce 1985 v oslabení vzájemných vazeb a postupném rozpadu východního bloku.

SUMMARY

Cooperation with the Soviet Union in the period analyzed here took place in the background of the power changes in the Communist Party of the Soviet Union and the growth of domestic problems within the entire Soviet bloc. Still, the principles of the functioning of the national economy and socialist foreign trade remained in fundamentally unchanging. In the years 1980–1985 Czechoslovakia's ties to the Soviet economy continued to grow stronger as a result of the ongoing technological revolution in the West, which was creating a reduction of demand for lower-quality Eastern European products. The development of the relative proportions occupied by individual groups of products copied the long-term trends of Soviet-Czechoslovak trade. The defining factor in Czechoslovakia's trade with the USSR had always been imports of Soviet fuel and mineral resources accompanied by the less significant volumes of other raw materials. Deliveries of Czechoslovak machines and equipment were an equally important complement within the framework of import-export relations with the USSR. The importance of these products and their volume grew apace with the requirements for economic growth in the economies of Czechoslovakia and the Soviet Union.

However, from the perspective of the development of the national economy the disadvantages of Soviet-Czech cooperation overall outweighed the advantages that came from the development of bilateral trade on a steady basis. And at the same time, other problems were looming, particularly in the area of price relations. These were developing to Czechoslovakia's disadvantage, and led to a decline in the competitiveness of Czechoslovak goods and an increasing incapacity to fill whole orders for export and have them delivered on time.

Bilateral trade with the Soviet Union did have some advantages, primarily in the lower prices for raw materials and foodstuffs they asked than those on the world markets, in the guarantees of product purchases, and cheap loans earmarked for the development of industrial capacity. Nevertheless, from a strictly economic point of view, the existing Soviet-Czechoslovak economic relations were, by and large, disadvantageous for both countries.

STUDIE

Srbská otázka v Chorvatsku v letech 1989–1990

BORIS MOSKOVIĆ

Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., Praha

The Serbian Question in Croatia in 1989–1990

This study focuses on the evolution of the Serbian question in Croatia from the first manifestation of political and social actuation of the Serbian community in Croatia at the beginning of 1989 until the nadir in Croatian-Serbian relations at the end of May 1990. The most important theme tracked here is the transformation of the moods and opinions of a large percent of the Croatian Serbs, which, in the period analyzed, underwent a fundamental transformation. The author primarily pays heed to the circumstances and causes for this process, which is contextualized within the wider Yugoslav crisis. Both the leaning of a significant percent of the Croatian Serbs away from the communist system, and the first months of activity of the oppositionally-inclined Serb Democratic Party (SDS) led by Jovan Rašković (1929–1992) are described in detail. The crux of the study is its analysis of the growing support for the nationalist ideas in the political preferences of the Serbian community in Croatia. The study is based upon detailed research into news articles on the pages of the leading Croatian periodicals (*Vjesnik*, *Slobodna Dalmacija*, *Večernji list*, *Danas*, and *Start*).

Key words: Serbs in Croatia, Serb Democratic Party, Jovan Rašković, Yugoslav crisis, ethnic relations

Výzkum základních souvislostí chorvatsko-srbských vztahů na území Chorvatska v závěrečném období existence komunistické Jugoslávie naráží na několik základních překážek. Pomineme-li absenci velké části pramenů archivní provenience, komplikuje vědecké poznání této problematiky i velmi tendenční a pokřivený přístup většiny chorvatských a srbských historiků. Vývoj srbské otázky v Chorvatsku na přelomu 80. a 90. let se přitom již dočkal základního monografického zpracování.¹ Autor této jinak bezesporu zásadní a na poctivém heuristickém výzkumu založené publikace k danému tématu však nedokázal – stejně jako drtivá většina jeho chorvatských kolegů – opustit některé oficiální teze o tzv. srbské agresi. Na jejím základě jsou nesmírně složitá a dynamicky se měnící realita Chorvatska v rámci jugoslávské federace a počátek následného krvavého konfliktu interpretovány a redukovány na střet mezi velkosrbskými ambicemi Miloševićova vedení a armádních kruhů na straně jedné a odpůrci těchto hegemonistických tendencí na straně druhé. Také na aktivitu srbské komunity v Chorvatsku mezi lety 1989 a 1990 je tedy v tomto duchu pohlíženo jako na pouhý prolog k budoucímu chorvatsko-srbskému střetu.

Vzhledem k výše zmíněné nepřístupnosti základních archivních pramenů se jako přínosná jeví analýza některých aspektů chorvatsko-srbského soužití v Chorvatsku na základě podrobného studia dobového tisku. Předkládaná studie tak vychází z detailního zkoumání chorvatských periodik *Vjesnik*, *Slobodna Dalmacija*, *Večernji list*, *Danas* a *Start*. Jejich výběr nebyl motivován pouze skutečností, že se uvedená tištěná média ve svém zpravodajství primárně zaměřovala na události v tehdejší Socialistické republice Chorvatsko (SRH – Socijalistička republika Hrvatska) a jsou tak spolehlivým vodítkem pro chronologické ukotvení srbské otázky v Chorvatsku od počátku roku 1989 do poloviny roku 1990. Zmíněné listy jsou totiž navíc díky své vysoké žurnalistické úrovni v mnoha ohledech nezaopatřeným a cenným zdrojem pro pochopení souvislostí komplikovaného vývoje v tehdejší Chorvatsku a Jugoslávii. Ve zkoumaném období se publicistický styl těchto periodik vyznačoval informativní důkladností a kriticky laděnými komentáři, jež byly namířené nejen vůči tehdejší komunistické elitě, ale i vůči formující se, převážně nacionalistické, opozici. Přestože byly názorové postoje autorů tehdejších příspěvků značně pestré, převažovala u nich až zhruba do pozdního jara 1990 projugoslávská a liberálně-levicová orientace.² Čtenáři uvedených novin však měli (na

1 Nikica BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.–1995.*, Zagreb 2005.

2 Ke kritickému přístupu deníku *Vjesnik* vůči politickému pluralismu v Chorvatsku srov. Boris MOSKOVIĆ, *Jugoslávie před hrozbou nacionalismu a výzvou pluralismu*, in: VII. ročník Student-

rozdíl od Miloševićem kontrolovaných médií) neporovnatelně větší možnost seznámit se na jejich stránkách se širokou paletou názorů, které ve zkoumaném období výrazněji nepodléhaly politickým tlakům či potřebě účelové prezentace aktuálního dění.

Předkládaná studie, jejíž tematická a chronologická koncepce je v zásadní míře založena na zpravodajství výše zmíněných periodik, může napomoci vyvrátit některá nepřesná či záměrně překrucovaná fakta spojená s jugoslávskou krizí. Klade si za cíl zachytit základní obrysy změn názorového rozpoložení velké části srbského obyvatelstva v Chorvatsku na konci více jak čtyřicetiletého monopolu komunistické strany. Studie se na příkladu vybraných politických a společenských aktivit chorvatských Srbů v letech 1989–1990 pokouší analyzovat časově krátkou, ale nesmírně dynamickou etapu odklonu většiny příslušníků tohoto etnika od titoistických postulatů režimu k idejím srbského nacionalismu. Výklad událostí je dotažen do období konce května 1990, kdy došlo k zásadnímu a v mnoha ohledech také nezvratnému zhoršení vztahů mezi Srby a Chorvaty.

Chorvatští Srbové v kontextu počínající jugoslávské krize

Do vývoje posttitoistické Jugoslávie v poslední třetině 80. let výrazně zasáhl kurz Slobodana Miloševiće (1941–2006). Srbská politická reprezentace začala pod jeho vedením prosazovat nový přístup a metody při řešení kosovské krize a ústavních otázek souvisejících se vztahem mezi Srbskem a jeho dvěma autonomními oblastmi (Vojvodina, Kosovo). Miloševićův aparát dokázal velmi obratně využít narůstající nespokojenosti srbské menšiny v Kosovu při upevňování vlastních mocenských pozic. Skupiny kosovských Srbů v čele s Miroslavem Šolevićem, Kostou Bulatovićem či Bogdanem Kecmanem se již od roku 1985, s pomocí sporadických protestních mítinků za účasti několika jednotlivců, snažily upozornit na údajně se stupňující diskriminaci srbského etnika v této oblasti.³ Po vítězství Miloševićova bloku v nejvyšších patrech srbské politiky se tato původně spontánní shromáždění, která měla srbské a jugoslávské funkcionáře varovat před narůstajícím srbsko-albánským antagonismem, postupně proměnila v masivní demonstrace „antibyrokratické revolu-

ské konference o Balkáně (sborník vystoupení na studentské konferenci uspořádané Radou pro mezinárodní vztahy), Praha 2013, s. 48–66.

3 K tomu srov. Bojana LEKIĆ – Zoran PAVIĆ – Slaviša LEKIĆ (eds.), „*Antibirokratska revolucija*: (1987–1989), Beograd 2009, s. 20–21.

ce“. Desetitisícové, mnohdy dokonce i stotisícové mítinky, které se od poloviny roku 1988 šířily územím Srbska, ale i Vojvodiny a Černé Hory, měly být původně projevem veřejné solidarity s kosovskými Srby. Záhy se však osten těchto protestů obrátil i proti mocenským garniturám, které odmítaly Miloševićův radikální politický kurz.⁴ Přestože nelze v žádném případě zpochybňovat různé roviny propojení mezi organizátory těchto shromáždění a Miloševićovým režimem, jen těžko lze přehlédnout skutečnost, že fenomén „antibyrokratické revoluce“ současně ilustroval zásadní změnu názorového rozpoložení velké části srbské společnosti především ve vztahu k národnostní otázce a byl důkazem i enormní popularity Miloševićovy osoby.⁵

Stále patrnější nacionální rovina událostí, které v letech 1988–1989 vedly k pádu Miloševićových odpůrců ve Vojvodině, Kosovu a Černé Hoře, se odrážela v často velmi emotivní až hysterické atmosféře masivních mítinků. Nápisy na transparentech účastníků či opakovaná skandování demonstrantů byla mnohdy směsicí na jedné straně titoistické frazeologie a národního romantismu, na straně druhé pak i kombinací nevidaně otevřených invektiv vůči jednotlivým politikům a radikálních hesel srbského nacionalismu.⁶ Tato na první pohled poněkud paradoxní spojení mohou v jistých ohledech sloužit i jako jeden z konkrétních důkazů úspěchu sice dočasné, ale velmi zřetelné nacionální homogenizace v Srbsku. Zhruba od poloviny roku 1988 do přelomu let 1989/1990 se tak Miloševićovu vedení povedlo do jejího rámce začlenit široké vrstvy srbské společnosti bez ohledu na jejich hlubší názorově-ideovou orientaci.⁷

4 Podrobně k průběhu „antibyrokratické revoluce“ ve Vojvodině, Černé Hoře a Kosovu srov. Václav ŠTĚPÁNEK, *Antibyrokratická revoluce v Srbsku v letech 1988–1989*, in: *Studia historica brunensia*, Brno 2006, C 52, s. 189–223.

5 Olivera MILOSAVLJEVIĆ, *Antibirokratska revolucija 1987.–1989. godine*, in: *Dijalog povjesničara/istoričara*, Zagreb 2003, s. 322, 326, 333; Kosta NIKOLIĆ, *Politički portret Slobodana Miloševića 1988–1991*, Tokovi istorije, 2013, č. 1, s. 260–263.

6 Přestože lze zvláště zpočátku označit nacionalistické excesy za jednoznačně marginální jev na těchto shromážděních, již v srpnu 1988 byly během mítinků v Nové Pazové či v Titově Vrbasu zaregistrovány první pokusy o hanobení Titova jména či otevřené projevy protialbánských nálad ze strany některých účastníků. K tomu viz Žužana SERENČEŠ, *Vojvodina: „Jogurt revolucija“*, in: B. Lekić – Z. Pavić – S. Lekić (eds.), *„Antibirokratska revolucija“: (1987–1989)*, s. 46–47.

7 Masivních mítinků „antibyrokratické revoluce“ se zhruba až do přelomu let 1989 a 1990 účastnily i skupinky nacionalistických radikálů, kteří byli často i členy náhle vznikajících antikomunisticky orientovaných spolků (Sava, Solidarita apod.). Ti se kvůli své vizáži – silně připomínající příslušníky četnického hnutí – a narušováním průběhu těchto shromáždění (například zpěvem nacionalistických písní, extrémistickými povykami či prostým vandalismem) mnohdy zasloužili o silně negativní hodnocení některých demonstrací „antibyrokratické revoluce“. Řada těchto vel-

Průběh a výsledky „antibyrokratické revoluce“ zásadně změnily dosavadní politický diskurz posttitoistické Jugoslávie. Postoje k metodám a poselstvím masivních mítinků a vnímání s nimi spojeného srbského nacionálního citění rozdělily v roce 1988 jugoslávskou mocenskou elitu. Miloševićovo vedení obhajovalo tyto demonstrace jako ryzí projev národní vůle a pochopitelnou reakci na dlouhodobé přehlížení kosovské krize. Naopak lublaňská garnitura v čele s Milanem Kučanem (*1941) označovala „antibyrokratickou revoluci“ za závažné ohrožení institucí celého jugoslávského systému. Stranické i státní svazové vedení opakovaně vyzývaly Miloševiče, aby zamezil konání dalších mítinků a jejich šíření do dalších částí federace.⁸

Právě hrozba „vývozu“ protestních shromáždění do ostatních částí Jugoslávie záhy znervóznila i přední chorvatské komunisty.⁹ Z jejich strany se nejednalo pouze o projev nejistoty z případné politické destabilizace Chorvatska, ale i obav z nárůstu mezinárodního napětí.¹⁰ Právě v tomto ohledu můžeme zaznamenat zárodek pozvolné, na přelomu let 1988/1989 ještě jednoznačně latentní, aktualizace srbské otázky v Chorvatsku. Záhřebská mocenská elita si velmi dobře uvědomovala, že případné šíření nacionální euforie na území SRH by mohlo zachvátit nejen tamější více jak půlmilionovou srbskou komunitu, ale současně by se stalo i katalyzátorem chorvatského nacionalismu. Přestože se důsledky Miloševićova kurzu záhy ukázaly jako potenciálně výbušné pro celkové poměry nejen v Chorvatsku, odmítali se nejvyšší funkcionáři druhé nejlidnatější jugoslávské republiky pustit do přímé konfrontace se srbskou politickou reprezentací. Defenzivní a velmi obezřetný přístup chorvatského vedení, kterému se zvláště v publicistickém prostředí dostalo označení „chorvatské mlčení“, byl i na sklonku 80. let stále velmi výrazně ovlivňován traumatickou zkušeností z potlačení nacionálně-reformního „maspoku“ v roce

mi dobře organizovaných a v podstatě již profesionálních „mitingašů“ se například počátkem ledna 1990 podílela na založení Srbské národní obnovy Vuka Draškoviće. Z podobného okruhu se rekrutovali i někteří příznivci Vojislava Šešelje. Viz Robert THOMAS, *Srbija pod Miloševićem: politika devedesetih*, Beograd 2002, s. 71 an.

- 8 Dejan JOVIĆ, *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije, 1974–1990.*, Zagreb 2003, s. 421–422; V. ŠTĚPÁNEK, *Antibyrokratická revoluce v Srbsku v letech 1988–1989*, s. 200; Kosta NIKOLIĆ, „Ili će Srbija biti Republika, ili će prestati da postoji“. *Ustavne promene u Srbiji (I)*, Istorija 20. veka, 2012, č. 2., s. 179–181.
- 9 O možnosti rozšířit mítinky antibyrokratické revoluce i na území Chorvatska či Bosny a Hercegoviny hovořil jeden z předáků kosovských Srbů Miroslav Šolević poprvé již v létě 1988. K tomu srov. Darko HUDELIST, *Kosovo: bitka bez iluzija*, Zagreb 1989, s. 219.
- 10 K oficiálnímu postoji Svazu komunistů Chorvatska vůči „antibyrokratické revoluci“ srov. Stipe ŠUVAR, *Nezavršeni mandat, sv. II: Na udaru antibirokratske revolucije*, Zagreb 1989, s. 42–43.

1971.¹¹ Odmítání nacionálně podmíněných kontroverzí i sebemenšího náznaku etnické nevráživosti vedl ze strany chorvatských komunistů ke značně ambivalentnímu vztahu vůči národnostní problematice. Ten se na jedné straně zakládal na věrnosti titoistického pojetí rovnoprávného rozvoje a plné afirmace jednotlivých národů a národností jugoslávské federace, na straně druhé však velmi často vedl k tendencím nezvýrazňovat či nadále neprohlubovat rozdíly mezi obyvatelstvem dané jejich etnickou či konfesní příslušností.

Celkové společenské a politické klima v SRH bylo na sklonku 80. let tímto kurzem chorvatských komunistů silně ovlivněno. Praxe „chorvatského mlčení“ v mnoha ohledech působila i na otázky spojené s postavením tamějšího srbského etnika. Chorvatští Srbové byli podle znění všech republikových ústav po druhé světové válce fakticky v pozici konstitutivního národa v SRH. Na rozdíl od situace v prvních třech dekádách existence komunistické Jugoslávie však srbský národ v Chorvatsku neměl na konci 80. let vlastní nacionálně-kulturní sdružení či speciálně zaměřený tiskový orgán. Po roce 1971 byla totiž současně se zrušením Matice chorvatské, která se v době „maspoku“ stala reprezentantkou nacionalistických tezí chorvatských intelektuálů, zastavena rovněž činnost srbského kulturního spolku Prosvjeta, který byl založen již v roce 1944. Ačkoliv bělehradská, nacionalisticky orientovaná inteligence spatřovala v této skutečnosti jeden z důkazů záměrné etnické asimilace Srbů ze strany Záhřebu, je nutné na tuto problematiku pohlížet právě v kontextu výše nastíněného přístupu chorvatského vedení vůči národnostní problematice. Zůstává ale důležitou otázkou, do jaké míry a za jakých okolností a podmínek zažíval srbský národ v Chorvatsku v období komunistické vlády pokles nacionálního sebeuvědomění či potřeby etnické identifikace. V tomto jen obtížně uchopitelném a blíže specifikovatelném procesu, který se zdaleka netýkal jen chorvatských Srbů, však nelze hledat důkazy záměrné asimilační politiky chorvatského vedení. Jen těžko bychom také u chorvatské vládnoucí špičky ještě po většinu roku 1989 nacházeli nacionálně zabarvené tendence, kterých by po vzoru slovinského

11 „Maspok“ (*masovni pokret* – masivní hnutí), soudobou chorvatskou historiografií označovaný též jako „chorvatské jaro“, bylo nacionálně-reformní hnutí, které dominovalo v chorvatském politickém vedení a značné části společnosti na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století. Mocenskou špičku Chorvatska v čele s Mikou Tripalem a Savkou Dabčević-Kučar zprvu podporoval jugoslávský vůdce Tito. V druhé polovině roku 1971 však již odmítl nadále přehlížet evidentní toleranci vůči stále patrnějším nacionálně motivovaným tendencím v Matici chorvatské či v řadách záhřebských studentů. Na prosincovém plénu v Karadjordjevu pak Tito rozhodl o sesazení předních chorvatských předáků. Následné politické čistky vedly k vyloučení tisíců členů komunistické strany a dalším formám postihů, včetně uvěznění předních aktérů „maspoku“ (Dražen Budiša, Ivan Zvonimir Čičak, Šimo Džodan, Vlado Gotovac ad.).

vedení či Miloševićova režimu využívala pro posílení legitimacy či osobní moci u veřejnosti ve vlastní republice. V tomto duchu se naopak většina chorvatských komunistů snažila i přes dramaticky se zaplétající jugoslávskou krizi důrazně zachovávat paritní a někdy i uměle symetrickou kritiku vůči výrazům jakéhokoliv nacionalismu. Nelze přitom zapomínat, že právě z tohoto důvodu se záhřebská politická reprezentace často stávala terčem chorvatských nacionalistů.¹²

Za této politicko-společenské konstelace otrásla počátkem roku 1989 Jugoslávií znovu kosovská krize. Odpor většinového albánského etnika vůči Miloševićově záměru fakticky zrušit autonomii Kosova přiměl koncem února 1989 více jak 1300 albánských horníků k zahájení protestní okupační stávkou. Záhy jejich iniciativa přerostla ve spontánní generální stávku, která ochromila každodenní život v oblasti.¹³

V souvislosti s těmito událostmi se napětí kolem kosovského dramatu poprvé přelilo i na území SRH. Chorvatská odborová organizace, následovaná záhy i chorvatským socialistickým svazem, se rozhodly po vzoru některých slovinských institucí vydat prohlášení, ve kterém oznamovaly zřízení zvláštního účtu, pomocí kterého se mělo dostat finanční pomoci protestujícím horníkům a jejich rodinám. Tento krok však vyvolal bouři nevole u části chorvatských Srbů, kteří považovali takový postup za otevřenou podporu albánské iredentě. Poslední únorový den roku 1989 se zhruba pět tisíc Srbů shromáždilo v centru města Knin, ležícím v Dalmatském Záhoří. Formou časově omezené stávkou se dav rozhodl vyjádřit nejen svůj kategorický nesouhlas se stanovisky zmíněných chorvatských a slovinských orgánů, ale žádal také demisi místních politických funkcionářů.¹⁴ Vyvolávaná hesla oslavovala kromě Titovy osoby i chorvatského funkcionáře a tehdejšího předsedu Svazu komunistů Jugoslávie Stipe Šuvara (1936–2004) a především pak Slobodana Miloševiče. Demonstranti nejčastěji vyvolávali hesla, která měla i přes stále patrný jugoslávský charakter silně ofenzivní tón. Vedle skandování „Nedáme Kosovo“ se tak objevily i požadavky na odvolání kosovskoalbánského funkcionáře Azema Vllasiho (*1948).¹⁵ Ani deklarovaná a často zdůrazňovaná věrnost myšlenkám „bratrství

12 K argumentaci chorvatských nacionalisticky orientovaných intelektuálů srov. soubor projevů z iniciativního setkání Tudjmanova Chorvatského demokratického společenství v únoru 1989: *Izlazak iz hrvatske šutnje: 28. veljače 1989.–1999.*, Zagreb 1999.

13 V. ŠTĚPÁNEK, *Antibyrokratická revoluce v Srbsku v letech 1988–1989*, s. 209.

14 Celé znění textu s požadavky kninského mítinku otiskl pouze časopis *Polet*. Viz Mirjana PARAC, *Tko to tamo igra?*, *Polet*, 10. 3. 1989.

15 Srdjan RADULOVIĆ, *Knin: protestni miting*, *Slobodna Dalmacija*, 1. 3. 1989, s. 9; Srdjan RADULOVIĆ, *Sudbina Krajine*, Beograd 1996, s. 11–12.

a jednoty“ nakonec nedokázaly zastřít národovecky až nacionalisticky laděné projevy organizátorů tohoto shromáždění, mezi kterými měli přední postavení partyzánský veterán Simo Dubajić (1923–2009) a ekonom Jovan Opačić (*1945). Dubajić měl dokonce oslovit přítomný dav „Bratři Srbové“ a údajně měl během svého vystoupení také zvolat „ať žije velké svobodné Srbsko“.¹⁶

Chorvatské stranické a republikové vedení se tedy koncem února 1989 muselo konfrontovat s prvním případem masivního projevu nesouhlasu na území SRH. Kninské protesty začaly být současně, zvláště ze strany některých chorvatských médií, dávány do přímé souvislosti s obdobně probíhajícími mítinky „anti-byrokratické revoluce“. Sám Opačić však později odmítl, že by demonstrace v Kninu byly iniciovány či přímo organizovány ze strany Miloševićova aparátu či někoho zvnějšku.¹⁷ Bez ohledu na tuto skutečnost však lze konstatovat, že kninské události z února 1989 představovaly první projev aktivizace části srbské komunity, jež byla otevřeně namířená proti postupu některých chorvatských a slovinských funkcionářů a vyjadřovala podporu Miloševićově kurzu. Současně však nelze podcenit ani zcela odmítnout i spontánní rovinu kninského mítinku, který mohla celá řada přítomných vnímat i jako vhodnou možnost pro vyjádření upřímných obav nad aktuálním vývojem v Jugoslávii. Na aktivitu chorvatských Srbů také nelze pohlížet jako na ojedinělý a izolovaný jev. V Bělehradě a dalších srbských městech se totiž ve stejných dnech konala obdobně zaměřená stotisícová shromáždění, kterým shodně dominovaly projevy nesouhlasu a rozhořčení nad kosovskou krizí i nepředstírané frustrace z postupu některých slovinských a chorvatských funkcionářů.¹⁸

Diskuze o motivech a skutečné názorové orientaci většiny účastníků kninského mítinku by však rozhodně neměly zastínit fakt, že na území Chorvatska začalo v průběhu roku 1989 docházet zvláště kolem zmíněných předáků Jovana Opačiće či Simy Dubajiće k formování zárodků srbských nacionalistických skupin. Nacionální euforie převážné části společnosti v Srbsku a v dalších částech Jugoslávie pod Miloševićovou kontrolou tedy měla i v chorvatském prostředí své zřetelné projevy. Je ale zároveň nutné si uvědomit, že takřka až do přelomu let 1989/1990 byly takové tendence v řadách chorvatských Srbů omezeny na velmi úzký okruh osob.

16 Miroslav IVIĆ, *Simo Dubajić: ja sam srpski nacionalista*, Vjesnik, 12. 3. 1989.

17 N. BARIĆ, *Srpska pobuna*, s. 42–43.

18 Srov. Raif DIZDAREVIĆ, *Od smrti Tita do smrti Jugoslávie*, Praha 2002, s. 277, 281.

Ani průběh oslav výročí kosovské bitvy, které se konaly v červenci 1989 v areálu kostela Lazarica nedaleko Kninu, nelze vnímat jako jednoznačný a nezvratný obrat v názorovém rozpoložení velké části srbského národa v Chorvatsku. Oficiální akci, jejíž organizaci zajišťovaly chorvatské úřady a další společenské organizace, se pokusila v jednom momentě přerušit skupina kolem již zmíněného Jovana Opačice, který chtěl k přítomnému davu promluvit z pódia určenému k proslovům politických a církevních hodnostářů. Přestože se nakonec podařilo celý incident velmi rychle vyřešit, nejednalo se o jediný exces vidovdanských oslav v Chorvatsku. Ceremonii totiž často narušovaly skupinky radikálních „mitingašů“ z Vojvodiny a Kosova nacionalistickými popěvkami či skandováním. Celkové vyznění této slavnostní události silně kompromitoval i sortiment četných prodejních stánků, které kromě předmětů se srbskou národní symbolikou nabízely i předměty s podobiznou Slobodana Miloševiče.¹⁹

Přestože měla situace v některých chvílích z bezpečnostního hlediska skutečně vyhrocený charakter, o názorovém a politickém rozpoložení většiny srbského etnika v Chorvatsku vypovídají tyto události jen velmi omezeně. Následná prezentace celé akce ze strany chorvatských médií, stejně jako ostrá reakce některých chorvatských politiků, výrazně přispěly k celkově negativnímu obrazu dvoudenních oslav kosovského jubilea. Míra znepokojení a nesouhlasu v chorvatském veřejném prostoru byla z mnoha důvodů pochopitelná. Otevřené a místy až primitivní projevy agresivního srbského nacionalismu na území SRH přijala značná část chorvatské společnosti jako důkaz reálného ohrožení ze strany Miloševičova vedení a nebezpečí „kosovizace“ Chorvatska. V tomto duchu se tak zprávy upozorňující na skutečnost, že se velká většina chorvatských Srbů na oslavách nedaleko Kninu odmítla připojit ke skupinkám radikálních nacionalistů a řada z nich dokonce otevřeně projevila nesouhlas s extremistickými hesly, ocitly na okraji zájmu.²⁰

Po vidovdanských oslavách v Chorvatsku se naopak jasně ukázalo, že postavení srbského národa v Chorvatsku se mezitím stalo jedním z hlavních témat bělehradských médií a nacionalisticky orientované inteligence. Trestní stíhání Jovana Opačice, které proti němu bylo zahájeno několik dní po zmíněném incidentu před

19 K průběhu dvoudenních oslav kosovského jubilea v okolí Kninu srov. Miroslav IVIĆ, *Da li je moglo bez brada i šajkača?* Vjesnik, 11. 7. 1989; *Svadjanje naroda*, Vjesnik, 12. 7. 1989; Milan JARŠIĆ, *Dostojanstvo u sjeni mržnje*, Vjesnik, 12. 7. 1989; Marinko ČULIĆ, *Ispod krsta i hrasta*, Danas, 11. 7. 1989; Željko MATIĆ, *Srbi na hrvatskom Kosovu*, Start, 22. 7. 1989.

20 K tomu srov. i osobní svědectví Kresimira Sršena, který v roce 1989 stál v čele dalmatského oblastního oddělení státní bezpečnosti a jenž byl červencovým oslavám osobně přítomen. Dostupné z <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/kresimir-srsen/> (26. 1. 2016).

kostelem Lazarica, se stalo pro bělehradské intelektuály záminkou k dosud nevídané medializaci a propagaci srbské otázky v Chorvatsku. Během tzv. protestních večerů, které byly za značného zájmu veřejnosti pořádány v srpnu a září 1989 v prostorách srbského svazu spisovatelů, byla na Opačićově příkladu demonstrována údajná diskriminace Srbů v Chorvatsku.²¹

Zásadním mezníkem v srbsko-chorvatském soužití v SRH byl až politický obrat chorvatských komunistů v prosinci 1989. Tehdy se Svaz komunistů Chorvatska (Savez komunista Hrvatske – SKH) rozhodl – jistě i pod vlivem událostí vedoucích k pádu komunistických režimů ve střední a východní Evropě – že se dobrovolně vzdá svého mocenského monopolu. Na jaře 1990 měly být vypsaný všeobecné volby a to za účasti a svobodné soutěže všech politických stran. Tento neočekávaný manévr chorvatských komunistů, do jejichž čela byl několik dní poté zvolen Ivice Račan (1943–2007), náhle nastolil pro chorvatské Srby řadu palčivých otázek. Politický pluralismus totiž v sobě kromě demokratizace politické sféry a společnosti skrýval i hrozbu národnostní majorizace. Nadcházejících voleb a nástupu nové mocenské elity se celá řada z nich obávala především z toho důvodu, že si tyto změny automaticky spojovala s rapidním vzestupem agresivního chorvatského nacionalismu a tedy i s ohrožením vlastního rovnoprávného postavení. Velmi silně také v těchto úvahách rezonoval strach z výrazného oslabení či dokonce zpřetrhání vazeb se zbytkem Jugoslávie.²² Zmíněné rozpaky většiny chorvatských Srbů na počátku roku 1990 silně posilovala rostoucí podpora nacionalisticky orientovaného Chorvatského demokratického společenství (Hrvatska demokratska zajednica – HDZ) Franji Tujmana (1922–1999). Šovinisticky a často přímo protisrbsky zaměřené projevy některých funkcionářů HDZ jen prohlubovaly vzájemnou nedůvěru v chorvatsko-srbských vztazích.²³

21 Milan BEČEJIĆ, *Miting u Francuskoj* 7, Danas, 5. 9. 1989.

22 Ještě v dubnu 1990, tedy bezprostředně před volbami v Chorvatsku, se více jak polovina chorvatských Srbů vyslovovala pro zákaz antisocialistických a antijugoslávských stran, celkově třetina Srbů pak zcela odmítala samotné zavedení vícestranického systému. Rovnoprávný souboj politických stran tak podporovalo pouze kolem 18 % Srbů v Chorvatsku. Srov. Ivan ŠIBER, *Nacionalna, vrijednosna i ideologijska uwjetovanost stranačkog izbora*, in: *Hrvatska u izborima 90'*, Zagreb 1991, s. 152.

23 K tomu podrobněji srov. Boris MOSKOVIĆ, *Chorvatsko na počátku cesty ke svobodným volbám*, Porta Balkanica, 2015, č. 2, s. 35–50.

Od zániku Svazu komunistů Jugoslávie k Petrově hoře (leden – březen 1990)

Dosud převážně klidnými politickými vodami v Chorvatsku fatálně otrásl rozpad Svazu komunistů Jugoslávie (SKJ) v lednu 1990. Delegace SKH tehdy zareagovala na odchod slovinských spolustraníků požadavkem, aby se z důvodu faktické nelegitimity dalšího jednání průběh sjezdu přerušil. Nejvyšší setkání jugoslávských komunistů chtěl Milošević a jemu nakloněný blok využít k rozhodujícímu střetu o budoucí podobu komunistické strany i celého jugoslávského státu. Rezolutní odmítnutí takového scénáře ze strany slovinských, chorvatských a nakonec i bosenskohercegovských či makedonských komunistů však nakonec vyústilo v první citelnou porážku Miloševićovy politiky.²⁴ Pro Račanovo vedení se po odchodu z jednání sjezdu náhle změnilo jeho stávající postavení i role v právě probíhající jugoslávské krizi. Rozpad SKJ znamenal faktickou organizační i politickou emancipaci SKH. Vývoj v druhé nejmladší jugoslávské republice se od tohoto momentu stával zásadní pro další budoucnost jugoslávského státu, čímž se fakticky uzavírala éra „chorvatského mlčení“.

Takřka současně se zánikem SKJ se v Kosovu opět rozhořely bouřlivé protesty místní albánské většiny. I tentokrát se kosovská krize stala předmětem vášnivých polemik a střetů napříč Jugoslávií. Záhřebská nomenklatura se však nyní rozhodla reagovat na dění v této oblasti diametrálně odlišně, než tomu dosud bývalo zvykem. Počátkem února 1990 odmítlo chorvatské republikové předsednictvo účast policejních příslušníků ze SRH při zásahu proti kosovským demonstrantům.²⁵ Stranické vedení navíc vydalo prohlášení, ve kterém apelovalo na nutnost demokratického řešení situace v Kosovu a poprvé kategoricky kritizovalo Miloševićův přístup k této otázce.²⁶

Nový kurz nejvyšší chorvatské vládnoucí elity, který byl nastolen na konci roku 1989, však nutně vedl k diferenciaci dosud poměrně jednotné republikové stranické organizace a výrazně se také podepsal na celkovém názorovém rozpoložení mezi srbským národem v Chorvatsku. V prvních dnech po krachu mimořádného sjezdu SKJ se zdálo, že se Račanovi podařilo zabránit rozkolu v SKH na základě národnostního principu. Již během jednání o případném odchodu chorvatské delegace z bělehradského kongresového centra se totiž objevovaly zprávy, že někteří

24 Davor PAUKOVIĆ, *Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije*, *Suvremene teme* 1, 2008, s. 28–29.

25 *Odgođeno slanje „specijalaca“ iz SRH*, *Vjesnik*, 2. 2. 1990.

26 *Program bez represije*, *Vjesnik*, 29. 1. 1990.

delegáti převážně srbského původu odmítají s takovým postupem souhlasit. První ohlasy na přerušení sjezdu SKJ ze strany místních stranických organizací v oblastech s převážně srbským obyvatelstvem tyto obavy ostatně potvrdily. Komunisté z okresů Knin, Donji Lapac či Benkovac odmítli ultimativní jednání slovinské delegace a kritizovali v tomto ohledu i postup chorvatských politiků. Zároveň trvali na nutnosti dalšího jednání o pokračování sjezdu a zachování jednotného SKJ. Ve Vukovaru, ve kterém v roce 1920 došlo na sjezdu tehdejší socialistické strany k rozkolu mezi umírněným a revolučním křídlem a k faktickému vzniku samostatné Komunistické strany Jugoslávie, padl v lednu 1990 dokonce návrh, aby opět došlo k setkání slovinského, srbského a svazového ústředního výboru v jejich městě. Navrhovaná schůzka měla podle tohoto návrhu symbolicky vyvrcholit právě návratem k někdejšímu názvu Komunistická strana Jugoslávie. Na schůzích stranických organizací v drtivé většině ostatních měst v Chorvatsku však zazněla jednoznačná podpora Račanovi a kritika Miloševićova politického kurzu, který byl podle mínění řady z nich na skončeném sjezdu jednoznačně odmítnut velkou většinou komunistů v Jugoslávii.²⁷

Zánik jednotné komunistické organizace vnímala velká část chorvatských Srbů jako další a dosud nejzávažnější projev dezintegrace jugoslávského státu. V převážně Srby osídlených oblastech tak byl na přelomu ledna a února 1990 patrný nárůst politické a společenské aktivity, které měly nejčastěji podobu protestních shromáždění. Tyto mítinky měly různorodý charakter i odlišnou organizační záštitu. Obdobně jako před necelým rokem se 1. února 1990 v Kninu sešla – nyní ovšem za přímé organizace místních politických orgánů – šestitísícová pokojná demonstrace. Na rozdíl od podobných shromáždění v Srbsku či v dalších částech Jugoslávie pod Miloševićovým politickým vlivem se na kninských protestech neobjevily četné fotografie srbského vůdce, ani nezazněly nacionalistické popěvky. Místní funkcionář svazu komunistů Jovo Koblar byl během svého smířlivého projevu přerušován potleskem či hlasitými souhlasnými projevy. Jednoznačně se v něm vyjádřil k stále aktuálnější otázce chorvatsko-srbských vztahů: „Přejeme si, aby bylo jasné, že Socialistickou republiku Chorvatsko považujeme za svou vlast, protože jsme součástí jejího bytí [...]. Ale stejně tak si přejeme, aby bylo jasné, že nevidíme budoucnost SRH mimo Jugoslávii. Přejeme si jasně říci, že se neoddělujeme od srbského národa jenom proto, že je naší vlastní SRH. Stejně tak, že jsme Srbové, nezpochybňuje naše city vůči SRH.“²⁸

27 *Vidi se tko je za reforme*, Vjesnik, 26. 1. 1990; *Nastavak teško moguće*, Vjesnik, 27. 1. 1990.

28 Srdjan RADULOVIC, *Zbor za Jugoslaviju*, Slobodna Dalmacija, 2. 2. 1990.

Z oficiálních vyjádření kninského stranického vedení byla patrná obava z dopadů eskalace kosovské krize a s ní souvisejícího národnostního napětí na etnické vztahy nejen v Chorvatsku, ale i v celé Jugoslávii. Další řečníci na kninské tribuně varovali před nárůstem vzájemného rozdělení, nenávisti či dalšími rozkoly. Shromáždění v centru města se neslo v převážně projugoslávském duchu, o čemž svědčí i četné projevy podpory osobě federálního premiéra Ante Markoviće (1924–2011). Ani při této příležitosti však nechyběly, zvláště ke konci oficiální části mítinku, kdy byl přítomný dav vyzván k rozchodu, značně podrážděná a útočná hesla z úst několika desítek účastníků („Zradili jste Srbsko“, „Pryč s Kučanem a Račanem“, „Chceme pravdu“).²⁹

Zatímco koordinaci hlavní části kninských událostí mělo pod kontrolou místní politické vedení, začaly se v průběhu první poloviny února 1990 na území Chorvatska objevovat i demonstrace iniciované skupinami stojícími mimo režimní struktury. Již v posledním lednovém týdnu tak byl mnohým občanům Karlovce doručen dopis od neznámého pisatele z Vojvodiny, který vyzýval obyvatele tohoto regionu k účasti na „mítinku pravdy“ o kosovských událostech. Burcujícím tónem psaný příspěvek obviňoval tehdejší politickou garnituru Chorvatska z otevřené podpory „kontrarevoluce a terorismu“ albánské iredenty a nařklul ji – zcela v duchu frazeologie mítinků „antibyrokratické revoluce“ – z prosazování politiky vzdálené národním zájmům.³⁰ Přestože společensko-politické orgány karlovacké oblasti vyzývaly k značné zdrženlivosti či dokonce bojkotu této iniciativy, sešlo se 4. února 1990 na tamějším autobusovém nádraží kolem tří tisíc účastníků. Ani na mítinku v Karlovcích nechyběl důrazný požadavek jugoslávské jednoty, což bylo zvláště patrné v opakovaném vyvolávání jména federálního premiéra Markoviće. Ojedinelé projevy extrémismu, volající například po mezietnické nenávisti, sklidily naopak podle pozorovatelů jednoznačný nesouhlas a tvrdé odmítnutí. Formálně nikým neřízený mítink se tak velmi záhy přeměnil v diskuzní shromáždění, kterému dominovaly především vsudypřítomné obavy o další vývoj v kosovské oblasti. Toto téma tak často a v mnoha ohledech i paradoxně zastíňovalo debaty zaměřené na srbskou otázku v Chorvatsku. Na rozdíl od protestů v Kninu však bylo v Karlovcích možné zaslechnout četné popěvky nacionálně zabarvených písní a celkově větší počet transparentů s nacionálně-historickými reminiscencemi. Mno-

29 Ibidem.

30 Milan JAJČINOVIĆ, *Tragična mogućnost izbora*, Danas, 6. 2. 1990.

hem výrazněji také tentokrát zazněla kritika posledních kroků slovinského a chorvatského vedení.³¹

Aktivizace příslušníků srbské komunity byla patrná i v národnostně pestré a od Kninu či Karlovce stovky kilometrů vzdálené vukovarské oblasti. V některých zdejších obcích, osídlených převážně Srby, došlo na přelomu ledna a února 1990 k spontánním shromážděním, která ukazovala na zvyšující se obavy místního obyvatelstva z dalšího vývoje. V první polovině února 1990 se proto objevila iniciativa k uspořádání masivnějšího a organizovanějšího mítinku pod názvem „Za jednotnou Jugoslávii“, kterého by se zúčastnili obyvatelé napříč vukovarským regionem. Obdobně jako v Karlovcích ovšem odmítla i zdejší politická garnitura takovou akci posvětit či se dokonce podílet na spoluorganizaci. Funkcionáři ve Vukovaru zdůvodňovali svůj nesouhlas argumentem, podle kterého pořádání obdobných shromáždění dodatečně vyostří již tak napjatou situaci v Jugoslávii a výrazně přispěje k prohloubení mezietnických tenzí. Správně přitom podotýkali, že vzhledem k prohlubujícímu se názorovému rozdělení mezi Srby a Chorvaty by pořádaný mítink měl s největší pravděpodobností výlučně jednonacionální charakter. V tomto stanovisku vukovarských politiků se jistě odrážel i fakt, že ve zdejších obcích s převážně chorvatským obyvatelstvem byla obdobná shromáždění, většinou považovaná za produkt Miloševićovy „antibyrokratické revoluce“, přijímána krajně negativně. Toho ostatně využívali i někteří lokální funkcionáři HDZ, kteří se rozhodli uspořádat proti plánovanému mítinku petiční akci. Spekulace ukončilo až negativní stanovisko vukovarského orgánu svazu komunistů, který kvůli obavám z možné eskalace srbsko-chorvatských vztahů odmítl nakonec shromáždění podpořit.³²

Vzhledem k viditelným projevům nespokojenosti a obav, které byly společným jmenovatelem všech shromáždění srbského obyvatelstva v Chorvatsku, zůstává otázkou, jakým způsobem se promítly dopady faktického zániku SKJ a následných kosovských střetů do celkového názorového rozpoložení většiny příslušníků srbské komunity v Chorvatsku. I přes vcelku poklidný a značně umírněný tón těchto akcí nelze při aktuální znalosti pramenů ani odhadnout, v jakém poměru se jednalo i vzhledem k ne příliš početným, ale jasně formulovaným transparentům („Chceme jednotný Svaz komunistů – nechceme svaz svazů“, „Slobo a Ante, zachovejte Jugoslávii“, „Nedáme Kosovo“) o první jasnější příklon k Miloševićově politi-

31 „*Koje parole da donesimo?*“, Večernji list, 3. 2. 1990; *Miting prevare*, Večernji list, 4. 2. 1990; *Optuženo hrvatsko rukovodstvo*, Večernji list, 5. 2. 1990.

32 *Općina podijeljena*, Večernji list, 12. 2. 1990; *Miting bi narušio odnose*, Vjesnik, 14. 2. 1990; Jasna BABIĆ, *Istina u procijepu*, Danas, 20. 2. 1990.

ce a nakolik o pouhou součást širších, spontánně a obecně motivovaných výrazů obav o další osud otřesené jednoty jugoslávského státu a strachu o svůj další osud. Kombinace a mísení často různorodých motivů, zvláště patrné ve spojování Miloševićovy a Markovićovy politiky, však jasně vypovídá o tom, že hovořit již v této době o srbském etniku v Chorvatsku jako o jednoznačně politicky vyprofilované a k srbskému nacionalismu tíhnoucí komunitě je krajně zjednodušující. Takový výklad událostí let 1989–1990 je silně zavádějící a prizmatem pozdějších událostí ovlivněný pohled na základní souvislosti srbsko-chorvatských vztahů v Chorvatsku v závěrečném období komunistické vlády.³³

V atmosféře sílících obav a stále častější mítinkové aktivity ze strany chorvatských Srbů se otázka případného vzniku politické organizace, která by podobná pnutí dokázala zastřešit a koordinovat, ukazovala jako stále aktuálnější. Počet Srbů, který přestal vzhledem k vývoji posledních týdnů považovat Svaz komunistů Chorvatska za záruku národnostní rovnoprávnosti a dalšího setrvání v pevném svazku se zbytkem jugoslávské federace, se po krachu sjezdu SKJ a dalším vyhocení kosovské krize rapidně zvyšoval. K tomuto vnímání navíc přispívaly i již zmíněné poměrně silné obavy velké části srbského obyvatelstva z pluralitního politického systému. Zůstává přitom otázkou, který z těchto faktorů sehrál zásadní roli při změně postoju velké většiny Srbů vůči dalšímu směřování Chorvatska a v jakém poměru se tyto obavy prolínaly.

Na rapidní nárůst nejistoty a nespokojenosti mezi srbskou komunitou v Chorvatsku na přelomu ledna a února 1990 se pokusili přední chorvatští funkcionáři zareagovat aktivními diskuzemi v regionech, ve kterých byla míra nesouhlasu s postupem SKH v posledních týdnech nejmarkantnější. Přestože se ještě pár dní po krachu SKJ zdálo, že se Račanovo vedení vyhne hlubšímu rozkolu ve svých řadách,³⁴ brzy se i na příkladu mítinků v Kninu a Karlovcu ukázalo, že se situace stávala nadmíru komplikovanou. Nový politický kurz SKH, který se odrážel v rozhodnutí o upořádání demokratických voleb i v jednání chorvatské delegace na sjezdu SKJ, mu na jedné straně postupně přinášel renomé i uznání u části chorvatské veřejnosti, na straně druhé však vyvolával řadu negativních reakcí v převážně Srby osídlených regionech. Straniční funkcionáři v čele s Račanem se museli během těchto často velmi bouřlivých a emocionálně vyhocených rozprav soustředit na tři

33 K této interpretaci nejnověji srov. Nikica BARIĆ, *Ušpon i pad Republike Srpske Krajine (1990.–1995.)*, in: Renéo Lukić – Sabrina P. Ramet – Konrad Clewing, *Hrvatska od osamostaljenja. Rat, politika, društvo, vanjski odnosi*, Zagreb 2013, s. 87–88.

34 Branko PODGORNIK, *Ipak mir u kući*, *Vjesnik*, 30. 1. 1990.

hlavní body, které dominovaly kritickým připomínkám z těchto krajů. Jednalo se o kosovskou krizi, následky faktického rozkladu SKJ, ale především – a to čím dál patrněji – o strach z nárůstu nacionalistických vášní v Chorvatsku v důsledku zavedení vícestranického systému.³⁵

Předseda SKH navštívil v první polovině února 1990 mimo jiné Knin nebo Donji Lapac, kde se rozhodl zodpovědět na otázky nejen místních straníků, ale i pracovníků zdejších podniků. Vzhledem k událostem posledních týdnů musel Račan opakovaně ujišťovat viditelně znepokojené obyvatele těchto měst, že současná politická elita spatřuje i nadále budoucnost Chorvatska jednoznačně v rámci Jugoslávie. Stejně tak se snažil členy strany přesvědčit, že se chorvatská delegace snažila během celého sjezdu SKJ postupovat nanejvýš konstruktivně a kompromisně. Stejně jako během návštěv jednotlivých částí Chorvatska na začátku ledna 1990 musel i tentokrát šéf chorvatských komunistů vysvětlovat, že rozhodnutí o zavedení vícestranického systému neznamená ústupek opozici, ale politickou nezbytnost. Své komentáře k tomuto tématu však Račan vzhledem k obavám příslušníků srbského národa doplňoval i o ujištění, že Svaz komunistů Chorvatska bude i nadále odhodlaným garantem národnostní rovnoprávnosti a nehodlá se transformovat v národně orientovanou stranu. Opakovaně také odmítal absurdní nařčení z podpory „albánské iredenty“.³⁶

Ivica Račan na rozdíl od dlouhé řady svých předchůdců ve vrcholné stranické funkci nepřijížděl do těchto oblastí jako velkolepě vítaný a poctami ověncený čelný funkcionář. Zvláště dramatické byly některé rozhovory s pracovníky kninského závodu TVIK, kde byl mimo jiné opakovaně vyzván k podání demise. Jeden z řečníků frustrovaně poukázal na skutečnost, že zatímco se chorvatští komunisté zasazují o demokratická práva kosovských Albánců, nejsou schopni věnovat stejnou pozornost postavení srbského národa v Chorvatsku.³⁷

Členové stranického vedení se během svých cest snažili upozorňovat i na často přehlíženou, ale pro současnou pozici SKH charakteristickou rovinnou posledních událostí. Račan zcela otevřeně v Kninu přiznal, v jak složité situaci se špička SKH vzhledem k protichůdným reakcím napříč Chorvatskem nacházela. Zatímco řada funkcionářů kritizovala údajný nedostatek rozhodnosti a energického vystupování během jednání sjezdu SKJ, zvláště ze srbských okresů se pak na účet Rača-

35 Jelena LOVRIĆ, *Hrvatski ključ za Jugoslaviju*, Danas, 13. 2. 1990.

36 *Podvale o navodnoj izdaji*, Vjesnik, 13. 2. 1990; *Reformom u zajedništvo*, Vjesnik, 14. 2. 1990.

37 Gojko MARINKOVIĆ, *Rasap komunista Hrvatske*, Danas, 20. 2. 1990.

novy skupiny valila kritika za účast na rozbíjení jednotné komunistické strany.³⁸ Vývoj událostí dával předsedovi SKH za pravdu. Stranický aparát totiž například takřka současně registroval žádosti z Gospiće či Donjih Lapacu, jejichž autoři pod hrozbou vystoupení ze strany volali po obnově soudržnosti v rámci SKJ, a na druhé straně musel přijmout prohlášení komunistů v Záhřebu, kteří jednoznačně odmítali jakékoliv další pokusy o dohodu s „dogmatiky“.³⁹

Přestože měla být předvolební kampaň zahájena již poslední únorový týden roku 1990, alternativně smýšlející příslušníci srbské komunity v Chorvatsku přistoupili k založení vlastní politické strany takřka až na poslední chvíli. Tuto značnou časovou prodlevu lze přitom vnímat nejen jako důkaz nelehkého hledání vlastního programu a celkově obtížné orientace v dynamicky se měnících okolnostech, ale i jako jeden z výrazných projevů fixace velké části chorvatských Srbů k titoistickým fundamentům. Ačkoliv byl tento trend v jistých ohledech narušen následky postupného zániku SKJ a novým kurzem Račanova vedení, řadu jeho projevů můžeme v politických preferencích srbské komunity nalézat až do vítězství Tudjmanova HDZ v jarních volbách.

Této skutečnosti si byli vědomi i zakladatelé Srbské demokratické strany (Srpska demokratska stranka – SDS) – prvního politického subjektu po roce 1945 orientujícího se na voliče srbské národnosti v Chorvatsku – v čele s Jovanem Raškovićem. Ještě několik dní před ustavující schůzí totiž avizovali nutnost založení jugoslávsky orientované strany, která měla podchytit měnící se rozpoležení Srbů v Chorvatsku a reagovat na jejich obavy z oslabení jednoty společného státu. Při zdůvodňování svého plánu tak někteří čelní představitelé SDS spíše pragmaticky a s evidentním přihlédnutím ke značným projugoslávským náladám srbského etnika vyzdvihovali, že nová politická strana nemá mít primárně srbské nacionální atributy. Rašković se také rozhodl implicitně uznat Miloševićovu stále silnou popularitu a nevymezovat se proti jeho politickému kurzu.⁴⁰

Od samého počátku byly směřování a základní priority strany ovlivňovány názorovou orientací jejího předsedy Jovana Raškoviće. Tento neuropsychiatr ze Ši-

38 Ibidem.

39 *Nema kompromisa s dogmatima*, Vjesnik, 1. 2. 1990.

40 Původním záměrem Raškoviće a ostatních spoluzakladatelů SDS bylo založit v Chorvatsku politické sdružení organizačně propojené s tehdy obnovenou Demokratickou stranou (DS) v Bělehradě. Nakonec Rašković od svého záměru ustoupil z důvodu stále patrnějšího kritického stanoviska předáků DS (Dragoljuba Mićunoviće, Kosty Čavoškého, Vojislava Koštunici ad.) k Miloševićově politickému kurzu, který podle nich nevedl ke kýženému vyřešení kosovské krize a dalších aktuálních politických otázek. Srov. Milan JAJČINOVIĆ, *Što nudi opozicija*, Danas, 20. 2. 1990.

beniku udržoval od konce 70. let úzké kontakty s hlavním představitelem bělehradské „kritické inteligence“ Dobricou Ćosićem (1921–2014). Oba muže spojovalo velmi kritické stanovisko vůči národnostnímu a ústavněprávnímu vývoji Jugoslávie po tzv. bronském plénu v roce 1966, který podle nich vedl k nerovnoprávnému postavení Srbska v rámci federace. V průběhu 80. let byli kvůli svým krajně odmítavým stanoviskům vůči titoistickému režimu pravidelně monitorováni tajnou službou. Rašković tedy s Ćosićem nejen konzultoval možnost založení politické strany sdružující chorvatské Srby, ale při formování jejího profilu vycházel i z dlouholetých debat s bělehradským spisovatelem, k čemuž se otevřeně hlásil.⁴¹

Na zakládajícím setkání SDS 17. února 1990 v Kninu však bylo z projevu některých osobností i celkové atmosféry jasné, že dramaticky se měnící realita přiměla řadu z nich zdůraznit odhodlaný a často také radikalitou se vyznačující politický kurz nově založené strany. I z tohoto důvodu nakonec z původního úmyslu založit nové politické sdružení bez explicitního nacionálního označení sešlo. Rozdíl v rétorice jednotlivých představitelů SDS však byly i tak více než patrné. Zatímco Rašković vyzýval k střízlivému vnímání problémů spojených s postavením srbské komunity v Chorvatsku, jeden z řečníků při analýze tehdejších hrozeb pohnutě prohlásil, že „neexistuje síla, která by nás dovedla k masovým hrobům jako ve 41. [roce].“ Toto více jak pětitisícové shromáždění bylo navíc doprovázeno četnou nacionálně-historickou ikonografií, ve které nechyběly obrazy svatého Sávy či středověkých vládců Dušana a Lazara.⁴²

Některé z hlavních politických tezí představil ve svém vystoupení několikrát zmíněný Jovan Opačić. Kromě požadavku garance základních lidských a občanských práv se v něm Opačić soustředil především na národnostní otázku. Odmítl přitom ztotožňování jednotlivých jugoslávských národů s federálními jednotkami, ve kterých žijí. Podle jeho představ měla nová forma federativního uspořádání státu umožnit vznik teritoriálních autonomních oblastí.⁴³ V tomto ohledu se nezdráhal

41 Dobrica ĆOSIĆ, *Piščevi zapisi (1981–1991)*, Beograd 2002, s. 252–256; Slavoljub DJUKIĆ, *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd 2001, s. 148, 167–171.

42 Srdjan RADULOVIC, *Gemišt lidera i careva*, Slobodna Dalmacija, 25. 2. 1990.

43 Diskuze kolem celkového postavení srbského národa v Chorvatsku se datují již od dob druhé světové války. Ideu vytvořit v rámci chorvatských republikových hranic zvláštní autonomní oblast pro chorvatské Srby marně navrhoval již v roce 1942 dlouholetý stranický funkcionář Moša Pijade. V roce 1950 pak byli někteří chorvatští vládní činitelé srbského původu (Rade Žigić, Duško Brkić, Stanko Opačić Čanica) obviněni, že kritizovali ekonomickou zaostalost a nerovnoprávnost srbských regionů v Chorvatsku, což mělo podle nich za následek ohrožení nacionálního vývoje srbské komunity. Tato nařčení však byla součástí širšího zásahu proti informbyrovským elementům v Komunistické straně Jugoslávie a mohla tak mít účelový charakter (k tomu

kritizovat současné administrativní a správní rozdělení Chorvatska na okresy (općine) a navrhol rozdělení republiky na regiony, které by zohledňovaly národnostní strukturu oblastí se srbskou většinou.⁴⁴

I z důvodu komplikovaných okolností, za kterých vznikala, chyběla SDS prakticky po celou dobu volební kampaně systematictější a vyzrálejší politická koncepce či představa maximálních a minimálních požadavků a cílů. Základním axiomem zůstával navíc i nadále obecně postavený požadavek na zachování jugoslávské jednoty.⁴⁵ Rašković sice osočoval chorvatské strany z prosazování „kroato-centrického etnického monismu“, velmi dlouho se mu však nedařilo nabídnout ucelenější alternativu vůči tomuto trendu. V podmínkách rodícího se pluralitního systému se však jednalo o jeden z typických rysů nově vznikajících uskupení. Přihlédneme-li navíc k náhlé a dramaticky se vyvíjející aktualizaci srbské otázky v Chorvatsku, lze tápání Srbské demokratické strany označit za logický důsledek takřka ze dne na den se měnících okolností v Jugoslávii. Rašković se primárně soustředil na komentáře a vystoupení, která se dotýkala citlivých bodů srbsko-chorvatského soužití. V tomto duchu předseda SDS například odmítl účast na nadcházejícím prvním kongresu HDZ. V dopise Tudjmanovi vysvětloval své rozhodnutí mimo jiné i případy „hysterického představení srbofobie“ a agresivity na shromážděních HDZ. Rašković však neváhal zakončit svůj text ve voltairovském duchu, který i přes jeho často silně vyhrocenou argumentaci ukazoval, že nepovažoval vztah s Tudjmanem za a priori nevraživý a překážky za nepřekonatelné. Zdůraznil totiž: „Vždy budu bránit vaši osobní svobodu a právo vašeho shromáždění na vyjádření vlastního vidění světa [...]“.⁴⁶

Průběh dvoudenního kongresu HDZ, který se konal 24. – 25. února 1990 v Záhřebu, vyvolal vlnu bouřlivých reakcí napříč jugoslávským politickým spektrem. Otevřená a dosud v takové míře nevídaná přehlídka zjevného chorvatského

srov. Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji: od zajedništva do razlaza 1945.–1991.*, Zagreb 2006, s. 198, 261). Během vrcholícího nacionálně-reformního hnutí (maspok), kdy závratně stoupala míra etnických vášní, pak navrhl generál Rade Bulat jako zástupce srbského kulturního spolku Prosvjeta, aby byla v parlamentu zřízena Rada národností jako garance rovnoprávnosti srbského etnika v Chorvatsku. Přestože se Bulatovým případem měla zabývat speciální stranická komise, Miko Tripalo nakonec celou záležitost ponechal stranou. K tomu viz Miko TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, s. 167–168.

44 „Pravo i sloboda“, Nedjeljni Vjesnik, 18. 2. 1990.

45 Miroslav ŠESTÁK, *Srbové v chorvatských zemích v 19. a 20. století (K problému národní emancipace a státnosti většinového a menšinového národa)*, in: Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie, Praha 1996, s. 110.

46 *Ne dolazim na Sabor HDZ-a*, Slobodna Dalmacija, 23. 2. 1990.

nacionalismu dodatečně vyostřila napětí mezi Srby v Chorvatsku. Tudjmanova slova o Nezávislém státě Chorvatsko jako mimo jiné „výrazu historických tužeb chorvatského národa“ či hlasitý nesouhlas velké části přítomných delegátů s návrhem Ante Bakoviće (*1931) na adresování výzvy srbskému národu k míru, lásce a přátelství představovaly pouze neilustrativnější příklady vyhocené atmosféry na setkání HDZ. Následná energická reakce ze strany dosud vládnoucího svazu komunistů znamenala faktický počátek ostrého předvolebního souboje. Kritické a ofenzivně laděné prohlášení Ivici Račana o HDZ jako „straně nebezpečných úmyslů“ pak přineslo chorvatským komunistům cenné politické body i v řadách srbské komunity. Po více jak měsíčním, velmi napjatém a nejasném vývoji vztahů mezi částí srbského národa v Chorvatsku a vedením SKH se tak jednalo o jeden z prvních účinnějších pokusů o obnovu otřesené důvěry srbských voličů.⁴⁷

Limity v normalizaci vztahů mezi SKH a chorvatskými Srby se však naplno ukázaly na případu masového mítinku na Petrově hoře 4. března 1990. Za účasti zhruba padesáti až sedmdesáti tisíc osob se v místě, které bylo pevně spjato s dramatickými okamžiky chorvatských středověkých dějin i partyzánské rezistence v této oblasti, sešel dav složený převážně ze srbského obyvatelstva z Chorvatska, Bosenské krajiny, Kosova a dalších oblastí Jugoslávie. Koordinaci akce, konající se u monumentálního památníku zasvěcenému událostem národněosvobozenického hnutí z dob druhé světové války, měla tentokrát na starosti místní organizace SKH z neďalekého Vrginmostu, která se rozhodla mítink zaštitit až poté, co ztroskotaly pokusy o jeho zákaz.⁴⁸

Největší pozornost a následnou vlnu kritik ze strany chorvatské politické elity i médií sklídl projev partyzánského veterána Dušana Pekiće (1921–2007). Ten ve svém vystoupení varoval před nebezpečím bratrovražedné války, které mohou mít na svědomí „profašistické“ síly a zdůraznil, že shromážděný dav na Petrově hoře je důkazem ochoty bránit „ústavní pořádek a teritoriální integritu Socialistické federativní republiky Jugoslávie“, protože „pro nás není života bez Jugoslávie“. Kriticky se však Pekić vyjádřil na adresu Račanova vedení, které z jeho pohledu neoprávněně označilo toto shromáždění za nacionalistické. Takové hodnocení představovalo podle Pekiće hrubou urážku Srbů v Chorvatsku, kteří byli údajně vždy imunní vůči projevům šovinismu a nacionalismu. Na jeho následné srovnání politiky SKH s Tudjmanovým HDZ reagovala skupina demonstrantů pokřiky „zrádci“, „ustašovci“ a „zabijeme Tudjmana“. Pekić poté, evidentně pohnut vyostře-

47 Srdjan RADULOVIC, *Igra na „srpsku kartu“*, Slobodna Dalmacija, 4. 3. 1990.

48 *Ne damo Jugoslaviju*, Slobodna Dalmacija, 5. 3. 1990.

nou atmosférou, neváhal prohlásit, že současný systém disponuje prostředky, které povedou k zatčení Tudjmana a dalších extrémistů. Zvláště tuto pasáž svého vystoupení však Pekić dodatečně dementoval a označil ji za montáž chorvatských sdělovacích prostředků.⁴⁹

Obdobně jako při vidovdanských oslavách počátkem července 1989 se i na Petrově hoře objevily radikální skupinky „mitingašů“ z Kosova a Vojvodiny. Ti nejčastěji stáli za nejradiálnějšími a vulgárními pokřiky, které během mítinku zazněly. Kromě volání „Chceme zbraně“ přerušovali většinu řečníků i skandováním, ve kterém hanobili osobu Franja Tudjmana či představitelku „maspoku“ Savku Dabčević-Kučar. Mezi transparenty na Petrově hoře dominovaly portréty Slobodana Miloševiče, jehož jméno bylo přítomnými pravidelně vyvoláváno. Na rozdíl od některých minulých mítinků však tentokrát již nebylo možné spatřit ani jednu podobiznu jugoslávského vůdce Tita, což ilustrovalo proměnu společensko-politického rozpoložení mezi částí srbského etnika v Chorvatsku. Tento zdánlivě drobný detail tak v mnoha ohledech vypovídal o zásadním přelomu, kterým řada chorvatských Srbů prošla během pouhých několika týdnů. Odráželo se v něm nejen tiché opouštění donedávna obhajovaných titoistických postulatů jugoslávské státnosti, ale i celkové zklamání ze současného systému. Na Petrově hoře tak bylo možné zahlédnout četné jugoslávské a srbské vlajky, ve velké míře je však tentokrát doplňovaly i historické standarty bez socialistické symboliky. Na celém prostranství před památníkem se přitom neobjevila ani jedna chorvatská republiková vlajka. Organizátorům akce se přesto povedlo zabránit projevu čelného představitele Srbské demokratické strany Jovana Opačiće s odůvodněním, že setkání na Petrově hoře má být všenárodním, nikoliv stranickým shromážděním.⁵⁰

Reakce chorvatských republikových institucí na dění na Petrově hoře byla nečekaně kategorická. Předsednictvo SRH tvrdě odsoudilo excesy „srbského nacionalismu“, které se během protestního shromáždění odehrály a výrazně tak přispěly k „antijugoslávskému a antichorvatskému“ charakteru celé akce. Ve své zprávě přitom i nadále odmítalo uznat mítinkovou aktivitu obyvatel jako vhodný prostředek k řešení aktuálních vnitropolitických a společenských problémů. Současně také poukázalo na fakt, že shromáždění na Petrově hoře představovalo jednu z dalších národnostně homogenních demonstrací, která měla zákonitě negativní dopa-

49 Ibidem; *To nije bio višenacionalni sbor*, Večernji list, 7. 3. 1990; Jasna BABIĆ, *General kraljeve gore*, Danas, 13. 3. 1990.

50 Jasna BABIĆ, *General kraljeve gore*, Danas, 13. 3. 1990; „*Nismo ničiji malj*“, Večernji list, 5. 3. 1990.

dy na další vývoj situace.⁵¹ Pekićův projev odsoudila na své schůzi i kninská organizace partyzánských veteránů, která požadovala prozkoumání jeho politické odpovědnosti.⁵²

Dosud největší masové shromáždění příslušníků srbského národa v Chorvatsku a jeho následná mediální prezentace výrazně přispěly k další politické polarizaci.⁵³ Přestože bylo ze strany pořadatelů mítinku na Petrově hoře zdůrazňováno, že se primárně jednalo o shromáždění v duchu „bratrství a jednoty“ jugoslávských národů, národnostně homogenní složení jeho účastníků šlo jen obtížně vyvracet. Vzhledem k událostem posledních týdnů však bylo jen stěží očekávatelné konání akce, na které by byli paritně zastoupeni příslušníci srbského a chorvatského obyvatelstva. Minimálně od faktického zániku jednotné komunistické organizace bylo totiž jasné, že vnímání politické reality se u velké části veřejnosti v SRH začíná zásadně polarizovat. Nacionální kritérium přitom získávalo hlavní, i když nikoliv výlučnou převahu. I v tomto kontextu je tedy nutné pohlížet na shromáždění na Petrově hoře, jehož převážně jugoslávský a srbský charakter nebyl účelový, ale spíše měnícími se okolnostmi podmíněný. Jen těžko se však dalo přehlédnout, že se chorvatští Srbové v prvních třetině roku 1990 ocitli na dějinné křižovatce. Dezi-luze z nově nastalých poměrů v Jugoslávii a především v samotném Chorvatsku a celkové obavy o vlastní budoucnost přivedly značnou část z nich k novým politicko-ideovým východiskům ze současného stavu. V jejich očích začal být vůči defetistickému postoji komunistické strany jedinou účinnější alternativou srbský nacionalismus.

Srbská demokratická strana: od předvolební kampaně k bojkotu chorvatského parlamentu (březen – květen 1990)

Začátek předvolební kampaně v Chorvatsku zastihl Raškovićovu Srbskou demokratickou stranu ve stavu organizační a politické nezralosti. Opožděný nástup SDS na chorvatskou pluralitní scénu ovlivnil podobu a rozsah její stranické aktivity před jarními volbami. Agitace a programové představení SDS v jednotlivých městech

51 *Oskvrnuće Petrove gore*, Slobodna Dalmacija, 8. 3. 1990.

52 *Ugled pod nogama na Petrovoj gori*, Slobodna Dalmacija, 10. 3. 1990.

53 K reflexi události na Petrově hoře chorvatským tiskem, který v této souvislosti nejčastěji mítink charakterizoval jako další pokus *kosovizace* a destabilizace Chorvatska srov. Davor PAUKOVIĆ, *Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinstva*, Časopis za suvremenu povijest, 2008, č. 1, s. 20–23.

bylo nejčastěji doprovázeno ustavujícími schůzemi lokálních stranických organizací. V průběhu března a dubna 1990 však došlo k ustanovení místních orgánů SDS a nasazení vlastních kandidátů pouze v některých částech kninské oblasti a jižní Liky.⁵⁴ Stranickou síť se tak nepodařilo rozšířit i do regionů západní a východní Slavonie, ve kterých srbské etnikum tvořilo též výraznou či alespoň nadpoloviční většinu obyvatelstva. Ve větších chorvatských městech (Záhřeb, Karlovac) se sice podařilo založit zárodky stranických organizací, jejich vliv a politický potenciál v podobě vlastního kandidáta do nadcházejících voleb však byl téměř nulový.

Rychle se rozvíjející, ale přesto regionálně omezená členská základna Srbské demokratické strany představovala jednu z řady slabostí nově se rodícího uskupení. Kromě již zmíněného velmi vágně formulovaného politického programu se k nim řadila i nejasná představa o dalším směřování jugoslávského státu a absence konkrétních požadavků ohledně postavení Srbů v Chorvatsku. Rašković a další předáci SDS přitom museli při formulování stanovisek k těmto otázkám vycházet z několika skutečností. Ohledně dalšího státoprávního vývoje Jugoslávie panovala mezi většinou chorvatských Srbů poměrně jasná shoda, která spočívala v odmítání konfederativního uspořádání společného státu a na zcela kategorickém odporu vůči jakýmkoliv debatám o případném odtržení Chorvatska od zbytku federace. Zároveň však bylo srbské etnikum v Chorvatsku rozdělené v názoru na konkrétní podobu budoucího státoprávního uspořádání Jugoslávie. Více méně rovnoměrně se tak Srbové v Chorvatsku dělili na zastánce pevně centralizovaného jugoslávského státu bez současného dělení na jednotlivé republiky (federální jednotky), dále pak na příznivce federace s posílenou pravomocí svazových orgánů a nakonec na stoupence aktuálního stavu, který vycházel z ústavních změn v první polovině 70. let.⁵⁵

Takovéto názorové rozpoložení mezi srbskou komunitou v Chorvatsku se však v průběhu první poloviny roku 1990 stále výrazněji začalo odlišovat od postojů převažující části chorvatské veřejnosti, jejíž více jak dvě třetiny se klonily ke konceptu konfederativního uspořádání Jugoslávie.⁵⁶ Také většina chorvatských opozič-

54 Podrobně ale současně velmi popisně k zakládání stranických organizací SDS v jednolitých městech srov. Domagoj KNEŽEVIĆ, *Srpska demokratska stranka od osnivanja do konstituiranja prvog višestranačkog Sabora*, Časopis za suvremenu povijest, 2011, č. 1, s. 11–13.

55 Podle fundovaného a v řadě ohledů vypovídajícího výzkumu Fakulty politických věd záhřebské univerzity, který byl prováděn na reprezentativním vzorku více jak 2600 respondentů v dubnu 1990, se pro centralizované uspořádání vyslovilo 23 % srbského obyvatelstva v Chorvatsku, větší pravomoci federálních orgánů preferovalo 35 % Srbů v SRH a zachování současného ústavního systému prosazovalo 31 % oslovených osob srbské národnosti. Podpora konfederativního modelu Jugoslávie mezi chorvatskými Srby se pohybovala kolem 11 %. Srov. I. ŠIBER, c. d., s. 152.

56 *Ibidem*, s. 152.

ních stran se v programové rovině klonila ke konfederalizaci země jako k jediné možnosti, jak udržet alespoň volnější jednotu jugoslávského státu. Ani jedna z nich však nedokázala přijít s konkrétním a propracovanějším programem na řešení národnostní a ústavní krize, který by dokázal zohlednit eventuality dalšího vývoje a kalkulovat s případným odmítnutím ze strany srbské komunity v Chorvatsku. Myšlenka konfederalizace se mezi chorvatskými Srby netěšila podpoře z řady důvodů. Tato nepřízeň pramenila nejen z nejasně formulované vize konkrétní realizace takového uspořádání, ale především z obavy z dalšího rozměňování vazeb mezi Chorvatskem a zbytkem Jugoslávie. Zvláště někteří funkcionáři Tudjmanova HDZ se totiž v průběhu předvolební kampaně stále zřetelněji uchýlovali k prohlášením, v jejichž světle se myšlenka konfederativního uspořádání jevila jako pouhé přechodné řešení. Představitelé HDZ totiž neopomínali současně zdůraznit, že po případném (a podle celkového vyznění jejich prohlášení i velmi pravděpodobném) ztroskotání dohody o volnější vazbě mezi jednotlivými federálními jednotkami nastoupí Chorvatsko cestu k plné státní suverenitě a samostatnosti.⁵⁷

Srbská demokratická strana se pokoušela při zaujímání vlastních postojů k otázce dalšího osudu Jugoslávie a s ní spjaté problematice postavení Srbů v Chorvatsku logicky přihlížet k těmto preferencím. V tomto ohledu se však představitelé SDS často ocitali ve velmi komplikované pozici. Obdobně jako drtivá většina politických stran v Chorvatsku se Rašković a jeho spolupracovníci nedokázali propracovat k jasnější představě o podobě případné modifikace uspořádání jugoslávského státu. V programových dokumentech se hlásili k principu „demokratického federalismu“, na jehož základě měla Jugoslávie projít primárně demokratickou transformací a následnou redefinicí vztahů mezi jejími národy. Přestože opakovaně deklarovali svou podporu jednotnému společnému státu, nepodařilo se čelným funkcionářům SDS určit, na jakém základě a především v jaké teritoriálně-správní podobě by tento státní útvar měl existovat. V rámci vnitrostranické diskuze bylo navíc od samotného počátku patrné, že mezi jednotlivými předáky existují v tomto ohledu jisté rozdíly. Zatímco Jovan Opačić se zvláště v počátcích činnosti SDS držel požadavku na vytvoření autonomních oblastí, které by Srby v Chorvatsku sdružily do koherentnějšího celku a garantovaly tak právo na vlastní kulturní a ekonomický rozvoj, předseda strany Jovan Rašković se zprvu k tomuto řešení příliš neklonil.⁵⁸

57 Zoran DASKALOVIĆ, *Ni rascjep, ni unitarizam*, Vjesnik (Panorama subotom), 7. 4. 1990; Vlado RAJIĆ, *Ustav u tajm-autu*, Vjesnik (Panorama subotom), 7. 4. 1990; *Što čeka Hrvatsku?*, Vjesnik, 11. 4. 1990; Tomislav JAKIĆ, *Nisam zavijao s vukovima. Sjećanja otrgnuta zaboravu*, Zagreb 2010, s. 222.

58 Davorka BLAŽEVIĆ, *Srpska država u Hrvatskoj – besmislica*, Nedjeljna Dalmacija, 1. 4. 1990.

Zdá se, že Rašković na rozdíl od kategoričtějšího a v mnoha směrech i radikálnějšího Opačiće nechtěl vystoupit s takto jasně formulovaným požadavkem, který by mohl zkomplikovat případné hledání dohody s novou vládnoucí garniturou v Záhřebu. Neznamenalo to však, že by Rašković současně odmítal větší sepětí mezi převážně Srby osídlenými kraji. Ustanovení autonomních oblastí však pro něj pravděpodobně na počátku politického angažmá působilo jako příliš ambiciózní cíl. Tento návrh ostatně jednoznačně odmítaly nejen hlavní opoziční subjekty v Chorvatsku (HDZ, Koalice národního porozumění – KNS), ale i dosud vládnoucí SKH. Zatímco nekomunistické strany takový požadavek odsoudily jako narušování teritoriální integrity Chorvatska, Račanovi komunisté se naopak snažili zdůraznit, že koncept autonomních oblastí by chorvatské Srby fakticky přivedl do „ghettoizovaného“ postavení.⁵⁹ Raškovićova nesporně silná pozice v rámci SDS tak nakonec přiměla i samotného Opačiće, aby své teze částečně korigoval a přizpůsobil je aktuálnímu vývoji, kdy většině srbské komunity v Chorvatsku primárně záleželo na zachování společného státu. Vytvoření autonomních oblastí se tak Opačić v první polovině předvolební kampaně snažil prezentovat až jako případnou a v tehdejších podmínkách krajní reakci na další dezintegraci jugoslávské federace.⁶⁰

Ačkoliv se SDS od samého počátku potýkala s potížemi kolem svého programového a koncepčního směřování, měla na rozdíl od řady dalších politických stran v Chorvatsku ve svém čele charismatického lídra, který dokázal tuto politickou nezralost účinně kompenzovat. Raškovićova autorita dokázala v průběhu volební kampaně, ale i dlouhé měsíce poté, účinně překrývat politickou nezkušenost a značnou dávku amatérství v krocích SDS. Rašković si velmi brzy získal náklonost té části srbské veřejnosti v Chorvatsku, která odmítla nadále spojovat garanci vlastní národnostní rovnoprávnosti s titoistickou koncepcí obhajovanou i nadále reformovanými chorvatskými komunisty. Rašković a s ním i celá Srbská demokratická strana se tedy snažili založit svou politickou orientaci na zdůrazňování alternativního pojetí nacionální otázky. Chorvatští Srbové se měli podle Raškoviće zbavit často iracionálních vazeb na komunistický systém, který je údajně dovedl na pokraj etnické asimilace. Raškovićova kritika současného režimu a jeho národnostní politiky byla založena na kombinaci silného, i když málokdy agresivního antikomunismu, upřímného humanismu a odmítání „kroatocentrického“ konceptu, který podle něj

59 K postoji chorvatských komunistů k této otázce srov. Dinko MIKULANDRA, *Smiljko Sokol: Pokrajine – „dinamit“ u Hrvatskoj*, Slobodna Dalmacija, 25. 2. 1990; Zoran DASKALOVIĆ, *Dag Strpić: Pred nama je put kroz ušicu igle*, Nedjeljni Vjesnik, 11. 3. 1990; Salih ZVIZDIĆ, *Nikola Lapov: Srbi nisu podstanari u Hrvatskoj*, Nedjeljni Vjesnik, 18. 3. 1990.

60 Jovan OPAČIĆ: *Granice autonomije*, Slobodna Dalmacija, 25. 3. 1990.

zastupovaly téměř všechny chorvatské politické strany. Přestože se ani Rašković nevyhnul velmi emotivnímu zdůrazňování jinak bezesporu místy strastiplného osudu srbského národa v Chorvatsku v průběhu 20. století, neuchýlil se k tezím blízkým militantním nacionalistům typu Vuka Draškoviće (*1946) či Vojislava Šešelja (*1954). Především odmítal teorii o zakořeněných „genocidních sklonech“ chorvatského národa, která se od poloviny 80. let velmi aktivně šířila mezi některými bělehradskými nacionálně orientovanými intelektuály. Tragický osud srbského etnika za druhé světové války však považoval za dosud nedostatečně zdůrazněnou a prozkoumanou kapitolu moderních dějin. V tomto ohledu vyžadoval zvláště ze strany chorvatské inteligence hlubší přehodnocení a důstojnější rozpravu nad ustašovským terorem. V chorvatské politické tradici také minimálně od dob působení pravašského politika Ante Starčeviče v druhé polovině 19. století viděl silnou kontinuitu, která spočívala ve vnímání srbské otázky v Chorvatsku jako v mnoha ohledech cizorodého a tedy i negativního faktoru. Z obdobného přístupu však Rašković neváhal nařknout i dlouholetého komunistického funkcionáře Vladimira Bakariće, což bylo vnímání silně zakořeněné v srbských kruzích.⁶¹

Ve volbách v dubnu a květnu 1990 připadla nadpoloviční většina mandátů v chorvatském parlamentu i díky většinovému volebnímu systému, který paradoxně schválil komunistický parlament v únoru 1990, Tudjmanově HDZ. Svaz komunistů Chorvatska dokázal během předvolební kampaně získat podporu té části voličů, která odmítla zcela zavrhnout a rozejít se s pozitivním dědictvím titoistické éry. Račanovi a jeho spolupracovníkům se také podařilo během pouhých několika měsíců vtisknout SKH image moderní a reformně orientované strany. I přes nesporný úspěch, se kterým se komunistům povedlo zastavit rapidní pokles důvěry a sympatií u obyvatel Chorvatska, se však na jaře 1990 museli smířit s úlohou strany v opozici.

Srbská demokratická strana získala nakonec většinu mandátů ve skupštinách okresů Knin, Donji Lapac a Gračac. Pět zástupců SDS bylo zvoleno do chorvatského saboru.⁶² Zvláště v případě hlasování do kninské skupštiny zaznamenala Raškovićova strana velkolepý úspěch. Z celkového počtu 99 mandátů jich obdržela 66 a na hlavu tak porazila místní kandidáty komunistické strany.⁶³ Kninský triumf tak jen ilustroval zásadní změnu politické orientace obyvatelstva v některých okresech SRH s výraznou srbskou většinou. Přestože se tedy Raškovićovi povedlo etab-

61 Jovan RAŠKOVIĆ, *Luda zemlja*, Beograd 1990, passim.

62 S. RADULOVIĆ, *Sudbina Krajine*, s. 16.

63 Idem, *Izborni „zov nacije“*, Slobodna Dalmacija, 13. 5. 1990.

lovat nově vzniklou stranu na politické scéně, v jarních volbách roku 1990 se mu přesto nepodařilo zcela narušit stále poměrně stabilní podporu, které se u chorvatských Srbů těšili reformovaní komunisté. Pro SKH-SDP totiž stále hlasovala velká část chorvatských Srbů, ať již ve větších a středních městech (Záhřeb, Osijek, Karlovac) nebo v oblastech Slavonie, kde SDS nenominovala vlastní kandidáty.

Druhé kolo parlamentních voleb 6. a 7. května 1990 jen potvrdilo drtivé vítězství Tudjmanova Chorvatského demokratického společenství. Triumf strany otevřeně hájící myšlenky chorvatského nacionalismu otevíral řadu otázek spojených s dalším směřováním Chorvatska i jugoslávského státu. Tudjman se snažil již od prvních chvil po volbách reagovat na spekulace a obavy, které spojovaly nástup HDZ k moci s praxí tvrdé nacionalistické linie a kurzu politického a etnického revanšismu. Tudjman si uvědomoval, že tyto názory i vzhledem k některým kontroverzním výrokům předáků HDZ během předvolební kampaně zvláště silně rezonovaly mezi chorvatskými Srby. V prvních povolebních vystoupeních či rozhovorech s novináři se proto Tudjman pokoušel vystupovat jako realisticky smýšlející politik, který sice na jednu stranu nemá v úmyslu výrazněji korigovat svá prohlášení či názory, na straně druhé se však současně nechce pouštět do avanturistických kroků, které by okamžitě rozpoutaly nevráživost mezi chorvatským a srbským etnikem.

Předseda HDZ tak opakovaně ujišťoval příslušníky všech národů v Chorvatsku, že ze strany nové mocenské elity nedojde k uplatňování revanšismu či k etnické diskriminaci. Taktéž se ohradil vůči obavám srbské komunity z údajného ohrožení principu národní rovnoprávnosti. Především v krajně citlivé otázce ústavní definice chorvatské státnosti, která dosud Chorvatsko charakterizovala jako „národní stát chorvatského národa a stát srbského národa v Chorvatsku“, se vzhledem k dosavadní aktivitě a prioritám HDZ všeobecně očekávalo, že dojde k zásadní revizi jejího znění. Ostatně vlivný funkcionář strany Vladimír Šeks (*1943) již koncem února 1990 otevřeně hovořil o nutnosti změnit preambuli republikové ústavy tak, aby bylo jasné, že Chorvatsko je především státem chorvatského národa a že Srbové v něm tvoří sice největší, ale nijak zvláště privilegovanou menšinu.⁶⁴ Tudjman se však těsně po volbách k celé záležitosti nechtěl blíže vyjádřit. Alibisticky přitom dodal, že o tom, zda bude srbský národ explicitně uveden v ústavním textu a zachová si tak postavení konstitutivního národa, má rozhodnout až chorvatský sabor, přičemž HDZ prý nebude v této otázce předem zaujímat žádný konkrétní postoj. I vzhledem k parlamentní většině, kterou HDZ po vol-

64 K tomu srov. *Vjesnik*, 25. 2. 1990.

bách disponovalo, však bylo více než jasné, že takové prohlášení je pouze taktickým manévrem v předem rozhodnutém hlasování. To se ostatně potvrdilo v prosinci 1990 při schvalování nové republikové ústavy, kdy byla příslušná pasáž upravena podle již zmíněného Šeksova scénáře.

Ačkoliv se Tudjman domníval, že se mu podaří na základě zdánlivě umírněného povolebního vystupování uklidnit či alespoň zmírnit zjitřené nálady mezi srbským etnikem v Chorvatsku, jeho slova se často mýjela účinkem. Tudjman se totiž paralelně se zdůrazňováním údajných garancí pro příslušníky srbského národa nezdráhal opakovaně upozornit na případy silného zastoupení Srbů v řadách některých profesí (policie, vojenské orgány, řídicí funkce v některých institucích) a otevřeně se vyslovil k nápravě této, z jeho pohledu zcela nepřirozené, situace. Celkové vyznění těchto prohlášení se Tudjmanovi nepodařilo zkorigovat ani dodatkem, že se v tomto ohledu má postupovat tak, aby primárním kritériem byly odborné schopnosti daných osob a nikoliv jejich národnostní či politická příslušnost.⁶⁵

S velkým zájmem se očekávaly i první povolební reakce ze strany Srbské demokratické strany. Jovan Rašković vydal při té příležitosti značně umírněné prohlášení, ve kterém triumf HDZ označil za vítězství „kroatocentrismu“, ale odmítl jakékoliv asociace s obnovou ustašovské nadvlády. Předseda Srbské demokratické strany dokonce otevřeně uznal, že „nikdo nemůže chorvatskému národu upírat právo na vlastní stát“. Ohledně postoje srbské komunity v budoucnu neváhal také uvést, že bude „budovat Chorvatsko jako svou vlast spolu s chorvatským národem“. Svě krajany zároveň vyzval k zachování klidu a apeloval na překonání nejruznějších obav z možného vyhrocení vztahů mezi Srby a Chorvaty.⁶⁶

Příslib klidného a racionálního vyústění tehdejšího napětí v srbsko-chorvatském soužití se tak v prvních dnech po volbách zdál jako ne zcela nemožný. Zdrženlivost Tudjmana v některých otázkách a poměrně značná vstřícnost Raškoviće k novému režimu minimálně dokazovaly, že řada sporných otázek srbsko-chorvatskými vztahů může být předmětem seriózního jednání obou politických představitelů. K tomuto obrazu přispěl i poměrně slibný výsledek jejich narychlo zorganizovaného setkání z 10. května 1990. Předseda Srbské demokratické strany kvitoval Tudjmanovu ochotu redefinovat chorvatsko-srbské vztahy a vystavět je na zcela nových základech. Rašković také novinářům potvrdil, že s předsedou HDZ v obecně

65 *Zašto pobjeđujemo, i što namjerava HDZ?*, Vjesnik, 29. 4. 1990; „*Nakon strahovlašća*“, Vjesnik, 4. 5. 1990; *HDZ Srbima jamči ravnopravnost*, Vjesnik, 4. 5. 1990; Marinko ČULIĆ, *Jamčim, revanšizma neće biti*, Danas, 1. 5. 1990.

66 *Rašković: Ne očekujem progone*, Vjesnik, 9. 5. 1990.

rovině projednával možnost, aby některý z funkcionářů SDS zaujal post místopředsedy nově zvoleného parlamentu. Rašković při této příležitosti také poprvé od voleb konkrétněji zmínil, jaké jsou politické priority SDS. Ústřední otázku, na které měl záviset přístup srbského etnika vůči nové vládě, představovala podle něj ústavní definice postavení Srbů v Chorvatsku. Rašković se současně zmínil, že se při zaujímání postoje k této problematice bude primárně ohlížet na rozpoložení obyčejných příslušníků srbské komunity, nikoliv na extrémistické a radikální požadavky některých srbských představitelů. Rašković se také zavázal, že i v případě jednotlivých nacionálních excesů se bude zasazovat o překonání „bláznovství nacionalismu a chorvatofobie, pokud existuje – a pravděpodobně existuje – mezi Srby“. Stejně tak ovšem požadoval, aby i HDZ zakročila vůči případům srbofobie.⁶⁷

Náznak uklidnění dosud značně komplikovaných politických a národnostních poměrů v Chorvatsku však trval pouze několik dní. Atmosféra a celkové rozpoložení většiny chorvatské i srbské veřejnosti byly po volbách pravděpodobně na takové úrovni, že i přes střízlivý postoj jejich národních lídrů se dalo jen stěží očekávat náhlé opadnutí nacionálně vypjatých nálad či překonání obav. Když tedy došlo v nočních hodinách 19. května 1990 v Benkovci za dodnes nevyjasněných okolností ke zranění funkcionáře Srbské demokratické strany Miroslava Mlinara, situace se náhle a nebývale rapidně zhoršila. Triadvacetiletý mladík byl následně převezen do zadarské nemocnice s bodnými ranami v oblasti krku a břicha. Na základě výpovědi samotného Mlinara mu měl tato zranění způsobit neznámý útočník zezadu nožem.⁶⁸

Přestože se dosud nepodařilo blíže osvětlit skutečný průběh události v Benkovci,⁶⁹ měly jejich důsledky dalekosáhlý dopad na další vývoj chorvatsko-srbských vztahů. Zvláště citlivě se následky Mlinarova případu podepsaly na elektrizujícím se rozpoložení mezi značnou částí chorvatských Srbů. Již několik měsíců bylo chorvatsko-srbské napětí patrné především v politické rovině. S výjimkou některých lokálních provokací a menších incidentů se dosud vzájemné tenze obešly bez případů života ohrožujícího násilí. Bez ohledu na skutečné pozadí celého incidentu, o jehož autenticitě však i většina tehdejších chorvatských médií nepochybovala, došlo již několik hodin po zveřejnění prvních zpráv ke zřetelné aktivizaci a především

67 „*Historijski kompromis*“, Vjesnik, 11. 5. 1990, s. 5.

68 *Napad nožem u Benkovcu*, Slobodna Dalmacija, 21. 5. 1990.

69 Chorvatský historik Nikica Barić se kloní k názoru – aniž by ho ovšem důvěryhodně doložil – že celý případ byl předem zinscenovaný ze strany vrcholných funkcionářů Srbské demokratické strany. Údajně tak měli dosáhnout rychlejší radikalizace nálad mezi chorvatskými Srby. Srov. N. BARIĆ, *Srpska pobuna...*, s. 63–65.

k prvnímu patrnějšímu projevu homogenizace srbské komunity v Chorvatsku. Nelze přitom přehlížet, že Mlinarovo zranění způsobilo na mnohé její příslušníky způsobem, kterým byla celá událost charakterizována v prohlášení místního orgánu SDS: „Nůž jako rozpoznatelný vražedný nástroj a lidské hrdlo představují asociaci na dobu před padesáti lety, kdy se Srbové v Chorvatsku, ať už byli mladší či starší než je náš Miroslav, stávali oběťmi masivních zločinů.“⁷⁰

Vedení Srbské demokratické strany se k celému incidentu vyjádřilo již o den později v Zadaru. Před několikatisícovým davem oznámil Jovan Rašković dočasnou suspendaci vztahů mezi SDS na straně jedné a záhřebským saborem a všemi „kroatocentrickými“ stranami (včetně Račanových komunistů) na straně druhé. Toto kategorické rozhodnutí srbských politiků v Chorvatsku bylo odůvodňováno nikoliv jako akt nenávisti, ale jako výraz sebeúcty srbského národa. Jinak poměrně umírněný, i když často emotivní Rašković se tentokrát neubráníl výrokům, které jen ilustrovaly dramaticky se radikalizující poměry. Chorvatský národ se musí podle něj ohradit vůči případům prolévání srbské krve. Současně také pohrozil, že v případě vítězství ustašovské linie „nemůžeme být spolu, srbský národ bude mít svůj prostor a chorvatský také“.⁷¹

Ani několikadenní odstup a chybějící důkazy o přímém zapojení některé z chorvatských politických stran do celého případu nepřiměly předáky SDS změnit názor. Rašković se naopak snažil prozatímní bojkot parlamentu prezentovat jako nutný krok, který měl „lidi osvobodit od napětí a agresivního náboje“. Kritiku takového nekompromisního postupu, kterou mezitím vyjádřili nejen zástupci HDZ, ale například i opoziční Chorvatské sociálně liberální strany,⁷² pak dokonce označil za „upírání práva Srbům na pochopitelnou reakci na nové události v Chorvatsku.“⁷³

Zůstává otázkou, nakolik přiměl vedení Srbské demokratické strany k radikálnější a nekompromisní politice samotný případ Mlinarova zranění a nakolik se jednalo o součást dlouhodobé taktiky radikálnější části SDS, která tak chtěla zaujmout rozhodnější postoj k nastupujícímu Tudjmanovu režimu. Při druhé ze zmíněných možností tak mohla událost v Benkovci posloužit militantnější křídlu jako vhodný záměr k vyhocení celé situace. Ačkoliv se Rašković i nadále řadil mezi umírněnější část politické reprezentace chorvatských Srbů, tímto krokem sám nepochybně přispěl k značnému zkomplikování situace. Jednou z těžko zodpovědi-

70 *Sačuvajmo smirenost*, Slobodna Dalmacija, 23. 5. 1990.

71 *Suspendirani odnosi SDS-Hrvatska*, Večernji list, 21. 5. 1990.

72 Srov. Večernji list, 22. 5. 1990.

73 Marinko ČULIĆ, *Interview – Jovan Rašković: Čega se boje Srbi*, Danas, 29. 5. 1990.

telných – ale zcela klíčových – otázek také je, zda tak předseda SDS, který předtím učinil několik vstřícných kroků vůči Tudjmanově vládě, postupoval na základě osobního přesvědčení, či zda podlehl nátlaku extrémistů z vlastních řad či dokonce z jemu blízkého okruhu bělehradských intelektuálů.⁷⁴ Průběh před několika týdny jen stěží představitelná a náhlá radikalizace srbských oblastí Dalmatského Záhvoří, Liky či Kordunu naopak významně posiluje důvěryhodnost pozdějších svědectví, podle kterých již minimálně od přelomu května a června 1990 organizačně podporovaly počínající srbskou revoltu orgány Miloševićovy tajné služby, jež zároveň úspěšně mařily pokusy některých funkcionářů SDS o dialog se záhřebskou vládou. Srbská otázka v Chorvatsku tak pravděpodobně již v této době představovala stále důležitější a strategicky využitelný prvek v Miloševićově kalkulacích.⁷⁵

Přestože rozhodně nelze podceňovat míru nejistoty a otevřeného strachu, který zavládl mezi Srby v Chorvatsku bezprostředně po incidentu v Benkovci, překotné oznámení suspendace vztahů s chorvatským parlamentem se ukázalo jako unáhlený krok. Raškovićovi a jeho spolupracovníkům nestačila rezolutní prohlášení, ve kterých nejen HDZ, ale i chorvatští komunisté a zástupci dalších stran celý incident odsoudili a žádali okamžité zahájení vyšetřování.⁷⁶ Bez konkrétních důkazů se naopak předáci SDS rozhodli tímto aktem implicitně propojit právě nastupující mocenskou elitu s Mlinarovým případem nebo jí minimálně přičíst vinu za vyhrocení atmosféry, ve které mělo k nešťastné události dojít. Pět volných míst, která byla vyhrazena pro zástupce Srbské demokratické strany během ustanovujícího zasedání saboru 30. května 1990, tak představovala takřka symbolickou předzvěst otevírající se tragické kapitoly v srbsko-chorvatských vztazích.

Bez ohledu na to, že již v první polovině června 1990 bylo zmrazení vztahů mezi SDS a chorvatským saborem formálně odvoláno, nepodařilo se již nikdy nalézt pevnější a konstruktivnější základ pro další jednání mezi chorvatskými Srby a novou záhřebskou politickou garniturou. Rodící se mocenská elita chorvatských Srbů naopak již od přelomu května a června 1990 přistoupila k nacionální homo-

74 Do skupiny těchto „jestřábů“ v rámci SDS lze zařadit Dušana Zelembabu či vycházející hvězdu srbské politiky v Chorvatsku Milana Babiće. Rašković ostatně sám příznával – aniž by však kohokoliv jmenoval – že i v jeho straně existují názorově radikálnější proudy. Připustil také, že se v některých případech přiklonil na stranu těch, kteří se zasazovali o ofenzívnější přístup v národnostní problematice. Ohledně samotného rozhodnutí o suspenzi vztahů s chorvatským parlamentem ovšem Rašković prohlásil, že se tímto krokem naopak snažil zabránit zneužití nálad a obav srbské veřejnosti ze strany těchto „jestřábů“. Srov. Marinko ČULIĆ, *Interview – Jovan Rašković: Čega se boje Srbi*, Danas, 29. 5. 1990.

75 Srov. Josip Glaurdić, *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije*, Zagreb 2011, s. 87.

76 Srov. Večernji list, 22. 5. 1990.

genizaci a k vytváření kompaktnějšího svazku z převážně Srby obývaných regionů severní Dalmácie, Liky a Kordunu, které se v následujícím roce staly základem a politickým střediskem Republiky srbské Krajiny. Novým impulsem k již nenávratnému zpřetrhání vzájemných styků mezi Tudjmanovým režimem a politickou reprezentací chorvatských Srbů, v jejímž čele postupně Jovana Raškoviće zastíňoval radikálnější starosta Kninu Milan Babić (1956–2006), byly události ze 17. srpna 1990, kdy aktivizace srbského etnika v Chorvatsku přerostla v otevřenou vzpouru vůči záhřebské vládě. Takřka přesně tři měsíce po Mlinarově incidentu tak druhá nejlidnatější jugoslávská republika směřovala mílovými kroky ke krvavé občanské válce.

SUMMARY

The changes associated with the evolution of the Serbian question in Croatia at the close of the communist era represent one of the important catalyzers of the disintegration of the Yugoslav federation. On the basis of detailed analyses of the leading Croatian periodicals in the given period (*Vjesnik*, *Slobodna Dalmacija*, *Večernji list*, *Danas*, and *Start*), this study sketches in the transformation in the opinion profile of a large part of the Croatian Serbs from the beginning of 1989 to the end of May 1990, by when a fundamental worsening of Croatian-Serbian relations on Croatian territory had taken place.

The study is divided into three parts. Whereas the first sketches out the most basic characteristics of the Yugoslav crisis during 1989 and previously fairly civil Serbian-Croatian relations, the second part analyzes the turning points in the evolution of the Serbian question in Croatia. Although the focus is targeted on the period from January to March 1990, the impacts of introducing political pluralism, the dissolution of the League of Communists of Yugoslavia, and the Kosovo crisis on the moods and opinions of the Croatian Serbs are also examined. The third part engages with the founding and first months of activities of the Serb Democratic Party led by Jovan Rašković. This sub-section is concluded by sketching in the situation after the election in May 1990 and the rapid deterioration of Croatian-Serbian relations after the Mlinar case.

This contribution attempts, on the basis of fine-grained analysis of the events connected with the Serbian question in Croatia, to correct some of the purposive and hackneyed claims that these activities were part of plans that had been laid in advance that aimed to cause further deterioration in Croatia's domestic political stability. The study thus emphasizes the multi-layered and exceedingly complicated character of the events that led a significant part of the Serbian community to incline towards nationalist ideas and societal radicalization.

MATERIÁLY A DOKUMENTY

Rodné lokality českých a slovenských Karaimů
v carském Rusku z přelomu 19. a 20. století

PETR KALETA

*Katedra středoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha***Birthplaces of Czech and Slovak Karaims in Tsarist Russia at the Turn of the 19th and 20th Centuries**

Russian and Ukrainian emigration in the 1920s had a considerable influence on the development of culture and science in interwar Czechoslovakia. Among the ethnic and religious groups of this emigration were also the Turkic Karaims [also known as Crimean Karaites or Krymkaraylar], of whom, according to our findings, there were 56 who had come to Czechoslovakia by the end of the Second World War. We were able to determine the birthplaces of all of these emigrants and classify them into the corresponding Russian governorate. The analysis shows, that the greatest number of them were born in the Taurida governorate (29 persons). Among the individual localities, the Crimean city of Yevpatoria, from where 9 Czechoslovak Karaims had come, was the most frequent. Some of these people settled permanently in the Czechoslovak Republic and the work done by many of them, such as Michail Ajvaz, Andrej Karakoz, Michail Katyk, and Sinan Borju, greatly contributed to the development of Czechoslovak science and culture.

Key words: birthplaces, tsarist Russia, Karaims, Russian emigration, Czechoslovakia

I. Úvod

V meziválečném období přijala Československá republika značnou část ruské a ukrajinské emigrace,¹ jejíž účastníci se po útěku z Ruska rozvráceného první světovou válkou a následnou občanskou válkou dočasně nebo i natrvalo usadili na jejím území. Mezi emigranty nebyli pouze etničtí Rusové a Ukrajinci, ale přicházeli sem i příslušníci mnoha etnických a náboženských skupin. V uplynulých letech se nám podařilo zjistit, že v rámci ruské a ukrajinské emigrace přišli do Československa také turkičtí Karaimové, jichž zde působilo na šest desítek. Obecně by bylo zajímavé zpracovat, odkud pocházeli příslušníci všech etnik a náboženských vyznání ruské emigrace, to však bohužel není kvůli jejich značnému počtu a obtížné dostupnosti archivního materiálu reálné, neboť se odhaduje, že jich v Československu pobývalo až 25 000.² Jako zajímavý vzorek nám však může posloužit skupina československých Karaimů, kteří na začátku první světové války žili vedle carského Ruska (kromě lokalit na Krymu to byly především Troky v tehdy ruské Litvě) ještě např. v rakouské Haliči (město Halicz).

Karaimové (rusky karaimy, litevsky Karaimai, polsky Karaimi, ukrajinsky karajimy) náleží k nejméně početným etnikům a zároveň náboženským skupinám evropského kontinentu. O nejstarších dějinách Karaimů toho stále víme velmi málo. Primárně se na Karaimy pohlíželo jako na příslušníky náboženské skupiny (karaimové). Jejich náboženství, karaimismus, vzniklo na počátku 8. století na území dnešního Iráku, kde se oddělilo od rabínského (talmudského) judaismu. Základním rozdílem mezi karaimy a židy (vyznavači talmudského judaismu) je to, že karaimismus uznává výhradně *Písmo svaté* (*Starý zákon*), nikoliv *talmud* nebo další spisy raného rabínského judaismu. Je tedy zaměřen na samostatné a svobodné chápání *Starého zákona* s odmítáním autoritativních komentářů. V následujících stoletích východoevropští Karaimové prošli komplikovaným historickým vývojem, kdy se z původní „sekty“ (karaimové), jež se oddělila od rabínského judaismu, stala

- 1 Dnes již máme poměrně rozsáhlou literaturu, která se zaměřuje na důležité aspekty ruské a ukrajinské emigrace, viz např. Václav VEBER a kol. (eds.), *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945 (sborník studií 1–3)*, Praha 1993–1995; Sergej Porfírevič POSTNIKOV (ed.), *Ruské emigrace v Praze 1918–1928 gg*, Praha 1995 [reprint publikace z roku 1928]; Anastasie KOPŘIVOVÁ, *Střediska ruského emigrantského života v Praze (1921–1952)*, Praha 2001; Tatjana ANIKINA a kol. (eds.), *Dom v izgnaniji. Očerki ruskoj emigracii v Českoslovakii 1918–1945*, Praha 2008; Lukáš BABKA – Igor ZOLOTAREV (eds.), *Ruskaja akcija pomošči v Českoslovakii. Istorija, značenije, nasledije*, Praha 2012.
- 2 Zdeněk SLÁDEK, *Ruská emigrace v Československu. (Problémy a výsledky výzkumu)*, Slovanský přehled 79, 1993, č. 1, s. 4.

etnokonfesionální skupina (národnostní menšina), která sama sebe nazývá Karaimové. Její počátek patrně souvisel s nějakou úspěšnou misíí hlasatelů karaimismu mezi turkickými Kypčaky v raném středověku. Podobně jako rozlišujeme Židy jako příslušníky etnika a židy jako vyznavače judaismu, tak můžeme chápat karaimy jako vyznavače karaimismu a Karaimy jako příslušníky etnika (třeba i bez ohledu na vyznání).³ Zásadní vliv na etnogenezi Karaimů a na vytváření jejich jazyka (karaimštiny) měl jejich pobyt na Krymském poloostrově, kde se vytvořila jedna z jejich nejdůležitějších obcí, a při kontaktu s místním obyvatelstvem přijali také jazyk, který v 18. století zanikl, a karaimština od té doby nesla zásadní vlivy krymské tatarštiny a krymské turečtiny. Dialekty tohoto jazyka (patřícího do skupiny západoturkické, kypčacké) se pak rozvíjely kromě lokalit na Krymu hlavně v karaimských obcích v Trokách (dnes Trakai), v Lucku a v Haliczi. Postupně však u východoevropských Karaimů převládly místní jazyky (ruština, polština, litevština a ukrajinština) a dnes již karaimsky hovoří pouze okolo padesáti osob v Litvě (tzv. trocký dialekt).⁴

Karaimové, kteří se dostali v rámci emigrace v meziválečném období do Československa, již karaimsky nehovořili (jazyk však zpravidla ovládali jejich rodiče nebo některý z nich), avšak karaimské povědomí bylo u většiny z nich značné, což se projevovalo uváděním „karaimského vyznání“ v příslušných úředních dokumentech (zejména studentských matrikách). Necelých šedesát osob, které byly během výzkumu zjištěny, se může jevit jako nedostatečný vzorek tohoto etnika a zároveň náboženské skupiny, avšak když si uvědomíme, že Karaimů bylo v roce 1913, tedy těsně před první světovou válkou, dohromady jen 13 600 a v roce 1926 ještě méně, tj. 8 300 osob,⁵ není tento počet zase tak nízký. Je zřejmé, že k tomuto poměrně značnému úbytku karaimského obyvatelstva přispěly události první světové války a ruské občanské války, zároveň však také pokračující asimilace Karaimů, kteří se stěhovali do velkých měst a opouštěli karaimské zvyky a náboženské tradice. Naším cílem je ve studii ukázat původ jednotlivých karaimských emigrantů, kteří přišli do Československé republiky nebo do Protektorátu Čechy a Morava, a přiřadit je (podle místa jejich narození) k jednotlivým karaimským obcím. Ty pak zařa-

3 V judaistické i religionistické literatuře se dodnes používá pro příslušníky této náboženské skupiny (bez ohledu na jejich jazykovou a etnickou příslušnost) názu karaité.

4 O karaimismu, o prvních karaimských obcích a o jazyce Karaimů viz např. Petr KALETA, *Tajemné etnikum z Krymu. Osudy příslušníků karaimské emigrace do meziválečného Československa*, Praha 2015, s. 21–53.

5 Michail Semjonovič SARAČ a kol., *Karaimskaja narodnaja enciklopedija. Tom 6 (Část I). Karaimskij dom*, Moskva 2000, s. 27.

zujeme na základě administrativního členění do carského Ruska z přelomu 19. a 20. století podle příslušných gubernií nebo oblastí.

Základní informace o původu Karaimů (identita Karaimů, datum a místo narození, rodinný původ atd.) byly zjištěny především v několika fondech Národního archivu v Praze a v Knihovně Wróblewských Litevské akademie věd (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka) ve Vilniusu.⁶ Informace o emigrantech byly dohledávány v přibližně pěti desítkách institucí a osobních archivech, z nichž však v textu zmiňujeme jen ty nejdůležitější.⁷ Pokud jde o karaimologickou literaturu v českém odborném prostoru, ta v podstatě doposud neexistovala, tuto mezeru zaplňují autorovy práce,⁸ československých Karaimů se pak dotýká i jedna ze zahraničních publikací.⁹ Tato práce navazuje na výsledky publikované v monografii *Tajemné etnikum z Krymu. Osudy příslušníků karaimské emigrace do meziválečného Československa* (Praha 2015). Nově jsou zde prezentovány zmíněné informace o rodných obcích československých Karaimů (konkrétně o jejich stavu na konci 19. století), některé dosavadní informace jsou upraveny nebo zpřesněny a práce zahrnuje rovněž nová jména karaimských emigrantů, jež se nám do počátku roku 2016 podařilo zjistit (Isaak Duvan-Torcov, Josif Kalfa, Samuil Krym, Boris Kušlju). Ženská karaimská (turkická) příjmení, která zde zmiňujeme, nejsou v textu kvůli jejich zvláštnosti (odlišovala se od ruských příjmení) přechylována.

6 O přítomnosti Jevgenije Minaše a jejich rodičích neinformují ani zmíněné instituce, ale podařilo se je dohledat např. v Archivu města Plzně nebo českém tisku. U Josifa Kalfy se záznamy ve veřejných archivech nedochovaly vůbec, ale jeho přítomnost se podařilo prokázat v jiném zdroji, v osobním archivu Anastasie Koptivové v Praze. Údaje o Józefovi (Josif) Leonowiczovi (Leonovič), příslušníkovi Rudé armády, byly získány podobně jako u Josifa Kalfy ze soukromého zdroje, z osobního archivu Anny Sulimowicz (Varšava).

7 O každé osobě karaimského původu byly informace vyhledávány v několika archivech, v Národním archivu to bylo několik archivních fondů. Kvůli značnému množství archivních fondů proto neuvádíme jednotlivé citace k příslušné osobě (až na výjimky) v poznámkách pod čarou, ale v seznamu archivních pramenů na závěr, z něhož je zřejmé, v jakých archivech a fondech se dokumenty o jednotlivých příslušnících karaimské emigrace v Československu nacházejí.

8 Petr KALETA, *Karaimové jako součást ruské emigrace v meziválečném Československu*, Český lid 101, 2014, č. 3, s. 257–277; Idem, *Karaimská komunita v Československu*, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 28, 2014, č. 2, s. 90–101; Idem, *Tajemné etnikum z Krymu*, Praha 2015.

9 Mariola ABKOWICZ, *Działalność organizacyjna Karaimów w pierwszej fali emigracji rosyjskiej w przededniu II wojny światowej na podstawie korespondencji z hachanem Serają Szapszałem*, Almanach Karaimski 3, 2014, s. 7–24.

II. Tavridská gubernie

Hlavními administrativními jednotkami ruského impéria byly na přelomu 19. a 20. století gubernie. Carské Rusko se v té době skládalo ze 101 základních územně-správních částí: 78 gubernií, 21 oblastí a 2 okruhů. Gubernie a oblasti se dělily na újezdy a okruhy, jichž bylo 786.¹⁰ Moderní celkové sčítání obyvatelstva bylo poprvé provedeno ve všech částech ruského impéria na začátku roku 1897.¹¹ Zjištěné údaje pak byly v období 1897–1905 pod názvem *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g.* publikovány v jednotlivých svazcích, zejména podle gubernií, oblastí a největších měst (Sankt-Petěrburg, Moskva, Oděsa, Varšava). Z výsledků tohoto sčítání lidu v carském Rusku z 1897 vycházíme i v naší práci. Celkový počet Karaimů, který u jednotlivých měst uvádíme, vychází ze sčítání na základě náboženského vyznání, tj. těch obyvatel, kteří se přihlásili ke karaimské víře.¹² Většina karaimských emigrantů, kteří se dostali do Československa, pocházela z Krymu a přilehlých území, která se stala součástí carského Ruska v roce 1783, kdy byl za Kateřiny II. Veliké poloostrov Krym anektován a stal se součástí Novoruské gubernie. Ta byla později rozdělena v říjnu roku 1802 z rozhodnutí cara Alexandra I. na Nikolajevskou, Jekatěrinoslavskou a Tavridskou gubernii. Největší část Karaimů zůstala v Tavridské gubernii, nejjihnější z tehdejších gubernií carské říše.¹³ V roce 1897 žilo v Tavridské gubernii 6 166 Karaimů, a to ve všech jejích újezdech, většina z nich pak na Krymském poloostrově.¹⁴

1. Jevpatorija

Na přelomu 19. a 20. století žila většina Karaimů z Tavridské gubernie v krymské Jevpatoriii (dříve Gözlev), nikoli v Simferopolu, administrativně-správním stře-

10 Alexandr Jefimovič RJABČENKO, *Rossija. Geografičeskoje opisanije Rossijskoj Imperii po gubernijam i oblastam s geografičeskimi kartami*, Sankt-Petěrburg 1913.

11 První sčítání lidu na vybraných ruských územích provedli kvůli placení daní Mongolové již v roce 1245. K pravidelnějšímu sčítání obyvatelstva pak v Rusku došlo po vydání právního aktu Petra I. roku 1718, kdy výsledky byly revidovány v tzv. revizních skazkách.

12 V nejdůležitějších karaimských lokalitách a na jejich hlavních územích (zejména Tavridská gubernie) se tento počet podařilo zjistit v jednotlivých svazcích zmíněné publikace, ve třech případech (lokality, kde se narodil jeden až dva imigranti do Československa) to však pro jejich nedostupnost nebylo možné, a proto se u nich opíráme o internetové zdroje, kde jsou výsledky sčítání lidu z roku 1897 zpracovány.

13 Alexandr Fjodorovič ROMANOVSKIJ, *Karmannoje politiko-statističeskoje zemleopisanije Rossijskoj imperii dlja vsech. Čast' 1–2*, Sankt-Petěrburg 1865, s. 322–336.

14 Nikolaj Alexandrovič TROJNICKIJ, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. XLI. Tavričeskaja gubernija*, Sankt-Petěrburg 1904, s. XIII–XIX, 298–299.

disku Tavridské gubernie. Jevpatorija byla vedle Feodosije a Čufut-Kale tradičním sídlem krymských Karaimů. Poté, co Čufut-Kale začalo kvůli vysídlování značné části obyvatel upadat,¹⁵ stalo se toto město jejich pomyslným hlavním městem. Jevpatorija se také stala střediskem karaimského náboženského života, když byl v roce 1837 v Rusku zaveden úřad tavrisko-oděského hachama¹⁶ a zároveň ustanovena karaimská duchovní správa v Jevpatorii (Karaimskoje duchovnoje pravljennije). Karaimové byli v Rusku na přelomu 19. a 20. století jednou z nejvzdělanějších vrstev a zastávali důležitá místa ve státní správě, ve školství, v armádě nebo pracovali jako lékaři. Je také zajímavé, že v Jevpatorii, podobně jako i ve Feodosiji a v Karasubazaru (dnes Bělogorsk), byli starostové dlouho výlučně voleni z řad karaimského obyvatelstva.¹⁷ Z jevpatorijských starostů můžeme jmenovat např. Moiseje Aronoviče Pampulova (1801–1884), Samuila Moisejeviče Pampulova (1831–1911) nebo Semjona Ezroviče Duvana (1870–1957), který stál v čele města v letech 1906–1911 a 1915–1917. Právě Duvanovou zásluhou došlo k mohutnému rozvoji města, které se stalo vyhledávanými lázněmi.¹⁸ Semjon Duvan, jedna z nejvýraznějších postav karaimské obce v Jevpatorii a na Krymu vůbec, odešel na konci první světové války do emigrace a usídlil se ve Francii, kde se vytvořila nejpočetnější karaimská obec v emigraci.

V roce 1897 bylo v Jevpatorii napočítáno celkem 1 505 Karaimů,¹⁹ což byla největší karaimská obec v gubernii i v celém ruském impériu. Z našich výzkumů vyplývá, že ze všech Karaimů, kteří přišli v meziválečném období a v době druhé světové války do Československa, byla největší skupina těch, kteří se narodili v Jevpatorii. Jejich celkový počet byl devět, což se na první pohled nezdá být nějak vysoké číslo. Vycházíme-li však z výsledku našeho výzkumu, který hovoří o tom, že na území Československa pobývalo v různých obdobích po založení Československa až do poloviny padesátých let 20. století necelých šest desítek osob karaimského původu, není toto číslo bez významu.

Skupina devíti Karaimů pocházejících z nejpočetnější karaimské obce v Jevpatorii byla z několika hledisek poměrně zajímavá. Jednak mezi nimi byly dvě sou-

15 Karaimové z Čufut-Kale odcházeli zejména kvůli značnému nedostatku pitné vody, ale také kvůli celkovému úpadku pevnosti, která pro ruskou vládu již nebyla důležitá, a proto sem nepřicházely potřebné investice.

16 Duchovní a světský představený karaimské společnosti v Rusku.

17 Michail Semjonovič SARAČ a kol., *Karaimskaja narodnaja enciklopedija. Tom 1*, Moskva 1995, s. 123.

18 Szymon SZYSZMAN, *Karaimizm. Doktryna i historia*, Wrocław 2005, s. 117–120.

19 N. A. TROJNICKIJ, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g.*, s. 304–305.

rozenecké trojice, a to Fjodor Ajvaz (*1902), Michail Ajvaz (*1904) a Semjon Ajvaz (*1903), druhou tvořili Ester (Esfir) Šakaj (1898), Ilja Šakaj (*1900) a Michail Šakaj (*1896). Ty doplňovali Isaak Duvan-Torcov (*1873), bratr zmíněného jevpatorijského starosty Semjona Duvana, Viktor Gelelovič (*1898) a Mark Chodžaš (*1902). Kromě Duvana-Torcova všichni v Československu studovali některou z vysokých škol a byli přitom v zásadě úspěšní. Pět z nich totiž svá vysokoškolská studia úspěšně dokončili (bratři Ajvazové, Mark Chodžaš a Ilja Šakaj). Natrvalo se v Československu usadili tři: Fjodor a Michail Ajvazové a také Viktor Gelelovič. Chemika Michaila Ajvaze lze považovat za nejvýraznější postavu karaimských emigrantů v Československu, poněvadž zásadním způsobem přispěl k rozvoji technologie a uměleckého využití české mozaiky a ve své práci spolupracoval s předními českými výtvarníky při tvorbě vrcholných mozaikových děl (např. Švabinského mozaiková výzdoba v Kapli padlých v Národním památníku na Vítkově nebo rovněž Švabinského mozaika Křest Kristův v křestní kapli sv. Ludmily v chrámu sv. Víta). Sourozenci Šakajovi, stejně jako i Mark Chodžaš, odešli z Československa ještě ve dvacátých letech 20. století do Francie. Semjon Ajvaz se odstěhoval do Libanonu a nakonec do Spojených států. Mezi Karaimy v Československu byl jedinečnou postavou herec a režisér Isaak Duvan-Torcov, který zde působil v rámci Moskevského uměleckého akademického divadla na přelomu let 1925–1926 a také v roce 1930.

2. Sevastopol a Belbek

Z dalších krymských lokalit Tavridské gubernie existovala karaimská obec rovněž v Sevastopolu, který však neměl pro Karaimy takovou tradici a důležitost jako měla Jevpatorija. V roce 1897 zde bylo napočítáno 813 Karaimů.²⁰ Karaimské obyvatelstvo se v blízkosti města často věnovalo zemědělství, což umožňovala údolí řek Kača a Belbek. Z významných postav karaimského původu se v Sevastopolu např. narodil Solomon Samojlovič Krym (1864/1867/1868–1936), agronom, který v době ruské občanské války zastával na přelomu let 1918–1919 funkci premiéra krymské regionální vlády a poté emigroval do Francie. Město bylo nejdůležitějším krymským přístavem a právě odtud probíhala v listopadu 1920 evakuace značné části „bílých armád“, ale i úředníků a civilistů. Do Československa přijelo 7 Karaimů narozených v Sevastopolu, což je z Krymského poloostrova druhý největší počet. Jeden z Karaimů se narodil ve vesnici Belbek (dnes Fruktovoje), která je dnes součástí širší městské aglomerace města Sevastopolu. Z tohoto důvodu můžeme před-

²⁰ Ibidem, s. 308–309.

pokládat, že v Československu pobývalo celkově osm Karaimů, jejichž rodištěm byl Sevastopol.

V Sevastopolu se narodilo, jak jsme výše poznamenali, sedm osob, příslušníků čtyř karaimských rodin, které přišly do Protektorátu Čechy a Morava. Byla to Sarachatin Iljaševič (*1867),²¹ která sem přišla s dcerou za svým synem Michaiilem až v roce 1942 a v Československu pak již zůstala. Žil zde také Michail Kefeli (*1906), za nímž se sem v roce 1943 přistěhovala jeho matka Ester Kefeli (*1882). Občanská válka vyhnala do Československa i Ilju Kodžaka (*1892), za kterým sem pak přišla i manželka Alexandra s dcerou Valentinou (*1919), narozenou v Sevastopolu v průběhu občanské války. Rodiny Michaila Kefeliho a Ilji Kodžaka byly v příbuzenském stavu, neboť jejich manželky byly sestry. Obě rodiny se buď na konci druhé světové války nebo těsně po válce (Kodžakovi) přestěhovaly do zámoří. Do Československé republiky přišli i bratři Ibragim Kefeli (*1904) a Semjon Kefeli (*1897). Bratři Kefeliové po studiích v ČSR vycestovali na konci dvacátých let do Francie. V Československé republice zůstaly z Karaimů narozených v Sevastopolu až do své smrti dvě osoby: byla to Sarachatin Iljaševič a také Ilja Kodžak, který v Praze podnikal, ale předčasně zemřel na počátku třicátých let na tuberkulózu. Ze skupiny sevastopolských Karaimů zde úspěšně dokončil vysokou školu Semjon Kefeli. Jak jsme již naznačili, k sevastopolským Karaimům můžeme připočítat i jednu osobu, jež se narodila v nedalekém Belbeku. Tou byl Jakov Kara (*1892), jenž se po emigraci v Československu natrvalo usídlil.

3. Feodosija

Vedle Čufut-Kale a Jevpatorije patřila k tradičním sídlům Karaimů na Krymu rovněž Feodosija (dříve Kaffa), kde bylo v roce 1897 napočítáno 1 233 Karaimů,²² ve městě tak byla druhá největší karaimská náboženská obec v gubernii i v carském Rusku. Z tohoto přístavního města emigrovali tři Karaimové, kteří se dostali na území Československa. Dva z nich v Československu úspěšně absolvovali vysok školské studium: Samuil Krym (*1900), jenž se stal lékařem, a Isaak Pastak (*1894), který dokončil studium chemie a v tomto oboru získal i doktorát. Oba úspěšní absolventi vycestovali po studiích do Francie. Tam Isaak Pastak dosáhl výrazných úspěchů ve vědeckém výzkumu (v oblasti výzkumu chemických hnojiv a ve farma-

21 U Sarachatin Iljaševič se však v několika dokumentech objevuje jako místo narození také Rostov na Donu.

22 Ibidem, s. 306–307.

cii). V Československu však natrvalo nezůstala ani Anna Šakaj (*1871), která se svými dětmi odjela rovněž do Francie.

4. Simferopol

Z hlavního města gubernie, Simferopolu, kde k roku 1897 žilo 709 Karaimů,²³ pocházely tři osoby z československých Karaimů. Dva z nich, Jelena Kalfa (*1899), jež vystudovala medicínu, a Šepetej Pastak (*1896), který se stal inženýrem, úspěšně v Československu absolvovali vysokou školu. Oba také po studiích vycestovali do zahraničí: Šepetej Pastak, stejně jako jeho bratr Isaak, do Francie, a Jelena Kalfa za svým mužem do Bulharska. Třetím simferopolským Karaimem byl v Československu Josif Chadži (*1886), který zde jako jediný zůstal pravděpodobně i po druhé světové válce.

5. Melitopol

Mezi lokalitami s poměrně početnou karaimskou obcí ležícími mimo Krym, avšak náležícími ke Tavrijské gubernii, patřil Melitopol, kde žili v roce 1897 celkem 454 Karaimové.²⁴ Zde se narodil např. úspěšný karaimský architekt Sima Minaš (1877–1945), který sice emigroval do Paříže, ale jezdil v meziválečném období i do Československa, kde žila část jeho rodiny. Celkově víme o třech osobách karaimského původu narozených v Melitopolu, jež v Československé republice pobývaly. Melitopol byl rodištěm bratří Avraama a Simy Minašových, pro něž sehrálo Československo důležitou úlohu v jejich životě. Již jsme konstatovali, že architekt a malíř Sima Minaš (*1877) sem jezdil, a to hlavně za dcerou Jevgenií (ale i za svým bratrem) a snažil se zde také podnikat. Bratr Avraam Minaš (*1892) se stal vysokým úředníkem československých drah a po emigraci z Ruska v Československu prožil celý zbytek života. Třetím rodákem z Melitopolu byl Semjon Tanatar (*1895) působící zde jako obchodní zástupce. Kromě Simy Minaše, jenž dosáhl vysokoškolského vzdělání ještě v carském Rusku, vysokoškolské studium v Československu úspěšně dokončili A. Minaš i S. Tanatar. Taktéž Tanatar zůstal v Československu i po druhé světové válce.

6. Berďansk

Ke Krymu nepatří rovněž přístavní město Berďansk, jehož karaimskou obec reprezentuje např. vynikající matematik Abram Samojlovič Bezikovič (1891–1970), jenž

²³ Ibidem, s. 300–301.

²⁴ Ibidem, s. 304–305.

musel nelegálně opustit Sovětský svaz a usídlil se ve Velké Británii. K roku 1897 žilo v Berďansku 258 Karaimů.²⁵ V tomto městě se narodila jedna osoba karaimského původu pobývajcí v Československu. Byl to Mark Ajvaz (*1897),²⁶ který v ČSR úspěšně dokončil vysokou školu, oženil se a pracoval jako chemik v cementárně. V roce 1945 ovšem odešel do emigrace do Francie a poté do Spojených států.

7. Bachčisaraj

Bachčisaraj bylo hlavním městem bývalého Krymského chanátu, kde se začala karaimská obec rozšiřovat poté, co začalo upadat dřívější karaimské centrum Čufut-Kale. Na konci 19. století žilo v Bachčisaraji 395 Karaimů.²⁷ Z Bachčisaraje pocházela jen jedna osoba, která pobývala v Československu. Byla to Fani Minaš, manželka Simy Minaše, která sem s ním přijížděla navštěvovat svou dceru Jevgeniji. Mnoho informací o ní a jejím životě však nemáme.

8. Jalta

V Jaltě nežila z hlediska jednotlivých karaimských obcí na Krymu příliš významná karaimská komunita. V roce 1897 máme informace o 162 Karaimech²⁸ a do Československa se dostal z tohoto města jeden Karaim. Víme, že to byl Boris Kušlju (*1901), který v Československu studoval a žil do roku 1945, ale o jeho dalším osudu nám není nic známo.

III. Ostatní ruské gubernie a oblasti

A. Chersonská gubernie

Gubernii založil Alexandr I. v květnu 1803 poté, co byla v roce 1802 rozdělena na tři části (Jekatěrinoslavskou, Nikolajevskou a Tavridskou) Novoruská gubernie. Sídlo gubernátora bylo v roce 1803 přesunuto z Nikolajeva do Chersonu a tím se změnil i název gubernie.²⁹ Z této gubernie pocházela druhá největší skupina československých Karaimů.

25 Ibidem, s. 300–301.

26 Někdy uváděl také datum narození 1896.

27 N. A. TROJNICKIJ, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g.*, s. 300–301.

28 Ibidem, s. 306–307

29 A. F. ROMANOVSKIJ, *Karmannoje politiko-statističeskoje zemleopisanije Rossijskoj imperii dlja vsech*, s. 312–322.

1. Oděsa

Na konci 19. století se přístavní město Oděsa zařadilo díky svému dynamickému vývoji k nejdůležitějším obchodním a průmyslovým centrům celého ruského impéria. Ve druhé polovině 19. století, kdy mnozí Karaimové opouštěli tradiční způsob života, se zejména mladá generace stěhovala z rodného Krymu do velkých ruských měst, kde mnozí z nich studovali na vysokých školách a poté se v těchto městech usadili. Oděsa byla z těchto měst Krymu nejbliže. Stejně tak mladá karaimská generace odcházela i do Kyjeva, Moskvy a Sankt-Petěrburgu. V Oděse se vytvořila početná karaimská obec, jež měla již v roce 1873 tisíc sto čtyřicet členů, v roce 1897 její počet o něco klesl na tisíc čtyřicet devět osob.³⁰ Do Československa se z této obce dostalo osm Karaimů. Z nich v Československu zůstali Isaak Bezikovič (*1886), Savelij Chadži (*1896) a pravděpodobně také Michail Kalfa (*1889). Těmi, kdo v Československu pobývali jen v meziválečném období nebo do konce druhé světové války, byli Alexej Babadžan (*1902), Mojsej Kalfa (*1895), Gavriil Kalfe (*1897) a Alexandr Nejman (*1885). Alexej Babadžan odjel ve dvacátých letech do Francie, Mojsej Kalfa se vystěhoval v první polovině třicátých let do Bulharska, kožešník Gavriil Kalfe utekl v roce 1945 s rodinou přes Německo do Spojených států a Alexandr Nejman vycestoval na počátku třicátých let do Francie. Vysokoškolské studium v Československé republice úspěšně ukončili Isaak Bezikovič, Mojsej Kalfa a Alexandr Nejman (všichni vystudovali ČVUT). Nejméně informací máme o obchodníkovi s kožešinami Josifovi Kalfovi (*1880),³¹ jenž se v Československu oženil, není však jasné, jak dlouho zde pobýval. Nejvýraznější osobností mezi československými Karaimy, kteří se narodili v Oděse, byl vynikající konstruktér Savelij Chadži, zaměstnanec Škodových závodů v Plzni. Chadži svými zlepšovacími návrhy zásadně ovlivnil obor elektrických drah a mimo jiné řídil práce na vývoji nového trakčního motoru připravovaného pro lokomotivu 12E 499.0 určenou pro Československé dráhy.

2. Nikolajev

V přístavním městě Nikolajevě byla rovněž poměrně početná karaimská náboženská obec, jež v roce 1897 čítala 554 osob,³² avšak do Československa se ze zde narozených Karaimů dostala pouze jedna osoba, Semjon Bakkal (*1893), který poté

30 Nikolaj Alexandrovič TROJNICKIJ, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. XLVII. Gorod Oděssa*, Sankt-Petěrburg 1904, s. VII–VIII.

31 Osobní archiv Anastasie Kopřivové, Praha.

32 N. A. TROJNICKIJ, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. XLVII. Chersonskaja gubernija*, Sankt-Petěrburg 1904, s. 310–311.

zastával funkci tajemníka pražského symfonického orchestru. V Československu Bakkal zůstal až do konce svého života.

B. Jekatěrinoslavská gubernie a oblast Donského vojska

Gubernie byla vytvořena v roce 1802 rozdělením Novoruské gubernie na tři gubernie menší a hraničila pak s Tavridskou a Chersonskou gubernií.³³ V roce 1887 byl od gubernie odtržen Rostov na Donu a přiřčen k oblasti Donského vojska. V celé oblasti Donského vojska bylo v roce 1897 napočítáno 99 stoupenců karaimismu.³⁴

1. Rostov na Donu

V Rostově na Donu původně nebyla tradiční karaimská obec, ale na konci 19. století se zde karaimská komunita začala vytvářet. Víme, že v roce 1897 žilo ve městech oblasti Donského vojska 82 Karaimů,³⁵ z čehož lze vyvodit, že většina byla z Rostova na Donu. Z československých Karaimů se tam narodily dvě osoby, sourozenci Marija Iljaševič (*1903) a Michail Iljaševič (*1898). Iljaševič byl v Československu velmi aktivní v některých ruských emigrantských organizacích a pracoval jako obchodník. Sestra Marija Iljaševič za ním společně s matkou Sarachatin Iljaševič (viz výše) přijela až v roce 1942. Michail Iljaševič vycestoval z Protektorátu Čechy a Morava v roce 1944 a usídlil se natrvalo v Argentině. O osudech Mariji Iljaševič nám není nic známo.

C. Charkovská gubernie

Gubernie byla založena v roce 1765 jako Slobodsko-Ukrajinská gubernie, od roku 1835 nesla název Charkovská gubernie.³⁶

33 A. F. ROMANOVSKIJ, *Karmannoje politiko-statističeskoje zemleopisanije Rossijskoj imperii dlja vsech*, s. 336–345.

34 Dostupné na: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=35 (27. 3. 2016).

35 Dostupné na: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=128 (27. 3. 2016).

36 A. F. ROMANOVSKIJ, *Karmannoje politiko-statističeskoje zemleopisanije Rossijskoj imperii dlja vsech*, s. 235–243.

1. Charkov

Karaimská obec v Charkově se začala vytvářet ve druhé polovině 19. století s příchodem karaimských migrantů z Krymu a podle sčítání lidu z roku 1897 zde měla karaimská komunita 207 osob.³⁷ Celkově víme o čtyřech osobách karaimského původu narozených v Charkově, které se dostaly do Československa nebo do Protektorátu Čechy a Morava. V rámci ruské emigrace sem přišel Ilja G. Kalfa (*1900), který však ještě během studia předčasně zemřel na tuberkulózu, dále Semjon Kalfa (*1897) přijíždějící do Prahy z Bulharska za svou ženou Helenou studující zde medicínu. Na začátku roku 1943 přijeli za bratrem Michaiem Kefelim do Protektorátu Čechy a Morava Alexandr Kefeli (*1916) a Věra Kefeli (*1918). Před koncem války však pravděpodobně uprchli před Rudou armádou.

D. Těorská oblast

Těorská oblast byla administrativní jednotkou existující od roku 1860 nařízením Alexandra II.³⁸ Území Kavkazu, do něhož Těorská oblast náležela, nebylo tradičním místem, kde by žilo karaimské obyvatelstvo.

1. Stanice Prochladnaja

V kavkazské lokalitě stanice Prochladnaja se pravděpodobně narodilo jen velmi málo osob karaimského původu, poněvadž v Pjatigorském okruhu, pod který lokalita náležela, nebyl v roce 1897 evidován žádný Karaim.³⁹ Své rodiště měla o něco později v stanici Prochladnaja jediná osoba karaimského původu, jež se dostala do meziválečného Československa. Byl jí Fjodor Borju (*1902), jenž se v Československu usídlil natrvalo.

2. Vladikavkaz

Karaimská obec neexistovala ani ve Vladikavkazu, jednom z největších kavkazských měst, v němž se ke karaimismu hlásily v roce 1897 pouze dvě osoby, obě muž-

37 N. A. TROJNICKIJ, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. XLVII. Chersonskaja gubernija*, s. 288–289.

38 A. F. ROMANOVSKIJ, *Karmannoje politiko-statističeskoje zemleopisanije Rossijskoj imperii dlja vsech*, s. 478–481.

39 N. A. TROJNICKIJ, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. LXVIII. Těorskaja oblast*, Sankt-Petěrburg 1905, s. 232.

ského pohlaví.⁴⁰ Ve Vladikavkazu se narodil bratr Fjodora Borju, Sinan Borju (*1904), který byl i zde jediným karaimským rodákem emigrujícím do Československa. Chemik Sinan Borju v nové vlasti úspěšně dokončil vysokoškolské vzdělání a stal se předním odborníkem v oblasti výroby tuků. Stejně jako jeho bratr zůstal S. Borju v Československu až do konce života.

E. Volyňská gubernie

Z ruských gubernií, odkud pocházeli českoslovenští Karaimové, ležela Volyňská gubernie nejzápadněji. Území se stalo součástí carského Ruska po dělení Polska na konci 18. století. Na počátku, v letech 1792–1795, nesla název Izjaslavská gubernie, až poté získala pojmenování podle historického území Volyně.⁴¹ V celé Volyňské gubernii bylo v roce 1897 napočítáno 166 Karaimů.⁴²

I. Luck

Na Volyni byla nejdůležitější karaimskou komunitou komunita v Lucku,⁴³ kterou lze pokládat za jednu z nejvýznamnějších mezi východoevropskými náboženskými obcemi vůbec (vedle obcí na Krymu to byly, jak již jsme poznamenali, dále karaimské obce v Trokách a v Haliczi). Podle místní karaimské tradice pozval do Lucka karaimské rodiny již litevský velkokníže Vitold Veliký (okolo 1350–1430), existuje však vědecky nepotvrzená domněnka, že se sem Karaimové dostali již ve 13. století. Nejvýznamnějším rodákem zdejší karaimské obce byl Avraam Samuilovič (Samojlovič) Firkovič (1787–1874), spisovatel, archeolog a sběratel starých rukopisných textů, který se těšil mezi všemi karaimskými komunitami značné autoritě a lze jej pokládat za jednoho ze zakladatelů karaimologie. Ve druhé polovině 19. století však již početná karaimská obec ve městě nebyla, což potvrzují i údaje z roku 1897, kdy bylo ve městech Volyňské gubernie napočítáno pouze 28 příslušníků karaimismu, a lze také usuzovat, že většina z této skupiny žila v Lucku.⁴⁴ Tam se narodila

⁴⁰ Ibidem, s. 230–231.

⁴¹ A. F. ROMANOVSKIJ, *Karmannoje politiko-statističeskoje zemleopisanije Rossijskoj imperii dlja vsech*, s. 288–297.

⁴² Dostupné na: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=31 (27. 3. 2016).

⁴³ Podrobněji viz Volodymyr ŠABAROVSKÝJ, *Karajimy na Volyni. Štrychy do portreta zabadkovo-ho narodu*, Luck 2013, s. 49–127.

⁴⁴ Dostupné na: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=124 (27. 3. 2016).

z československých Karaimů pouze Sarah Bezikovič (*1851), která do Československé republiky přišla se synem Isaakem a zemřela zde v polovině dvacátých let.⁴⁵

F. Kyjevská gubernie

Gubernie byla založena v roce 1708 a původně byla složena ze čtyř provincií.⁴⁶

1. Kyjev

Významná karaimská náboženská obec byla i v Kyjevě, kam směřovali na přelomu 19. a 20. století mladí Karaimové za vzděláním a moderním způsobem života. V roce 1897 čítala zdejší karaimská náboženská obec 292 osob.⁴⁷ Celkově se v Kyjevě narodily tři osoby karaimského původu, které s ruskou emigrací dorazily do Československa. Nejvýznamnějším z nich byl vědec Andrej Karakoz (*1900). V Československu úspěšně absolvoval nejen vysokou školu, ale také doktorské studium a zůstal zde až do konce života. Patřil ke špičkovým odborníkům v oboru genetiky hospodářských zvířat. Nejdříve působil v českých zemích, poté na Slovensku. Dalším karaimským rodákem z Kyjeva byl Boris Majkapar (*1892), který ve třicátých letech působil na Slovensku jako okresní soudce. Třetím Karaimem z Kyjeva byl Mark Pernerdzi (*1889), jenž zemřel v roce 1945 ještě v Protektorátu Čechy a Morava.

G. Moskevská gubernie

Moskevská gubernie vznikla rovněž již v roce 1708.⁴⁸

1. Moskva

V Moskvě se vlivem migrace Karaimů od druhé poloviny 19. století vytvořila poměrně silná karaimská obec, která měla k roku 1897 celkem 332 osoby.⁴⁹ Mezi ně

45 V úmrtní matrice je však pravděpodobně omylem uvedeno jako místo jejího narození Petrohrad (Sankt-Petěrburg),

46 A. F. ROMANOVSKIJ, *Karmannoje politiko-statističeskoje zemleopisanije Rossijskoj imperii dlja vsech*, s. 276–288.

47 N. A. TROJNICKIJ, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. XVI. Kijevskaja gubernija*, Sankt-Petěrburg 1904, s. 278–279.

48 A. F. ROMANOVSKIJ, *Karmannoje politiko-statističeskoje zemleopisanije Rossijskoj imperii dlja vsech*, s. 186–202.

49 N. A. TROJNICKIJ, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. XXIV. Gorod Moskva. Tětraď II*, Sankt-Petěrburg 1904, s. 262–263.

patřili i čtyři Karaimové, kteří se dostali do meziválečné Československé republiky. Z Moskvy pocházeli sourozenci Michail Katyk (*1899), Jelizaveta Kefeli-Katyk (*1906), která se v Československu provdala za Michaila Kefeliho, a Alexandra Kodžak-Katyk (*1896), manželka Ilji Kodžaka. Čtvrtým Karaimem narozeným v Moskvě byl Ilja A. Kalfa (*1903⁵⁰). Zajímavé je, že dva z Karaimů narozených v Moskvě, Michail Katyk a Ilja A. Kalfa, zůstali v Československu až do konce života, a to na Slovensku. Michail Katyk se po úspěšném ukončení vysoké školy věnoval výzkumům v oblasti geologie a Ilja A. Kalfa se stal lékařem. Katykovy sestry odešly se svými rodinami na konci války nebo po ní do zámoří.

H. Sanktpetěrbuská gubernie

V roce 1708 byla založena Petrem Velikým jako vůbec první ruská gubernie Ingermanlandská gubernie, která byla v roce 1710 přejmenována na Sanktpetěrbuskou gubernii.⁵¹

1. Sankt-Petěrburg

Za studiem jezdili Karaimové z jižních oblastí Ruska i do Sankt-Petěrburgu, kde studoval a poté zůstal mj. také Sima Minaš. V roce 1897 měla karaimská obec v Sankt-Petěrburgu již 310 členů.⁵² Jedinou osobou karaimského původu z Československa, která se zde narodila, byla Minašova dcera, malířka a grafička Jevgenija (Žeňa, Génia) Minaš (*1907), jež přijela do Československé republiky až po svatbě se Savelijem Chadžim na počátku třicátých let. Často však odtud jezdila do Paříže za rodiči i pracovně a nakonec tam od roku 1938 zůstala. Ve Francii se stala populární umělkyní a získala také několik významných ocenění.

V roce 1900 čítala karaimská náboženská obec v Moskvě 317 osob, viz Českožidovské listy 1903, s. 4.

50 Někdy se však u něj objevuje i datum narození 1902.

51 A. F. ROMANOVSKIJ, *Karmannoje politiko-statističeskoje zemleopisanije Rossijskoj imperii dlja usech*, s. 49–63.

52 Dostupné na: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=62 (27. 3. 2016).

Ch. Východní Malopolsko (Halič)

Mezi sledované lokality, v nichž se v době carského Ruska narodili karaimští emigranti, kteří následně žili v Československu, můžeme ještě zařadit Halič ve Východním Malopolsku (Malopolska Wschodnia), patřící mezi oběma světovými válkami Polsku. Zde se narodila jedna osoba karaimského původu, která se dostala do Protektorátu Čechy a Morava. Víme, že náboženská obec Karaimů měla v roce 1900 na celém území Haliče 160 členů. Z toho lze také odhadnout, že nejvíce osob ze zmíněného počtu žilo ve městě Halič.⁵³

1. Halič

Mezi tradičními evropskými karaimskými lokalitami zaujímal město Halič (Halicz, dnes Halyč) významné místo.⁵⁴ Na počátku dvacátých let 20. století žilo ve Stanisławowském vojvodství tohoto regionu 119 příslušníků karaimské náboženské obce, avšak jen 40 z nich uvedlo, že jsou etnickými Karaimy.⁵⁵ Krátce po skončení první světové války se ve městě Halič, které připadlo Polsku, narodil Karaim Józef (Josif) Leonowicz (Leonovič) (*1921),⁵⁶ který se na území Protektorátu Čechy a Morava dostal jako voják Rudé armády při osvobozovacích bojích a padl v dubnu 1945 v Chuchelné na Hlučínsku.

IV. Závěr

Získané poznatky nám potvrzují, že převážná většina osob karaimského původu, které se v meziválečném období dostaly do Československa, pocházela z tradičních karaimských lokalit v jihozápadním Rusku. Dokládá to také skutečnost, že emigrace probíhala v roce 1920 zejména přes Krymský poloostrov společně s evakuovanými vojsky bělogvardějských generálů Wrangela a Kutěpova. V rámci této

53 Bohdan JANUSZ, *Karaici w Polsce*, Kraków 1927, s. 52.

54 Podrobněji např. Stefan GAŚSIOROWSKI, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków – Budapeszt 2008.

55 V roce 1921 se uvádí, že ve městech celého Stanisławowského vojvodství žije 57 příslušníků karaimismu (v menších obcích pak 62), lze proto předpokládat, že značná část městských příslušníků karaimské obce žila ve městě Halič, viz *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Tom XIV. Województwo stanisławowskie*, Warszawa 1923.

56 Osobní archiv Anny Sulimowicz, Varšava.

emigrantské skupiny však chyběli zástupci některých poměrně početných karaimských komunit z dalších velkých měst. Mezi místy jejich narození se např. neobjevil Nižnyj Novgorod a pouze jedna osoba pocházela ze Sankt-Petěrburgu. To však byla místa poněkud vzdálenější od tradičních karaimských lokalit. Lze se proto domnívat, že Karaimové narození v těchto a dalších městech ruského impéria emigrovali pravděpodobně jinými cestami a usadili se mimo Československo. Z naší analýzy vyplývá, že do Československé republiky nebo Protektorátu Čechy a Morava se dostalo celkově 56 osob karaimského původu. Celkem 55 z nich se narodilo na ruském území, jedna osoba, Józef Leonowicz, na území meziválečného Polska (město Halicz). Více než polovina všech Karaimů v Československu pocházela z Tavridské gubernie, kde se narodilo 29 osob (z toho 25 bylo z Krymského poloostrova). Ve zmíněné gubernii jsme našli devět lokalit, které byly rodišti karaimských emigrantů v Československu: Jevpatorija, Sevastopol, Belbek, Feodosija, Simferopol, Melitopol, Berdansk, Bachčisaraj a Jalta. Nejpočetněji byli Karaimové zastoupeni z obcí Tavridské gubernie v Jevpatorii (9 osob) a v Sevastopolu/Belbeku (dohromady 8 osob), z dalších lokalit této gubernie již přišly tři a méně osoby.

Ve zbývajících ruských guberniích nebo oblastech již nebylo osídlení Karaimů podle jejich místa narození tak kompaktní. Nejvíce z nich, osm, se narodilo v Oděse (Chersonská gubernie), čtyři osoby měly své rodiště v Charkově (Charkovská gubernie) a v Moskvě (Moskevská gubernie), tři pak v Kyjevě (Kyjevská gubernie). V ostatních lokalitách se již narodily pouze dvě osoby a méně. Mezi rodišti československých Karaimů nebyla jen městská centra, ale i malé lokality jako Belbek (Tavridská gubernie) a kavkazský železniční uzel stanice Prochladnaja (Těrská oblast). Žádný z Karaimů usídlených v Československé republice nepocházel z Trok (dnes Trakai) nebo Vilna (dnes Vilnius), vedle karaimských lokalit na Krymu a na územích v jeho blízkosti nejdůležitějších a z historického hlediska nejtradičnějších karaimských míst (především Troky). To se týkalo také obyvatel dalších pobaltských gubernií (pozdější území nezávislé Litvy, Lotyšska a Estonska) a také Besarábie. Karaimové z těchto obcí byli totiž spolu s místním obyvatelstvem v roce 1915 před blížící se ofenzivou Centrálních mocností evakuováni do vnitřního Ruska. Po roce 1918 se většina těchto Karaimů snažila, pokud to bylo možné, vrátit do svých rodných obcí.

Jestliže se podíváme na lokality, odkud přišlo do Československé republiky nejvíce karaimských emigrantů, jde obvykle o místa v Tavridské gubernii a s ní sousedících guberniích, kde se nacházely celkově největší kolonie Karaimů v Rusku.

Z největší karaimské obce v Jevpatorii (celkově 1 505 osob) jich emigrovalo devět, z jedné z nejpočetnějších komunit Karaimů v Oděse (celkově 1 049 osob) se jich přistěhovalo osm a stejný počet jich přišel ze Sevastopolu/Belbeku (celkově 813 osob). Z druhé největší karaimské komunity na jihu Ruska, totiž z Feodosije (celkově 1 233 osob), imigrovaly do Československa pouze tři osoby. Zajímavá je také statistika týkající se počtu Karaimů narozených ve čtyřech velkoměstech ruské říše: Oděse, Kyjevě, Moskvě a Sankt-Petěrburgu. Z celkového počtu 1 983 příslušníků karaimismu v těchto městech (Oděsa: 1 049, Kyjev: 292, Moskva: 332 a Sankt-Petěrburg: 310) jich do Československa přišlo 16, tedy více než 1/3 ze všech Karaimů v Československu.

V souvislosti s rodištěm námi zmíněného vzorku nalezených 56 Karaimů je nutno poznamenat, že i rodiny většiny z těch Karaimů, kteří se nenarodili na Krymu, pocházely přímo z Krymského poloostrova. U některých z nich to lze jednoznačně potvrdit ze zachovaných archivních dokumentů. Například matka melitopolského rodáka Semjona Tanatara Alexandra Tanatar, rozená Sanibar, se narodila v Simferopolu, matka v Oděse narozeného Savelije Chadžiho Bikeneš (Praskovja) Chadži se narodila v Kerči. Z charkovských rodáků, sourozenců Michaila Kefeliho, Alexandra Kefeliho a Věry Kefeli, se na Krymu dokonce narodili oba rodiče. Otec Jakov Kefeli se narodil v Bachčisaraji a matka Ester Kefeli, rozená Borochovič, se narodila v Sevastopolu. Na Krymu měli své kořeny rovněž dva Karaimové z Kyjeva. Otec Marka Penerdžiho Mojsěj Penerdži pocházel z Jevpatorije a jeho matka Sofija (Safir) Penerdži, rozená Oksjuz, se narodila v Bachčisaraji, matka Andreje Karakozze Natalja Karakoz se zase narodila v Jevpatorii. Na Krymu se pravděpodobně narodili i předkové bratří Borju. O Sinanovi Borju, i když se narodil ve Vladikavkazu, víme z opisu jeho rodného listu, že byl zapsán do matriční knihy Karaimů narozených ve Feodosii, což nám dokládá vazby jeho rodičů k tomuto městu. Již výše bylo poznamenáno, že matka Michaila Iljaševiče, který se narodil v Rostově na Donu, Sarachatin Iljaševič, se narodila v Sevastopolu a matka rodačky ze Sankt-Petěrburgu Jevgenije Minaš Fani Minaš se narodila v Bachčisaraji.

Mnozí z Karaimů, kteří se usídlili v Československu, zde však zůstali pouze na přechodné období. Do konce svého života se zde usídlilo jen asi dvacet osob karaimského původu. Karaimové v Československu obvykle působili jen po dobu vysokoškolského studia nebo do konce druhé světové války, kdy prchali před vojsky Rudé armády. Karaimové z meziválečné Československé republiky většinou odjížděli do Francie nebo Bulharska. Ti, kteří emigrovali s blížícím se koncem druhé světové války, se přesunuli zejména do Spojených států.

Archivní prameny:

A) Národní archiv Praha:

a) Fond Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna

(Fjodor Ajvaz, Michail Ajvaz, Semjon Ajvaz, Alexej Babadžan, Semjon Bakkal, Isaak Bezikovič, Fjodor Borju, Sinan/Semjon Borju, Isaak Duvan-Torcov, Viktor Gelelovič, Josif Chadži, Mark Chodžaš, Michail Iljaševič, Sarachatin Iljaševič, Ilja A. Kalfa, Ilja G. Kalfa, Jelena/Helena Kalfa, Michail Kalfa, Mojsej Kalfa, Gavriil Kalfe, Jakov Kara, Andrej Karakoz, Michail Katyk, Ester Kefeli, Ibragim Kefeli, Jelizaveta/Alžběta/Eliška Kefeli-Katyk, Michail Kefeli, Semjon Kefeli, Věra Kefeli, Alexandra Kodžak, Ilja Kodžak, Samuil Krym, Boris Kušlju, Boris Majkapar, Alexej/Avraam Minaš, Mark Penerdži, Isaak Pastak, Šepetej Pastak, Semjon Tanatar)

b) Fond Policejní ředitelství Praha II – evidence obyvatelstva

(Michail Ajvaz, Semjon Ajvaz, Alexej Babadžan, Semjon Bakkal, Isaak Bezikovič, Sarah Bezikovič, Isaak Duvan-Torcov, Josif Chadži, Savelij Chadži, Michail Iljaševič, Ilja A. Kalfa, Ilja G. Kalfa, Jelena Kalfa, Michail Kalfa, Mojsej Kalfa, Semjon Kalfa, Gavriil Kalfe, Jakov Kara, Andrej Karakoz, Michail Katyk, Alexandr Kefeli, Ester Kefeli, Georgij/Jiří Kefeli, Ibragim Kefeli, Jelena/Helena Kefeli, Jelizaveta/Alžběta/Eliška Kefeli-Katyk, Michail Kefeli, Semjon Kefeli, Věra Kefeli, Andrej Kodžak, Alexandra Kodžak, Ilja Kodžak, Valentina Kodžak, Samuil Krym, Alexej/Avraam Minaš, Alexandr Nejman, Isaak Pastak, Šepetej Pastak, Mark Penerdži, Semjon Tanatar)

c) Komitét ruských a ukrajinských studentů v Praze

(Michail Ajvaz, Fjodor Ajvaz, Mark Ajvaz, Semjon Ajvaz, Alexej Babadžan, Semjon Bakkal, Isaak Bezikovič, Fjodor Borju, Sinan/Semjon Borju, Fjodor Borju, Viktor Gelelovič, Josif Chadži, Mark Chodžaš, Michail Iljaševič, Ilja A. Kalfa, Ilja G. Kalfa, Mojsej Kalfa, Gavriil Kalfe, Jakov Kara, Andrej Karakoz, Michail Katyk, Semjon Kefeli, Ilja Kodžak, Samuil Krym, Boris Kušlju, Alexej/Avraam Minaš, Alexandr Nejman, Isaak Pastak, Ester Šakaj, Ilja Šakaj, Semjon Tanatar)

d) Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce

(Mark Ajvaz, Michail Ajvaz, Semjon Ajvaz, Isaak Duvan-Torcov, Mark Chodžaš, Ilja A. Kalfa, Ilja G. Kalfa, Alexandra Kodžak, Samuil Krym, Alexej/Avraam Minaš, Šepetej Pastak, Ilja Šakaj)

B) Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (Vilnius):

a) Fond 143, Šapšalo Serajos fondas

(Michal Ajvaz, Fjodor Ajvaz, Mark Ajvaz, Semjon Bakkal, Isaak Bezikovič, Fjodor Borju, Sinan/Semjon Borju, Viktor Gelelovič, Josif Chadži, Savelij Chadži, Michail Iljaševič, Michail Kalfa, Gavriil Kalfe, Michail Kefeli, Jakov Kara, Andrej Karakoz, Michail Katyk, Georgij/Jiří Kefeli, Jelena/Helena Kefeli, Jelizaveta/Alžběta/Eliška Kefeli-Katyk, Michail Kefeli, Alexandra Kodžak, Ilja Kodžak, Boris Majkapar, Alexej/Avraam Minaš, Isaak Pastak, Šepetj Pastak, Mark Penerdži, Semjon Tanatar)

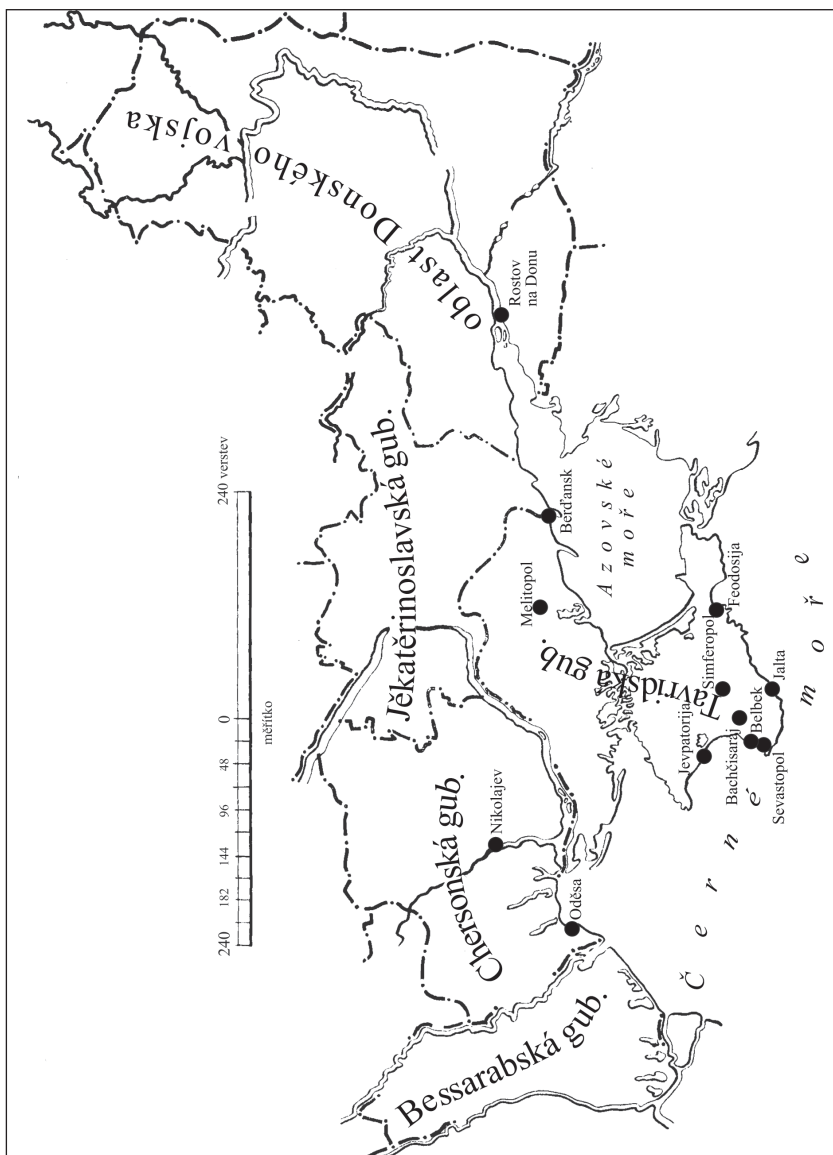
b) Fond 301, Lietuvos karaimų bendruomenės archyvas
(Ibragim Kefeli)

C) Archiv města Plzně, pracoviště Plzeň
Fond Sdružení západočeských výtvarných umělců (SZVU)
(Jevgenija Minaš, Sima Minaš)

D) Osobní archiv Anastasie Kopřivové (Praha):
(Fjodor Ajvaz, Michail Ajvaz, Semjon Ajvaz, Savelij Chadži, Michail Iljaševič, Josif Kalfa, Alexej Babadžan, Boris Majkapar)

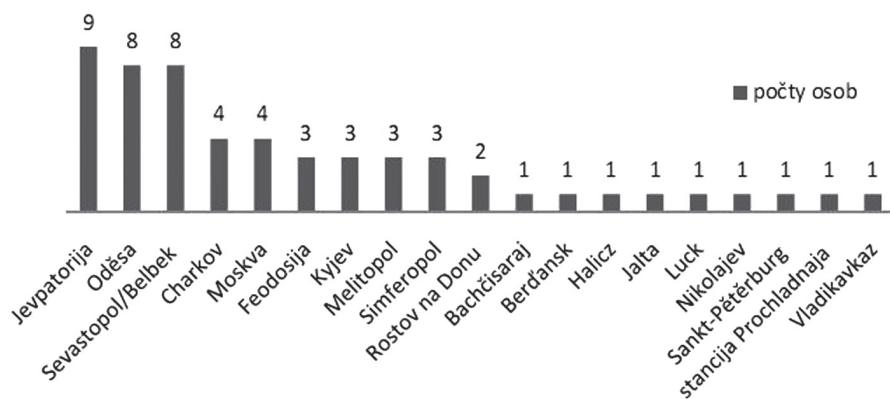
E) Osobní archiv Anny Sulimowicz (Varšava):
(Józef Leonowicz)

Administrativní celky Novoruska s rodnými místy československých Karaimů

Podklad mapy převzat z publikace Alexandr Jefimovič RJAČENKO, *Rossija opisanije Rossijskoj Imperii po gebernijam i oblastiam s geografičeskimi kartami*, Sankt-Petěrburg 1913.

Počty československých Karaimů podle míst narození

SUMMARY

The First World War and the Russian Civil War significantly changed the demographic situation on the territory of the crumbling Russian Empire. Hundreds of thousands of people had to leave their homes and the victory of the Red Army forced a significant part of the Russian population to emigration. Most of them believed that this would only be a temporary emigration and that the Bolshevik regime would fall after a few years. This, however, did not happen, and the Russian and Ukrainian emigrants generally remained in their new homes. Czechoslovakia was one of the states in Europe that received emigrant groups of refugees from Russia, with as many as 25,000 coming from Russia and Ukraine. However, these people were not only ethnic Russians, Ukrainians, or Belarusians, but also representatives of many other diverse ethnic and religious groups. In this wave, the religious and also ethnic groups of Turkic Karaims, most of whom had their roots in an imaginary “original homeland” on the Crimean Peninsula, also reached Czechoslovakia.

In institutional and personal archives we were able to determine 56 persons of Karaim origin who reached Czechoslovakia or the Protectorate of Bohemia and Moravia in the years 1921–1945. The analysis of their data unambiguously shows that most of the Karaims who settled in Czechoslovakia came from localities in the Taurida governorate, primarily on the Crimean Peninsula, where the traditional communities of the Karaim population were situated. In the Taurida governorate, which was the birthplace of 29 Karaim emigrants to Czechoslovakia, we found nine localities (seven of which were in Crimea), that were the birthplaces of Czech and Slovak Karaim: Yevpatoria, Sevastopol, Belbek, Feodosia, Simferopol, Melitopol, Berdiansk, Bakhchysarai and Yalta. Besides these places, there were also localities in nearby governorates or oblasts and also still others that were the largest cities within the tsar’s empire: Odessa and Mikolaiv (Kherson governorate), Rostov-on-Don (Donetsk oblast), Kharkiv (Kharkiv governorate), Prokhladnaya and Vladikavkaz stations (Tver oblast), Lutsk (Volhynian governorate), Kiev (Kiev governorate), Moscow (Moscow governorate) and Saint Petersburg (Saint Petersburg governorate). There were 26 Karaim migrants who arrived from these regional-administrative units. One person who came into the territory of Czechoslovakia in 1945 (during the period of the Protectorate), had been born in the city of Halych (eastern Lesser Poland) in the interwar Republic of Poland. 20 persons out of the overall count of 56 Karaims who arrived in Czechoslovakia settled down to live there permanently. Many of them managed to achieve above-average success in their fields, particularly in the cases of Michal Ajvaz, Andrej Karakoz, Mikhail Katyk and Sinan Borju.

RECENZE

Ladislav HLADKÝ – Jana ŠKERLOVÁ – Pavel CIBULKA (eds.),

Korespondence T. G. Masaryk – Slované: Jižní Slované,

Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR – Historický ústav AV ČR 2015, 597 s., ISBN 978-80-87782-46-0 (MÚA AV ČR); 978-80-7286-266-5 (HÚ AV ČR).

Jak dokládá před šesti lety vydaná kolektivní monografie *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy* (Praha, Historický ústav 2010), styky Čechů s jižními Slovy mají dlouhou a bohatou tradici. Tomu odpovídá i poměrně rozsáhlý korpus textů, které tyto – v některých obdobích nadstandardně intenzivní – vztahy zkoumají. Přesto však mnohé kapitoly z česko-jihoslovanských styků nebyly dosud náležitě zhodnoceny a zejména starší práce na toto téma bývají poznamenány slovanským sentimentem tvůrců. České a jihoslovanské badatele proto v tomto směru nadále čekají mnohé výzvy, a to jak na polích neoraných, tak na zdánlivě důvěrně známém terénu. Do kategorie údajně „dobře prozkoumaných témat“ lze zařadit i problematiku vztahů T. G. Masaryka s jižními Slovy, k jejichž nepředpojatému, objektivnějšímu poznání nepochybně přispěje i publikace, jejímuž představení budou věnovány následující řádky.

V roce 2016 se podařilo úspěšně uzavřít vydávání třísvazkového souboru Masarykovy korespondence se Slovy, na jejímž edičním zpracování se v letech 2012–2014 spolupodíleli pracovníci Historického ústavu AV ČR s kolegy z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR.¹ Třetí, závěrečný svazek pramenné edice zahrnuje Masarykovu korespondenci s jižními Slovy. Kniha obsahuje 441 dopisů, dopisnic, telegramů a vizitek, které si Masaryk vyměnil s politiky, vědci, studenty, umělci i obyčejnými lidmi původem z území dnešního Slovinska, Chorvatska, Bosny

1 Srov. Vratislav DOUBEK – Petr KALETA – Jan KVĚTINA (eds.), *Korespondence T. G. Masaryk – Slované: Poláci, Rusové a Ukrajinci. 1. svazek*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2015, 509 s.; Vratislav DOUBEK (ed.), *Korespondence T. G. Masaryk – Slované: Rusové a Ukrajinci. 2. svazek*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2016, 733 s.

a Hercegoviny, Srbska, Černé Hory, Makedonie a Bulharska od 80. let 19. století do roku 1937. Ze zmíněného počtu vydaných položek Masaryk 105 napsal a 336 mu bylo adresováno. Všechny dokumenty jsou přetištěny v původním jazyce (115 v češtině, 96 v němčině, 95 v srbochorvatštině, 84 ve francouzštině, 33 v angličtině, 10 ve slovinštině, 6 v bulharštině a 2 v ruštině) a jsou opatřeny patričním edičním aparátem. Sestavovatelé čerpali jak z českých, tak z jihoslovanských archivů (konkrétně z archivů chorvatských, srbských a z archivů bývalé Jugoslávie); jádro dokumentů pochází z Archivu Ústavu T. G. Masaryka a Archivu Kanceláře prezidenta republiky v Praze.

Vybrané Masarykovy dopisy s jižními Slovany byly již sice v minulosti publikovány v různých sbornících, ročenkách či odborných časopisech, teprve nyní se ale odborníkům dostává do rukou první celistvý soubor takto zaměřené korespondence. Sestavovatelé v edičním úvodu připouštějí, že možná ještě budou v některých jimi neprobádaných archivech objeveny další jednotlivé dokumenty, nedomnívají se však, že by mohly být nalezeny větší celky (s možnou výjimkou bulharských archivů, které se jim nepodařilo navštívit). Lze tudíž předpokládat, že kniha obsahuje většinu dochované Masarykovy korespondence s jižními Slovany. Z archivního výzkumu však vyplývá politováníhodný fakt, že se nedochovala určitá část Masarykových dopisů z období před první světovou válkou, které by nám mohly napomoci osvětlit úlohu českého politika v tzv. velezáhradních procesech na slovanském jihu v letech 1909–1910, a také četnější dopisy dokládající styky T. G. Masaryka s jihoslovanskými studenty na přelomu 19. a 20. století. Sestavovatelé v edičním úvodu uvádějí, že Masaryk nejspíše uchovával dopisy od svých studentů pouze selektivně a politicky nejcitlivější dokumenty, zejména dopisy se Srby a dalšími Jihoslavy, dokonce osobně zničil před svou emigrací koncem roku 1914. Ucelenější charakter má Masarykova korespondence z období po roce 1918, kdy ji spravovala Kancelář prezidenta republiky. Tehdy ovšem získává dopisování T. G. Masaryka s jižními Slovany úřednější ráz a Masarykem vlastnoručně napsaných dopisů je – z pochopitelných důvodů – mnohem méně než těch, které mu adresovali jižní Slované.

Navzdory jisté fragmentárnosti dochované korespondence T. G. Masaryka s jižními Slovany představuje její souhrnné vydání mimořádně chvályhodný počín, jenž se stane neopomenutelným pramenem pro všechny budoucí badatele, kteří se pokusí poodhalit neznámá zákoutí Masarykových kontaktů s jižními Slovany či přehodnotit jejich dosavadní zažitě výklady. Zásadní pomůckou k tomu se jim může stát rozsáhlá úvodní studie k edici z pera Ladislava Hladkého s názvem

T. G. Masaryk a jižní Slované, která přehledně mapuje a kriticky hodnotí vývoj výzkumu v dané problematice, pojmenovává její základní komponenty, sleduje nejdůležitější interpretační posuny a poukazuje na přetrvávající bílá místa v dosavadním bádání. Lze říci, že představuje dosud nejucelenější zpracování jihoslovanské složky Masarykových aktivit, jehož význam spočívá mj. ve skutečnosti, že uvádí na pravou míru některé nepřesné, zjednodušující či ideologicky podbarvené závěry starších prací. Hladkého studie do jisté míry překonává i kanonické pojednání Milady Paulové *Tomáš G. Masaryk a Jihoslované* (Československo-jihoslovanská revue 7, 1937, s. 241–287), a to nejenom kritickým odstupem od zkoumané látky, ale především šíří a komplexností záběru. Autor mj. poprvé zahrnul do výkladu o Masarykových stycích s jižními Slovany i dosud opomíjené Bulhary a na rozdíl od M. Paulové, která ukončila svou studii rokem 1918, dovedl nárys problematiky až do roku smrti prvního československého prezidenta (1937).

Petr Stehlík

Michal PAVLÁSEK,

S motykou a Pánem Bohem. Po stopách českých evangelíků ve Vojvodině,
Brno, Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha – pracoviště Brno 2015, 200 s.,
ISBN 978-80-87112-91-5.

Bádání o českých zemědělských koloniích či menšinách na Balkáně, resp. na bývalé habsburské Vojenské hranici, se v posledních dvaceti letech stalo doslova módní záležitostí. Počet prací s touto tematikou, které vyšly během zmíněné periody, již nejspíš převýšil počet děl publikovaných od počátku menšinového bádání od konce 80. let 19. století do počátku 90. let 20. století. Pozornost badatelů však nebyla věnována všem menšinám rovnoměrně. Opomíjena byla zejména česká menšina žijící v srbské části Banátu. Banát je poměrně velká historická země, jež byla, jak známo, trianonskou mírovou smlouvou v roce 1919 rozdělena mezi tehdejší Rumunské království a Království Srbů, Charvátů a Slovinců. Pozdější Jugoslávie získala její menší, zato však úrodnější část, již v roce 1945 nová jugoslávská komunistická vláda včlenila do tzv. Autonomní oblasti Vojvodina. Ta tvořila součást Lidové, později Socialistické republiky Srbsko, jež byla jednou ze šesti republik socialistické Jugoslávie. Po jejím rozpadu zůstala součástí nástupnické Srbské republiky. Menší badatelský zájem o českou kolonii v Srbsku lze vysvětlit mj. tím, že český živel v rumunské části Banátu byl daleko početnější a díky poměrně izolova-

nosti svých sídel i vzhledem k tomu, že jeho vesnice byly obklopeny majoritním neslovanským rumunským etnikem, si zachoval, na rozdíl od Čechů žijících v srbské části Banátu, obklopených slovanskou srbskou většinou a tedy náchylných k asimilaci, značnou svébytnost, a tudíž i pro české etnology větší „zajímavost“. Vzhledem ke specifikám tamějších poměrů zůstaly totiž české osady v banátských Karpatech dlouho vzdáleny civilizačnímu ruchu druhé poloviny 20. století a zachovaly se v nich četné archaismy jak hospodářské, tak jazykové, zvykoslovné a jiné. Právě tato skutečnost pak vedla mnohé badatele a v poslední době také turistické agentury k jakési idylické konstrukci obrazu „českého“ rumunského Banátu coby místa hledání autentické, tradiční české, nezkažené kultury, k idealisticky zobrazovanému prostředí horského Banátu a v něm žijícího českého obyvatelstva v kulisách autentické staročeské architektury, zvyků a rituálů. Na tento v podstatě „neokolonialistický“ přístup jak české vědy, tak turistických návštěvníků ve vztahu k české menšině v rumunském Banátě ostatně poukázal v objevené studii právě autor recenzované monografie.¹

K prvnímu zevrubnějšímu výzkumu českého osídlení srbského Banátu došlo až v 60. letech 20. století, kdy byla pracovníky tehdejšího Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV zkoumána jak hmotná, tak duchovní kultura a folklór tamních českých osad. Součástí výzkumu byla i jazykovědná bádání, byť nesoustavná a výběrová. Výstupem z těchto terénních prací se stala celá řada článků a studií, publikovaná v následujících dvaceti letech v českých národopisných periodikách (*Český lid*, *Národopisný věstník československý*) a v konferenčních sbornících.

V celkovém přehledu vývoje české kolonizace banátské Vojenské hranice ovšem dlouho chyběla hlubší analýza historického vývoje tamního českého osídlení.² V rámci širěji koncipované práce *Vystěhovalectví do jihovýchodní Evropy* věnovala jistou pozornost historickým osudům české kolonizace v srbském Banátu až

1 Viz Michal PAVLÁSEK, *Allochronismus, orientalismus a balkanismus: produkce koloniálních praktik ve vztahu ke krajanům v rumunském Banátu*, in: Stanislav Tumis – Hanuš Nykl (eds.), *Prekolonialismus, kolonialismus a postkolonialismus. Impéria a ti ostatní ve východní a jihovýchodní Evropě*, Praha 2015, s. 85–108. Částečně již je tento motiv zapracován i v jeho studii *Příštití stanice Národní. Nastupovat! Studie o politice krajanství*, in: Gabriela Fatková a kol., *Balkán a nacionalismus. Labyrintem nacionální ideologie*, Plzeň 2012, 104–133.

2 V kontextu etnologického bádání se poměrně detailního zpracování dočkala otázka historického vývoje české kolonizace v rumunské části Banátu především zásluhou Mileny Secké. Srov. Jaromír JECH – Milena SECKÁ – Vladimír SCHEUFER – Olga SKALNÍKOVÁ, *České vesnice v rumunském Banátě*, in: *Češi v cizině 5*, Praha 1992; Milena SECKÁ, *Češi v rumunském Banátu*, in: *Češi v cizině 8*, Praha 1995; Eadem, *Češi v Rumunsku*, in: *Češi v cizině 9*, Praha 1996.

Iva Herodlová,³ která se dílčími aspekty historického vývoje této oblasti zabývala i v některých svých dřívějších studiích. Počátky české kolonizace srbského jižního Banátu se pak pokusil v několika dílčích studiích na základě archivního výzkumu nově osvětlit Václav Štěpánek.⁴ Se shrnutím problematiky české menšiny v srbském Banátě přišla Jana Pospíšilová, která také v místě prováděla dílčí etnologické výzkumy.⁵

Nový impuls vnesli do bádání o českých menšinách na Balkáně antropologové Marek Jakoubek a Zdeněk R. Nešpor, kteří přispěli zajímavými teoriemi o náboženském původu nejstarší české osady v jihovýchodní Evropě, totiž jihobanátské Svaté Heleny (dnes se nacházející v rumunské části Banátu). Podle jejich názorů se tam měla ještě před masovou českou kolonizací dvacátých let 19. století usídlit skupina tzv. blouznivců, tedy lidí, kteří po vydání tolerančního patentu v roce 1781 nenašli ukotvení v žádné z povolených evangelických denominací a kteří byli v několika prvních letech po vydání patentu skutečně posíláni z trestu na Vojenskou hranici, zejména do Sedmihradska.⁶ Bádání v archivních pramenech ovšem zatím tyto bezesporu apartní teorie nemohou bezesbytku potvrdit, nicméně série studií obou výzkumníků (v některých případech spolu s Martinou Hornofovou) vyvolaly vlnu nového a oživeného zájmu o menšinové bádání vůbec a dodaly mu také do té doby opomíjenou, nicméně pro život krajanských komunit

3 In: Češi v cizině 9, Praha 1996, s. 67–91.

4 Např. *Mizející menšina. Historie a současnost českého osídlení v srbském Banátě*, Národopisná revue 13, 2003, č. 1, s. 3–10, zejména pak v rozsáhlé historické studii *Česká kolonizace Banátské vojenské hranice na území srbsko-banátského hraničářského pluku*, in: Hladký, Ladislav – Štěpánek, Václav (eds.), *Od Moravy k Moravě. Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století*, Brno 2005, s. 73–101, také v srbsky psané práci *Počeci češog naseljavanja južnog Banata*. Sveske (Pančevo) 13, 2002, č. 62/63, s. 191–197.

5 Jana POSPÍŠILOVÁ, *Zur Ethnologie der tschechischen Minderheit in Serbien (Vojvodina)*, in: *Der Fremde als Bereicherung*, Frankfurt am Main 2010, s. 117–124.

6 Zdeněk R. NEŠPOR, *Banátsští Češi jako potomci tolerančních sektářů*, Religio 7, 1999, č. 2, s. 129–144; Zdeněk R. NEŠPOR – Martina HORNOFOVÁ – Marek JAKOUBEK, *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část první – Počátky Svaté Heleny*, in: *Lidé města / Urban People* 2, 1999, s. 66–88; Eosdem, *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část druhá – Rozkol na Svaté Heleně a další náboženský vývoj obce*, in: *Lidé města / Urban People* 4, 2000, s. 112–141; Eosdem, *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část třetí – Vojvodovo, obec denominačního typu*, in: *Lidé města / Urban People* 5, 2001, s. 62–86; Eosdem, *Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku. Část čtvrtá – Religiozita reemigrantů. Závěry*, in: *Lidé města / Urban People* 8, 2002, s. 85–104; Marek JAKOUBEK – Zdeněk R. NEŠPOR, *Nové poznatky o českých osadách v Banátu a v Bulharsku*, *Homo bohemicus* (Sofie) 3, 2003, s. 54–59; Zdeněk R. NEŠPOR, *České migrace 19. a 20. století a jejich dosavadní studium*, *Soudobé dějiny* 12, 2005, č. 2, s. 245–284.

neobyčejně důležitou komponentu náboženskou a rozproudily i diskuse na stránkách odborných časopisů.⁷

Nešporovy a Jakoubkovy studie spolu s historickými pracemi V. Štěpánka přivedly k zájmu o srbský (ale i rumunský) Banát a vůbec menšinovou problematiku historika a etnologa mladší badatelské generace Michala Pavláška, kterého inspirovala diskuse o náboženském faktoru českého osidlování Banátu k hlubšímu zájmu o život českých kolonistů evangelického vyznání, zejména z doby badatelsky zcela opomíjené „nejmladší“ kolonizační vlny z 50. let 19. století. S ní totiž do Banátu, nicméně jeho provincializované části mimo Vojenskou hranici, přišla kompaktní vlna moravských kalvinistů z oblasti Hanáckého Slovácka (etnografický region jihovýchodně od Brna s centry v obcích Klobouky u Brna, Krumvíř, Žarošice a Archlebov), Nosislavi a okolí a částečně i z vysočinských evangelických obcí (původ kolonistů svědčí mj. o těsných stycích, které mezi sebou v toleranční a i předtoleranční době udržovali evangelíci napříč Moravou). Jeho práce jsou zevrubným svědectvím zejména o kdysi největší takto vzniklé české evangelické kolonii v obci Veliko Središte nedaleko banátského města Vršac,⁸ ale i o českém evangelickém faktoru v Banátě vůbec.⁹ Dosavadním vyvrcholením jeho bádání o banátských evangelících je recenzovaná monografie *S motykou a Pánem Bohem: Po stopách českých evangelíků ve Vojvodině*, již Pavlášek rozšířil poznání o životě české evangelické komunity v Banátě zásadním způsobem.

7 Nejvýraznější výměna názorů na tyto teorie proběhla mezi autorem recenzované monografie Michalem Pavláškem a oběma badateli na stránkách časopisu Český lid. Srov. Michal PAVLÁSEK, *Případ Svatá Helena. (Re)interpretace náboženských dějin české obce v Rumunsku*, Český lid, Etnologický časopis 97, 2010, s. 363–382; Zdeněk R. NEŠPOR – Marek JAKOUBEK, *Dvě hypotézy o původu nekatolíků z řad banátských a bulharských Čechů*, Český lid, Etnologický časopis 98, 2011, s. 73–79; Michal PAVLÁSEK, *Minulost svatohelenských nekatolíků v zasetí výkladových schémat a povahy porozumění*, Český lid, Etnologický časopis 98, 2011, s. 81–88.

8 Michal PAVLÁSEK, *Prameny k dějinám české menšiny vojvodinské obce Veliké Srediště*, *Národopisný věstník* 21, 2012, č. 1, s. 28–47; Idem, *Česká menšina v jihobanátské obci Veliké Srediště. Její počátky a etnické procesy*, *Národopisná revue* XX, 2010, č. 1 s. 3–17.

9 Michal PAVLÁSEK, *Český Banát. Život a tradice českých obyvatel rumunského Banátu*, *Národopisný věstník*, 70, 2011, č. 1, 91–93; Idem, *Clopodia česky zvaná Klopotín. Zapomenutá moravská kolonizace Banátu v multilokálním etnografickém bádání*, Český lid, Etnologický časopis 100, 2013, s. 149–172; Idem, *Meziválečná krajanská péče jako „záchraná akce“*. *K utváření kolektivní identity českých evangelíků v jihovýchodní Evropě*, Český lid, Etnologický časopis 98, 2011, s. 113–134; Idem, *Obec Svatá Helena jako vinice Boží misími oplacená*, in: *Balkán a migrace*, Praha 2011, s. 11–45; Idem, *Hledání vojvodovské Pravdy ve světle probuzeneckých hnutí*, *Lidé města* 13, 2011, s. 27–49.

Dílo je založeno na poctivém a dlouholetém etnologickém výzkumu. Práce je však do značné míry netypická, protože se vlastně, přísně vzato, nejedná o syntézu jeho výzkumu: její jádro totiž činí zaznamenané a editované vyprávění nejstarší (v době jeho bádání) žijící české obyvatelky (1925–2013) obce Veliko Srediště, příslušnice třetí generace českých evangelických kolonistů, vzešlé z mnoha autorových rozhovorů s informátorkou.

V úvodu knihy autor odhaluje, jak sám do obce přišel, a podává přehled o metodologických aspektech své práce, zejména pak o jeho přístupu k metodě oral history a zpracování nasbíraných rozhovorů. Důležitou součástí publikace je kapitola *Duch doby a místa aneb o čem J. K.* (tedy Josefa Klepáčková, autorova hlavní informátorka – pozn. V. Š.) *nevyprávěla*, na jejímž počátku M. Pavlásek bohužel až příliš stručně (s odkazem na své dřívější publikace) seznamuje s historií příchodu evangelické kolonizační vlny do Velikého Srediště, v němž ovšem již před příchodem moravských evangeliků žila vedle většinových Němců a srbského obyvatelstva také početná kolonie českých katolíků. Ti se tam, podle autorových výzkumů, usazovali již od počátku 20. let 19. století. Kompaktnější vlna českých katolíků do místa přišla koncem 30. let 19. století z českých vesnic v hornaté, dnes rumunské, části Banátu. Zásadní součástí této kapitoly však tvoří především vylíčení situace, z níž kolonizační proud moravských evangeliků vyvstal. Autor zevrubně vykresluje obraz toleranční doby na Moravě a úzeji na Kloboucku a Nosislavsku, rekonstruuje náboženský život v dotčených oblastech, resp. jeho vývoj z předky předávané, blíže neurčené lidové nekatolické víry ke konfesijnímu zakotvení a snaží se vysledovat hlubší příčiny (tedy jiné, než působení agentů, získávajících kolonisty pro dosídlení velice řídké zalidněných panství v jižních Uhrách), které přiměly jinak konzervativní obyvatelstvo vydat se na cestu za lepším do neznáma. Tuto část své práce uzavírá Pavlásek konstatováním, že do jižních Uher vyšly nakonec z Moravy dvě vlny kolonistů – jedna směřující do Velikého Srediště a sousední obce Clopodie (dnes v rumunské části Banátu), druhá pak na statek Mezöhegy u obce Peregu Mare ležící v jižní části starého Partia, v oblasti rumunsky nazývané Crișana (něm. Kreisgebiet, maď. Körösvidék).

Stručnost úvodního historického vývoje evangelické kolonizace Velikého Srediště nahrazuje autor ovšem důkladnými edičními poznámkami v zaznamenaném vzpomínkovém vyprávění jeho respondentky, z něhož postupně krystalizuje velice jasný obraz dějů již dávno minulých. Vyprávění Josefy Klepáčkové totiž dokládá dnes již prakticky neexistující, dříve však běžnou epickou paměť předků. V naraci informátorky tak ožívá historie stará více než sto padesát let tak, jako by

byla jejím svědkem. Historie, jejíž průběh jí byl předán nejen přímými příbuznými, ale celou náboženskou obcí, s níž respondentka po celý život žila v nejužším kontaktu a již byla také aktivním hybatelem.

Zaznamenaný příběh dokazuje mj. hluboké zakotvení evangelických kolonistů ve víře, která pro ně byla důležitější než národnost: S českými katolíky se sice moravští kalvinisté stýkali, ale do bližších přátelských nebo manželských svazků nevstupovali. Ti pak v letech druhé světové války přijali vesměs německé občanství a jako Němci pak také po válce museli z Banátu odejít. Přibližuje také zevrubné náboženské vzdělání, které běžný člen sboru, byť pouze s nedokončeným základním vzděláním, měl. Přestože autor není filolog a nelze tedy předpokládat, že zachycené vyprávění přepsal vždy zcela správně, je vyprávění důležitým a zřejmě jediným svědectvím o vývoji jazyka původních kolonistů. Z přepisu celkem jasně vyplývá, že se v obci až doposledka v mluvě tamních reformovaných dochovala jasná stopa hanákoslováckého dialektu, byť v oné třetí generaci (a v mladších ještě více) již poměrně silně poznamenaná prvky srbské syntaxe a lexika.

Vyprávění Josefy Klepáčkové umožnilo autorovi v závěrečných kapitolách skutečně velmi detailně rekonstruovat rodinný, náboženský, společenský i hospodářský život české evangelické obce, včetně jejího vztahu k měnící se státní moci, a to od počátků osídlení až do jeho zániku, jehož si byla sama vypravěčka, žijící ve vzpomínkách na šťastné doby, „kdy byl chrám Páně vždy plný“, bolestně a dojemně vědoma. Autor tak učinil pochopitelně v konfrontaci s prameny, které měl k dispozici. Jeho zdroje pocházejí jednak z „archivu“ samotné vypravěčky, odkud je do knihy zařazena celá řada fotografií. Důkladně probádal neuspořádaný archiv místní náboženské obce a samozřejmě také dokumenty obecného rázu (matriky, gruntovnice aj.) z oblastního archivu v Bele Crkvi.

Sekundární literatura posloužila Michalu Pavláskovi zejména k osvětlení nejrůznějších dobových okolností a k metodologickému ukotvení práce, neboť o české kolonii ve Velikém Središti – až na několik nepodstatných zmínek – doposud žádná literatura neexistovala. Z české vědecké produkce posledních let sice lze vydělit celou řadu publikací o životě českých evangelíků na Balkáně, ovšem jedná se především o osudy evangelických osadníků obce Vojvodovo v Bulharsku, již založili druhotnou kolonizací v 90. letech 19. století s náboženským vývojem nespokojení obyvatelé zmíněné již nejstarší jihobanátské české obce Svaté Heleny. Práce pocházející především z pera Marka Jakoubka a Lenky Budilové ovšem analyzují jinou kolonizaci a jiné osudy – obec po druhé světové válce kompletně reemigrovala do ČSR, na rozdíl od srbského Banátu, odkud reemigrace nebyla. V německé jazykové

oblasti pak vzniklo několik spíše vlastenecko-pamětnických historiografických děl, popisujících osudy banátských Němců. Pavláskova monografie se vyděluje zejména důrazem na rekonstrukci duchovního světa banátských evangelíků českého (resp. moravského) původu. Je v tom u nás, a pokud mohu soudit i v německé produkci, zcela ojedinělá. Navíc české osídlení analyzované obce patrně zanikne nejpozději v horizontu 15 let a vypravěčka byla prakticky poslední, která mohla podat obraz dějů dávno minulých. Jde tedy o dílo pro české, ale také pro srbské a částečně i německé prostředí navýsost potřebné a aktuální.

Václav Štěpánek

Stanislav TUMIS – Hanuš NYKL (eds.),

Prekolonialismus, kolonialismus a postkolonialismus: impéria a ti ostatní ve východní a jihovýchodní Evropě,

Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2015, 244 s.,

ISBN 978-80-7308-582-7.

Recenzovaná kolektivní monografie, skládající se z dvanácti kapitol, si dala za úkol rozebrat složitou problematiku koloniálních procesů v oblasti, o kterou v klasické koloniální době mocensky usilovaly, popř. ji přímo ovládaly některé evropské velmoci: osmanská říše, ruské impérium (a jeho sovětský nástupce) a habsburská monarchie, okrajově pak také Prusko (později sjednocené Německé císařství). Tyto říše ovšem, jak v úvodu trefně podotýkají editoři, vlastně nebyly klasickými koloniálními říšemi, nicméně způsob spravování některých jejich vlastních provincií (v habsburské říši např. východní Haliče či Bukoviny, později Bosny a Hercegoviny, v Rusku Kavkazu a střední Asie) a především politické vměšování do oblastí jimi pokládáných za své mocenské sféry, obsahovaly, jak z textů uveřejněných v knize jednoznačně vyplývá, všechny projevy vzorců koloniálního chování. Jedině snad osmanská říše, která byla v klasické koloniální době již v hlubokém úpadku, uplatňovala vůči svým provinciím jiné vzorce chování. Oblasti, které byly chápány jako „tradiční mocenská sféra“ zmíněných velmocí, ovšem mnohdy představovaly také objekt zájmu „klasických“ koloniálních velmocí – Francie a Velké Británie. Ne snad z toho důvodu, že by tyto země měly přímý zájem o daná území, ale proto, že bedlivě střezily, aby se některá z konkurenčních, v podstatě „suchozemských“ říší (tedy velmocí bez přímého přístupu k teplým mořím) posílením svého vlivu v této oblasti (např. ovládnutím Úžin v ruském případě) nestala nebezpečím pro jejich vlastní

koloniální zájmy. Typickým projevem takového velmocenského konfliktu byla např. Krymská válka.

Kniha je po úvodu Hanuše Nykla, který ve své eseji uvádí do problematiky kolonialismu v některých pasážích až zdravě provokativním způsobem, rozdělena na dvě části. V první z nich se autoři zabývají jihovýchodní Evropou, resp. balkánským kulturním okruhem (připomeňme že i Kypr, jemuž je věnována jedna z kapitol, bývá balkanology běžně do tohoto okruhu řazen, především díky kulturní podobnosti). Druhá část je věnována východní Evropě (s nutnými přesahy do asijských oblastí, ostatně podobně jako v první části knihy), resp. problematice sféry ruského a posléze sovětského vlivu a také sovětského „kolonialismu, resp. postkolonialismu“, a jeho chápání a kritice západního kolonialismu a neokolonialismu.

V přístupu k problematice není kniha, a řekli bychom záměrně, metodologicky jednotná. V jednotlivých kapitolách se tak objevují jak klasické postupy historické, tak metodologie politologická či etnologicko-antropologická, ale také pojetí kulturologická (např. kapitola o lotyšské básnické reflexi okupace Československa).

Celá kniha je zcela promyšleně zahájena kapitolou Richarda Stojara *Balkán na velmocenské šachovnici: imperiální politika, boj o sféry vlivu a kolonizační snahy v 19. a 20. století*. Ta je v podstatě dobrým a přehledným zpracováním problematiky Východní otázky, tedy přímo trestí toho, čemu je celá monografie věnována: prekoloniálního a koloniálního zasahování velmocí do poměrů v upadající osmanské říši i ovlivňování politiky nových, z osmanské moci se kombinací vnitřních sil a imperiální politiky velmocí vymaňujících balkánských států. V autorově pojetí je kapitola dovedena až do konce druhé světové války. Stojarova práce je založena víceméně na klasické literatuře, kterou dobře zná a dokáže ji doplňovat objevnými, mnohdy nečekanými a dávno zapomenutými starými tituly. Na základě toho pak leckde dochází k velmi neotřelým závěrům. S ohledem na rozsah studie jsou pochopitelně některé události pouze načrtnuty, celkově však kapitola podává dobře vykreslený obraz tohoto pro evropské dějiny 19. a počátku 20. století jednoho z nejdůležitějších politických hybatelů, jehož rezidua v podobě tzv. makedonské a albánské otázky ovlivňují evropskou politiku a vzájemné velmocenské vztahy dodnes.

Následující kapitola Václava Ježka nazvaná *Kypr mezi Velkou Británií a Tureckem* je v zásadě zajímavým textem objasňujícím na základě historické analýzy mj. i podstatu současného kyperského problému. Autor v ní ukazuje také na skutečnost, že osmanská správa víceméně křesťanského území nemusí být historicky vždy vnímána jako negativní a naopak za takovou může být považována správa klasické

„křesťanské“ koloniální velmoci. Autor si dal s heuristikou k článku poměrně značnou práci, bádá v mnoha zahraničních archivech a mohl tedy přinést množství neotřelých pohledů.

Kapitola Ondřeje Žíly *Poválečná rekonstrukce a „odložená“ postsocialistická transformace v daytonské Bosně a Hercegovině* je mimořádně zdařilou analýzou poměrů v poválečné Bosně a Hercegovině (BaH). Autor se zabývá problematikou dirigovaného návratu uprchlíků do jejich původních domovů, z nichž byli během válečných události v první polovině 90. let minulého století vyhnáni, pozornost zaměřuje na obnovu sídel a infrastruktury zničené válkou, změně ekonomických poměrů v zemi a v neposlední řadě i na mezinárodní správu celé oblasti. Ukazuje přitom, že přístup mezinárodního společenství i jednotlivých zahraničních subjektů, zabývajících se, resp. pomáhajících při obnově země, byl do značné míry paternalistický, prováděný na politickou objednávku, bez hlubší znalosti místních poměrů a především bez empatie k obyvatelstvu, jemuž měl pomáhat. Autor ze svých výzkumů mj. vyvozuje, že přednost před skutečně humanitárním přístupem k obyvatelstvu a jeho problémům v BaH dostala politizace obnovy multietnického charakteru země s prvořadým prosazováním menšinové repatriace, ovšem pouze do některých oblastí. Přitom však spolu s tím prosazovaná a jednoznačně upřednostňovaná obnova ekonomiky země (v duchu radikálních neoliberálních principů) naopak často šla a jde přímo proti propagované obnově multietnicity. Jakkoli to autor explicitně netvrdí, paternalismus přístupu mezinárodního společenství a zejména možnost mezinárodních dohlížitelů zcela volně zasahovat do politického i hospodářského vývoje země, aniž by z toho museli vydávat komukoli účet, není nepodobný přístupu koloniálních úředníků v dobách klasického kolonialismu a celá kapitola tak do publikace navýsost zapadá jako práce analyzující přístupy, které editoři v úvodu nazývají postkoloniálními.

Zcela adekvátně je do knihy zařazena také kapitola nazvaná *Řecká krize a zahraniční intervence* autorem Kateřiny Králové a Nikoloy Karasové zabývajících se současnou řeckou ekonomickou krizí a snahami mezinárodního společenství, reprezentovaného tzv. Trojkou (tedy EU, Mezinárodním měnovým fondem a Evropskou centrální bankou), řešit ji za pomoci klasických intervencionistických metod. Autorky jdou ale mnohem dále než k analýze současného stavu, ke své práci přistupují diachronně a podávají velmi přesvědčivý obraz hospodářského (a potažmo i politického vývoje) Řecka v podstatě od jeho novodobého vzniku (1822, resp. 1832). Projevy novodobé řecké krize a pokusy o její řešení tak zasazují do kontextu historie zahraničního intervencionismu do vývoje novodobého řeckého státu cha-

rakterizovaného výrokem britského vyslance v Athénách Edmunda Lyonse v počátcích řeckého státu, totiž že „... nezávislé Řecko je absurdita. Řecko může být buď ruské, nebo anglické, a jelikož nesmí být ruské, musí být anglické.“

Pozoruhodným (úspěšným) pokusem o traktování politiky československého a posléze českého státu k české menšině v dnešní rumunské části Banátu a také o netradiční hodnocení badatelského přístupu českých vědců k této problematice je kapitola brněnského etnologa a historika Michala Pavláška, ambiciózně nazvaná *Allochronismus, orientalismus a balkanismus: Produkce koloniálních praktik ve vztahu ke krajanům v rumunském Banátu*. Dlužno ovšem poznamenat, že kapitola za názvem nezaostala. Autor v ní na základě moderní a v podstatě antropologické metodologie dokazuje, že přístup téměř všech lidí ze „staré vlasti“ vůči potomkům českých hraničářů byl a zůstává paternalistický, dominantní a zatížený mnoha, byť často ne zcela vědomými předsudky. Za nimi pak stojí nejen skutečnost, že osudy krajanů (společenský vývoj jejich komunity i hospodářský rozvoj se díky shodě historických okolností odehrával jinak a v žádném případě ne tak překotně jako v našem prostředí, mj. i díky odlehlému horskému prostředí), zůstaly velice konzervativní, mj. v podobě i hospodaření, které u nás odvál vítr násilné kolektivizace. Pro tyto hodnoty a způsob života krajanů je na ně, mnohdy spíše nevědomky, pohlíženo jako na „ušlechtilé divochy“. Autor takovéto vidění a zkoumání přístupu ke krajské komunitě odhaluje, klasifikuje a přiřazuje do jím již v názvu vytyčeného pojmového aparátu. V této souvislosti je snad jen nutno podotknout, že označování Banátu jako Balkánu není zcela přesné, toto prostředí do Balkánu geograficky nepatří, k jeho jisté balkanizaci došlo v podstatě druhotně, působením kulturních vlivů, které začaly banátský svět v podstatě ovlivňovat až po rozpadu habsburské monarchie. To je ovšem námět na další výzkum.

Druhou část knihy uvozuje kapitola zdánlivě se vymykající celkovému zaměření díla, které se jako celek v podstatě zabývá ději 19. a 20. století s přesahem do současnosti. Jedná se o práci o arménsko-perských vztazích na konci starověku. Jak ovšem její autorka Anna Sochová v úvodu objasňuje, „již v dobách preprekoloniálních“ lze nalézt vzorce velmocenského chování typické pro klasický kolonialismus konce 18., 19. a počátku 20. století. I proto nám tato kapitola, ač dobově výrazně neladí s dalšími částmi knihy, nepřipadá nepatřičná a v knize ji vítáme.

Také kapitola Marka Příhody nazvaná *Vnímání prostoru ruskými účastníky Smuty* do dobového rámce nezapadá, nicméně to, co představuje – období hluboké krize moskevského státu na přelomu 16. a 17. století a z toho vyplývající pocit ohrožení – vlastně vytvořilo v tehdejší ruské společnosti obrazy sebe a jiných, kte-

ré v následujících stoletích ovlivňovaly ruskou státní ideu i politiku a její „koloniální“ aspekt.

Následující kapitoly již bezesbytku rozebírají různé aspekty ruské a sovětské velmocenské politiky a její důsledky. Václav Kopeček a Libor Jelen se v oddíle nazvaném *Jižní Kavkaz – od tradice k modernitě pod vlivem ruského kolonialismu* zabývají tradiční oblastí, která se do ruského mocenského zájmu dostala na konci 18. století jako důsledek postupujícího ruského tlaku na osmanskou říši. Autoři vykreslují zajímavý obraz ruské správy a vývoje této oblasti v 19. století, její „sověti-zaci“ ve 20. letech 20. století a stať uzavírají konstatováním, že zejména pro tři velké kavkazské národy – Armény, Gruzínce a Ázerbájdžánce (trochu jiná je situace s početnými kavkazskými menšinami) znamenala ruská a sovětská vláda přerod z tradiční do moderní společnosti, jež zároveň změnila ekonomické, demografické a společensko-politické uspořádání regionu a vlastně jej připravila na samostatnou existenci v současném světě. Přitom však ponechávají otevřený budoucí vývoj, když tvrdí, že stále není jasné, zda je současná téměř čtvrtstoletí trvající existence samostatné Arménie, Ázerbájdžánu a Gruzie díky silnému mocenskému postavení Ruska v regionu jen přestávkou mezi různými formami ruské nadvlády – tedy bude-li se v nich uplatňovat nějakou formou postkoloniální ruská dominance – či se tyto tři země vydaly na cestu dlouhodobé samostatné existence.

Zajímavou analýzu a sondu do Leninova politického myšlení ve vztahu ke kolonialismu představuje příspěvek Stanislava Tumise *Leninova kritika západního kolonialismu a budování multinárodního „sovětského impéria“ za jeho vlády*. Autor ve své kapitole mj. odhaluje rozpory v názorech Lenina a dalších bolševických funkcionářů (mj. Stalina, Bucharina, ale také Rosy Luxemburgové aj.) na otázku budoucnosti kolonií i samotného „sovětského Ruska“ a neruských národů v něm. Konstatuje přitom, že hlavní Leninovou premisou v tomto směru bylo důsledné uplatňování práva národů na sebeurčení tak, aby i dočasnou podporou a pomocí buržoazně nacionálních hnutí v koloniích a polokoloniích, které by mohly mít potenciál v boji proti imperialismu, bylo dosaženo hlavního cíle – překonání kapitalismu a vítězství světové socialistické revoluce. V tomto smyslu Lenin mj. kritizoval také velkoruský nacionalismus, který podle něj ohrožoval ruskou bolševickou stranu více než nacionalismus malých a dříve potlačovaných národů bývalé carské říše. Leninovy představy o prosazení světové proletářské revoluce rozkladem koloniálního světa však, jak Tumis správně konstatuje, byly značně utopické a sám „vůdce světového proletariátu“ na formulování nové politiky ve vztahu ke koloniím nako-nec v důsledku své nemoci rezignoval.

Kapitola Luboše Švece *Vztah sovětského centra a semiperiferie: závislost a autonomie pobaltských republik v sovětské federaci* v podstatě komplexně zpracovává problematiku vývoje pobaltských republik po jejich připojení k Sovětskému svazu, resp. po jejich okupaci a anexi. Rozebírá teoretické ústavní postavení Pobaltí v rámci SSSR i faktický stav věcí v různých etapách poválečného vývoje sovětské federace, všímá si částečné rusifikace tohoto regionu způsobené přistěhovalectvím a v závěru pak rozebírá jazykovou otázku, charakterizovanou mj. bipolárním školstvím. Ukazuje v této souvislosti, že v pobaltských republikách existovaly dvě jazykově odlišné vzdělávací soustavy, z nichž jednu představoval systém republikového školství s jazykem výuky titulární republikové národnosti a povinnou výukou ruštiny jako druhého jazyka, a na druhé straně stály čistě ruskojazyčné školy s volitelným cizím jazykem, přičemž v obou případech se rozumělo samo sebou, že k dosažení sociální i profesního vzestupu byla nezbytná znalost ruštiny, ostatně podobně jako byla v socialistické Jugoslávii nezbytná znalost srbochorvatštiny. Dokládá také, že zájem o výuku místního jazyka v ruských školách byl např. ve srovnání s angličtinou pochopitelně nevelký, a zdůrazňuje, že snaha o upevnění postavení jazyka titulární republikové národnosti vůči ruštině se stala jedním z hlavních požadavků perestrojky nejen v pobaltských republikách.

Kulturologickou reflexi sledované problematiky představuje v monografii kapitola Pavla Štolla *Lotyšské básnické reflexe okupace Československa v roce 1968 a jejich historický kontext*, v níž se autor zabývá tvorbou lotyšského disentu, která mohla být zveřejněna v podstatě až koncem 80. let 20. století. P. Štoll také rozebírá zásadní lotyšské ohlasy na okupaci Československa a konstatuje přitom, že souvisely s lotyšskou a vůbec pobaltskou negativní historickou zkušeností se Sovětským svazem a socialismem vůbec.

Závěr celé knihy tvoří kapitola *Československo-sovětský obchod se spotřebním zbožím v sedmdesátých letech*, v níž Karel Svoboda mj. dochází k jistě pro mnohé překvapivým závěrům, když tvrdí, že díky poklesu kvality československých spotřebitelských výrobků, které byly jinde nekonkurenceschopné, nelze v sedmdesátých letech v případě obchodu hovořit o vztahu SSSR a Československa jako o typickém koloniálním schématu. Sovětský svaz totiž dodával nejen do ČSSR cenné komodity – ropu, plyn či železnou rudu, a za ně dostával (nekvalitní) spotřební zboží, což je zcela obrácený obraz koloniálního vztahu. Sovětský svaz, jak autor vyvozuje, na obchodní výměnu v sedmdesátých letech nejen s Československem, ale i s jinými socialistickými zeměmi, dokonce doplácel. Dále autor dokazuje, že tyto sovětské dotace ovšem nebyly výsledkem vědomého rozhodnutí jako spíše neschopnosti do-

jednat si lepší obchodní podmínky. Přestože na konci tohoto období se SSSR snažil v rámci obchodních vztahů prosadit dodávky kvalitnějšího spotřebního zboží, nedokázal ani poté zcela protlačit svou vůli a musel, za cenu prohlubování krize v zásobování spotřebním zbožím, respektovat přání svých socialistických partnerů.

Celkově shrnuto, nová kniha editorů Tumise a Nykla bourá celou řadu mýtů a odhaluje neznámé, mnohdy velmi netušené a často až provokativní souvislosti. Již (a pochopitelně nejen) proto je dobré ji nejen vyzvednout a pochválit, ale především číst.

Václav Štěpánek

Gábor T. RITTERSPORN,

Anguish, anger, and folkways in Soviet Russia,

Pittsburgh, Pennsylvania, University of Pittsburgh Press 2014, 409 stran,

ISBN 978-0-8229-8025-4.

Při zájmu, jakému se již od dob studené války těší období stalinismu a zejména „Velkého teroru“, je čtvrt století po pádu železné opony obtížné přinést nový pohled na toto klíčové období sovětských dějin. Gábor Rittersporn se o to ve své nejnovější práci *Anguish, anger and folkways in Soviet Russia* pokouší a předkládá práci, která nezkoumá konkrétní osobnosti, politická rozhodnutí, materiální, sociální či kulturní fenomény; jeho zdánlivě tematicky roztržštěné kapitoly namísto toho spojují emoce obsažené v názvu knihy – utrpení a zloba – a způsoby jednání, kterými se sovětská občana s těmito a dalšími obdobnými všudypřítomnými pocity vyrovnávali. Výsledkem je vykreslení kolektivního emotivního portrétu sovětské společnosti. Autor přitom staví na opravdu důkladné práci se širokým spektrem původních pramenů a jakkoliv se jeho interpretace i některé zvolené metody bádání jistě stanou předmětem polemiky, je třeba hned v úvodu této recenze konstatovat, že Rittersporn nám nabízí až neuvěřitelně komplexní, čtenářsky velmi náročný a bezesporu zásadní příspěvek do diskuze o dějinách a charakteru Sovětského svazu a obecně totalitních společností.

Knihla se nesoustředí explicitně na jeden konkrétní časový úsek, její těžiště leží nicméně právě v období stalinismu, ke kterému se vztahuje také většina použitých pramenů. To je ostatně i období, kterému se tento ve Francii působící historik s maďarskými kořeny, který se hlásí ke konzervativnímu revizionismu, dlouhodobě věnuje. Ve svých starších pracích se Rittersporn zaměřuje právě na každodennost,

subjektivní prožívání, sociální praktiky i společenské vztahy zejména v dobách největšího teroru. Vyhýbá se naopak vysoké politice a předním vůdcům včetně Stalina, nicméně zároveň zdůrazňuje vliv, jaký každodenní jednání a veřejné mínění měly zpětně na politický proces.

Ačkoliv sám autor to explicitně nezmiňuje, z prostoru, který věnuje i v této recenzované knize konci 30. let, je zřejmé, za jak klíčové toto období považuje i pro další etapy sovětských dějin a dokonce současnost, kdy hledá právě v paradigmatech, diskurzu a vzorcích chování ze sovětské minulosti možné interpretace aktuálního společenského a politického vývoje. Napříč všemi kapitolami se tak jako společný prvek táhne mimo jiné právě snaha nově interpretovat nejen fungování sovětského státu, ale i vliv jeho klíčových aspektů na dnešní postsovětský prostor a zejména Rusko. Právě tyto přesahy patří k méně přesvědčivým částem práce, kdy vazba mezi více než půlstoletí starými událostmi a postsovětským vývojem bývá spíše ve zkratce načrtnuta než detailně popsána, navíc bez srovnání s dalšími možnými vlivy stojícími mimo jakousi pomyslnou sovětskou kolektivní psychiku. Interpretace, které zde Rittersporn nabízí, tak musíme vnímat spíše jako „výkop“ do diskuze a výchozí teze pro další badatele, než skutečně samostatně stojící plně obhájené závěry.

Z hlediska samotného obsahu je poměrně obtížné knihu popsat v krátkém věcném shrnutí. Nejvýstižněji ji charakterizuje snad výše použitý výraz kolektivní portrét, případně popis sovětské každodennosti, jenž však není založen ani na materiálních aspektech ani na sociálních vazbách, ale mnohem spíše na individuálních niterných prožitcích a pocitech.

Formálně je kniha rozdělena na tři části, které jsou naznačeny již v názvu. První se tematicky věnuje utrpení (anguish) a zejména úzkosti a všeobecné paranoie, které vedoucí představitelé a s nimi i celá společnost zejména ve 30. letech postupně propadali. Na mnoha příkladech, jako byla všeobecně přijímaná paradigma konspirace a záškodnictví, autor ukazuje kontraproduktivnost různých vládních kampaní a opatření, kdy perzekuce mnoha odborníků vedla k upadající efektivitě podniků a zásahy proti domnělým agitátorům vedly k pochybám o správnosti stranických kroků i u občanů doposud jasně podpoujících bolševické vedení. Pozoruhodná je zejména kapitola, kde Rittersporn přesvědčivě ukazuje na příkladu německé rozvědky fakt, že pro domnělou nebývale rozsáhlou špionážní síť často Sověti nedokázali zachytit špionáž skutečnou.

Druhá část věnovaná zlobě (anger) pak popisuje, jak tato úzkostná atmosféra ústila do „desktruktivních a sebedestrktivních impulsů a chování“. Z velké části

je věnována mladým lidem a fenoménům s nimi spojenými – problému bezprizorních dětí a organizovanému násilí a zločinnosti mezi mládeží, sebevraždnosti a také potřebě sebeidentifikace, kde je patrná rozpolcenost mezi snahou být správným sovětským člověkem tak, jak ho popisovala dobová propaganda, a nutností vyrovnat se s každodenní realitou včetně materiálního strádání a zřejmými nespravedlnostmi vůči jemu samotnému nebo blízkému okolí. Rittersporn zde opakovaně vyzdvihuje, že navzdory nepřehlédnutelnému bezpráví a krutosti věřila velká část veřejnosti ve správnost stranické linie. Ve většině případů se totiž zloba jedinců obracela nejprve proti jiným jedincům (ať už na lokální úrovni nebo vůči vysoce postaveným straníkům, kteří zrovna upadli v nemilost a byli pranýřováni v tisku), kteří domněle špatně interpretovali stranické doktríny, spolupracovali se zahraničními mocnostmi, záměrně škodili či se jinak provinili proti oficiální linii, a nikoliv proti samotnému režimu nebo bolševické ideologii jako takové. Často i v těch nejposlednějších okamžicích, před vynesením rozsudku či vykonáním aktu sebevraždy, vinili autoři dopisů a deníkových záznamů konkrétní jedince z nespravedlnosti vůči své vlastní osobě, zatímco věřili, že jiní odsouzení si přísný trest zasloužili, a pouze v jejich konkrétním případě došlo k chybě. A jakkoliv se zloba projevovala spíše v osobní rovině a málokdo si dovolil vystoupit veřejně nebo se kolektivně organizovat k odporu, prozkoumává Rittersporn s pečlivostí sobě vlastní i ojedinělé případy otevřeně či organizované rebelie.

Třetí část je pak věnována obyčejům, respektive vzorcům chování (folkways), kterými se jak vůdčí představitelé, tak široká veřejnost snažili reagovat na specifické sovětské prostředí, které formovalo právě utrpení a zloba. Ať už šlo o verbální reakci ve formě vtipkování na účet oficiálních politik a představitelů nebo neformální sociální a ekonomické sítě, které umožnily i v době nedostatku přežít a některým i zbohatnout. A nakonec i o to, jakým způsobem dokázala sovětská společnost reagovat na různé aspekty modernity, která s sebou přinesla doposud nebyvalé nástroje sociální kontroly, které umožnily přesídlení (a decimaci) celých národů, zásahy do prakticky všech aspektů života jednotlivce a masivní využití síly a represí.

Nespornou předností knihy je širší pramenů, které pro své bádání Rittersporn využívá a patrný dlouhodobý zájem o téma. Vedle tradičnějších zdrojů jako jsou protokoly z výslechů, stranické dokumenty uložené v ruských archívech jako je Ruský státní archiv sociálně-politických dějin (Rossijskij gosudarstvennyj archiv sociálně-političeskaj istorii, RGASPI) a Ruský státní archiv nejnovějších dějin (Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšej istorii, RGANI) nebo záznamy němec-

ké rozvědky stojí často i celé kapitoly na pramenech osobnějšího rázu jako jsou deníky, korespondence a také dopisy na rozloučenou těch, kdo se rozhodli řešit neutešený život v sovětské realitě sebevraždou. Autor na několika místech upozorňuje, že si je sám vědom problematické interpretace pramenů, které vznikaly ve společnosti prostoupené podezřívavostí, udavačstvím a konspirací. Na mnoha místech je možné pochybovat, zda oficiální dokumenty obsahují skutečný popis reálných událostí, nebo spíše popis takový, jaký se hodil funkcionáři, který zprávu sepsal. Stejně tak si museli být vědomi, že jejich korespondence není ani zdaleka soukromá a přizpůsobovali obsah tak, aby ještě více neuškodili sobě nebo svým blízkým. Tyto možné nedostatky autor vyrovnává tím, že s nimi vědomě pracuje a přináší k jednomu tématu vždy skutečně velké množství různorodých příkladů založených na různých typech dokumentů. Použité prameny analyzuje spíše než z hlediska obsahového z hlediska diskurzu, tedy ve snaze ukázat, jak jednotlivci přejímali nejen jazyk, ale celé myšlenkové konstrukce a způsoby jednání vysílané shora a jak naopak jednání jednotlivců zpětně ovlivňovalo samotný režim a politiku, kterou se snažil prosazovat. Jakkoliv tak mohou být stovky okamžiků ze života, které autor přináší, ve své jednotlivosti postaveny na vratkém pramenném základě, jejich spojením vzniká přesvědčivý obraz společnosti jako celku.

Gábor Rittersporn se pustil na tenký led jak co do tématu, tak do pramenného základu i odvážných interpretací, které vyvozuje. Jeho práce navíc není přehledným a snadným čtením – od čtenáře vyžaduje více než základní znalosti politických a společenských souvislostí, na které Ritterspornem sledování jednotlivci reagují, které však on sám nechává v pozadí pouze jako kulisy a nijak podrobněji nevysvětluje, ani nerozebírá (např. procesy se Zinověvem a Kameněvem, vražda Kirova, některé aspekty kolektivizace apod.). Díky pečlivosti a systematickosti, se kterými k abstraktnímu tématu své práce přistoupil, a skutečně detailní znalosti zkoumané látky však výsledek bez problému obstojí. Knihu by neměli přehlédnout nejen ti, kdo se věnují tématu stalinismu, dějinám Sovětského svazu a jeho interpretacím. Je totiž i cenným vkladem do diskuze o individualitě a vzorcích chování v totalitních režimech obecně nebo otázkách subjektivního prožívání a možnostem jeho historického zkoumání.

Barbora Umancová

Dušan ČKREBIČ,

Ljudi i dogadjaji. Memoarski eseji,

Beograd, Službeni glasnik 2013, 360 s., ISBN 978-86-519-1649-9.

Memoárová literatura byla mezi politiky, kteří patřili k nejvyšší mocenské elitě jugoslávské federace, dosti oblíbeným žánrem. Počet příslušných titulů (tedy vzpomínek a více či méně redigovaných deníkových záznamů), které většinou sepišovali po svém vynuceném či alespoň nedobrovolném odchodu z politického života, dnes již čítá mnoho desítek svazků. Pamětnická svědectví pokrývají, byť nerovnoměrně, celé čtyři a půl dekády existence komunistického režimu v tomto dnes již neexistujícím státě.

Dnes jsou již pochopitelně dávno pryč léta, kdy vzpomínky Milovana Djilase či Svetozara Vukmanoviće Tempa představovaly pro balkanisty takřka jediný zdroj zasvěcenějších, i když jinak obtížně doložitelných, informací o dění v politickém zákulisí Titova režimu. Historici mohou již po relativně dlouhou dobu využívat většinu klíčových archivních fondů vzniklých činností příslušných centrálních i republikových státních a stranických institucí a grémií. Vedle písemností Ústředního výboru Komunistické strany Jugoslávie (ÚV SKJ), prezidentské kanceláře či federální vlády, které spravuje bělehradský Archiv Jugoslávie, je k dispozici například i komplexní soubor jugoslávských diplomatických dokumentů schraňovaných Archivem Ministerstva zahraničních věcí Srbska. Vzhledem k tomu, že písemnosti jsou obvykle zpřístupňovány po uplynutí třiceti let od jejich vzniku, potrvá již jen několik roků do chvíle, kdy bude k dispozici takřka kompletní archivní dokumentace k dějinám socialistické Jugoslávie. Jistě se dříve či později dočkáme i zpřístupnění písemností bývalé politické policie. Dokumenty pocházející z těchto zdrojů jsou totiž doposud uvolňovány selektivně a dosti sporadicky.

Kvalita dokumentů zachycujících činnost vysokých mocenských grémií v druhé Jugoslávii je až překvapivě vysoká. Od přelomu padesátých a šedesátých let byly z průběhu jejich schůzí systematicky vedeny stenografické záznamy, později se průběh diskusí nahrával na zvukový záznam a přepisoval. Bez ohledu na to zůstává memoárová literatura pochopitelně i nadále významným, mnohdy nenahraditelným zdrojem poznání. Zachycuje totiž fakta a souvislosti, které nelze nalézt v sebepečlivěji vedené úřední dokumentaci. Jen z ní se například můžeme dozvědět bližší informace o sympatiích či averzích panujících mezi nejbližšími Titovými spolupracovníky, pouze tento typ pramene mohl zachytit průběh neformálních důvěrných setkání a porad, které jugoslávský vůdce v krizových situacích s oblibou organizoval.

Ještě se jistě dočkáme otevření některých důležitých archivních fondů, které mohou, třeba i významným způsobem doplnit naše znalosti o politických dějinách druhé Jugoslávie. Dokumentačně bohatým zdrojem zřejmě budou písemnosti uložené v archivu vojenské kontrarozvědky. Podle některých svědectví byly po roce 1966 relace právě této tajné služby pro Tita klíčovým zdrojem informací. Příslušných memoárových děl však již mnoho nepřibude. Od rozpadu socialistické Jugoslávie příští rok uplyne již čtvrtstoletí. Počet patřičně informovaných pamětníků, kteří zastávali vysoké mocenské funkce v titoistickém režimu, a to i v posledních letech jeho existence, logicky ubývá. Z těchto důvodů je pochopitelně každý nový pamětnický opus velmi vítán. Čkrebićovy paměti se navíc zčásti týkají i dění v letech osmdesátých, tedy období, které je v memoárové literatuře zachyceno většinou jen povrchně či sporadicky. Recenzovanou vzpomínkovou knihu navíc vydal autor, který od počátku 70. let až do poloviny roku 1990 zastával vysoké posty ve vládní exekutivě, státních orgánech i stranických grémiích.

Dušan Čkrebić, který na přelomu 40. a 50. let vystudoval strojní inženýrství, vstoupil do vysoké politiky zřejmě víceméně náhodně v roce 1974. V době, kdy se po nedávné kritice tzv. liberálů v Srbsku nedostávalo odborně kompetentních a zejména poslušných stranických kádrů, povýšil na post předsedy srbské republikové vlády z daleko méně významné a spíše úřednické pozice šéfa hospodářské komory Srbska. Jeho až závratná kariéra v následujících necelých dvou desetiletích názorně ilustrovala, jaká byla podstata tzv. rotace kádrů, tedy personální politiky uplatňované v komunistické Jugoslávii zhruba od poloviny 60. let, která měla deklarativně zabránit, aby stejní funkcionáři zastávali trvale nejvyšší mocenské pozice. Čkrebić sice až do roku 1990 několikrát měnil funkce, ale po celou dobu zastával klíčové posty v nejvyšším srbském vedení nebo ve vrcholných grémiích Svazu komunistů Jugoslávie. Postupně tak byl předsedou srbské skupštiny, předsedou předsednictva ústředního výboru Svazu komunistů Srbska. V letech 1982–1984 a následně 1986–1990 byl členem předsednictva ÚV SKJ. Byl tak blízkým spolupracovníkem zkušených, ještě z partyzánského odboje vzešlých srbských stranických vůdců, jakými byli Petar Stambolić či Dragoslav (Draž) Marković, ale i funkcionářů mladší generace, z nichž k nejvýznamnějším bezesporu patřili Ivan Stambolić a Slobodan Milošević. Na rozdíl od všech jmenovaných však Čkrebić nezanechal v jugoslávských, ani v srbských dějinách výraznější pozitivní, ani negativní stopu. Na klíčovém VIII. plénu ústředního výboru Svazu komunistů Srbska v září 1987 se přidal, tak jako většina nejvyšších srbských funkcionářů, na stranu S. Miloševiče, jehož politický kurs se pak v následujících letech prosazoval. V polovině roku 1990 pak ode-

šel ve svých 63 letech takřka bez jakékoliv mediální reflexe, tím méně veřejného ohlasu, do důchodu. Čkrebić sice v pamětech tvrdí, že byl odstaven, protože odmítal stále sílící nacionalistický kurs, realitě však bude bližší vysvětlení, že ho Milošević odstavil, neboť kolem sebe potřeboval razantnější a schopnější politiky.

Autor recenzovaných pamětí nepatřil k vizionářům (ale zřejmě ani k vlivným zákulisním hráčům) v srbských a jugoslávských dějinách poslední čtvrtiny 20. století. Patřil však skoro dvacet let k nepočtenému okruhu nejmocnějších funkcionářů Jugoslávie a z této pozice se zúčastnil takřka všech důležitých jednání i rozhodování. Jeho memoárové svědectví by se tedy mohlo stát neopomenutelným historickým pramenem. Bohužel to však ani o této Čkrebićově vzpomínkové knize neplatí.

Jak píše Čkrebić ve svých pamětech, chtěl po skončení gymnázia studovat historii. Jako uvědomělý člen strany, který chtěl maximálně pomoci při obnově válkou zničené Jugoslávie, se však v roce 1947 disciplinovaně zapsal na techniku. Dávno nenaplněný sen z mládí si zřejmě v dlouhých letech důchodu snažil vynahradit. Postupně vydal šest tematicky obtížně zařaditelných knih, které žánrově oscilují mezi memoáry a historizující publicistikou.¹

Svým charakterem se poslední Čkrebićova kniha od předchozích výrazněji neliší. Čtenář ne vždy rozliší, kdy autor vychází z autopsie a kdy pouze tlumočí poznatky získané ze sekundárních zdrojů. Navíc se Čkrebić svou předcházející rozsáhlou publikační produkcí viditelně vyčerpá. Ve velké části tohoto svazku svých vzpomínek tak vypráví většinou o banalitách. K zajímavějším patří dvě úvodní rozsáhlejší kapitoly recenzované knihy. V první se Čkrebić zabývá boji na sremské frontě. Nasazen do nich byl jako voják Jugoslávské lidové armády, do které dobrovolně vstoupil na podzim 1944. Spolu s ním na sremské frontě bojovalo několik desítek tisíc mladíků plošně mobilizovaných po osvobození Srbska partyzány a sovětskou armádou. Čkrebić vypráví o složitosti situace na tomto válečnickém frontě, kde wehrmacht po několika měsících úspěšně bránil jugoslávským jednotkám v postupu do Chorvatska. Popírá tezi srbských nacionalistů, podle které Titovo velení záměrně nasadilo do těžkých zákopových bojů nevyčvičené mladíky ze Srbska kvůli tomu, aby se pomstilo srbské společnosti za její sympatie k četnickému odboji. Přesvědčivě však ukazuje, že se příslušné složky velení jugoslávské armády v čele s generálem Pekou Dapčevićem dopustily při řízení operací na sremské frontě několika chyb,

1 Dušan ČKREBIĆ, *Zapis na pesku*, Beograd 1995; Idem, *Izmedju pamćenja i zaborava*, Novi Sad 2007; Idem, *Život. Politika. Komentari*, Beograd 2008; Idem, *Pogled iskosa*, Beograd 2009; Idem, *Koča Popović – duboka ljudska tajna*, Beograd 2011.

kteře stály v posledních měsících války životy tisíců srbských vojáků. Dapčević náležitě nezhodnotil nízký stupeň vyzbrojení jugoslávských jednotek a především se zbytečně zřekl části podpůrných jednotek nabízených sovětskou armádou. Ty pak citelně chyběly především při překvapivé německé protiofenzívě na počátku roku 1945.

V druhé části recenzované knihy autor vzpomíná na své krátké vysokoškolské studium v Sovětském svazu. Moskevskou fakultu leteckého inženýrství začal studovat na podzim 1947. Líčení většinou pouze potvrzuje již známé: více než krušné materiální poměry jugoslávských studentů v SSSR, ale současně i vysokou odbornou úroveň výuky. Čkrebić nakonec strávil v Moskvě pouze dva semestry. Z prázdnin po prvním ročníku studia se již kvůli vyostření roztržky mezi SSSR a Jugoslávií nevrátil. Ve svých pamětech uvádí, že nebyl v červenci 1948, tedy již po vydání tzv. rezoluce Informbyra, při odjezdu do vlasti nijak přemlouván sovětskými funkcionáři, aby se vyslovil proti Titově politice a zůstal v Moskvě. Poukazuje také na to, že v přesvědčování jugoslávských vysokoškoláků, aby se vrátili do vlasti, sehrál tehdy v Moskvě klíčovou úlohu generál Radivoje Janković-Bradonja.

Další části Čkrebićových pamětí jsou nezáživným, informačně málo hodnotným textem. Autor se vrací ke svým cestám do Sovětského svazu a Velké Británie. Líčí sice rozhovory mezi předsedy sovětské a jugoslávské vlády, ale žádná neznámá fakta, ani zajímavé postřehy neuvádí. Vrací se také k osobě Aleksandra Rankoviće. Za zmínku snad stojí jeho poznámka, že masovou účast na Rankovićově pohřbu v roce 1983, která byla vnímána jako manifestace srbského nacionalismu, srbskému vedení vyčítali zejména Jure Bilić a Dušan Dragosavac, tedy ti chorvatští funkcionáři, kteří se v roce 1971 ostře postavili proti tzv. masovému hnutí. Informačně prázdné je i Čkrebićovo vypravování o několika významných jugoslávských spisovatelích, výtvarnících a vědcích. Ze vzpomínek zřejmě nechtěně vyplývá, že tito lidé Čkrebiće vyhledávali kvůli získání materiálních výhod (obstarání většího bytu, ateliéru, vyšší penze). Lze z toho dovodit, že podobná praxe byla běžnou součástí jugoslávské reality 80. let.

Autor neopomněl připomenout, že to byl on, kdo v roce 1985 jako předseda předsednictva Srbska schválil dostavbu chrámu sv. Sávy v Bělehradě. Je jednak sporné, zda je vůbec vhodné pyšnit se zásluhami za dostavbu tohoto kostela, který od 90. let zřejmě nevratně hyzdí panorama hlavního města Srbska, jednak Čkrebić mohl stavbu, která měla závažné nacionální i politické konotace, povolit až po souhlasu dalších členů srbského a jugoslávského vedení. Kromě této epizody stojí ze závěrečných kapitol recenzované práce za zmínku jen vypravování o Milanu Miluti-

novičovi a Stipe Šuvarovi. Čkrebić dosti jedovatě líčí Milutinoviće jako prostředního aparátčíka, který se nechtěl v polovině 80. let spokojit s postem ředitele Srbské národní knihovny, ale snažil se všemožně dosáhnout vyšších funkcí. Vysoké ambice nakonec Milutinovići sice vynesly velvyslanecké místo v Řecku, ale následně také víceméně vnucený post prezidenta Srbska. V této pozici přitom nemohl nijak zásadněji korigovat Miloševićovu politiku. Ocitl se tak mezi obžalovanými haagským tribunálem. Ač byl nakonec osvobozen, strávil více než dva roky ve vazbě.

S viditelnou averzí Čkrebić vzpomíná také na Stipe Šuvara. Osobnost tohoto autentického marxisty, který se jako jeden z mála tehdejších vlivných jugoslávských funkcionářů koncem 80. let rozhodně a důsledně stavěl proti záplavě nacionalismu, ať již vycházel z chorvatského, slovinského nebo srbského prostředí, líčí velmi kriticky. Připouští sice, že Šuvar byl osobně velmi skromný, že nevyužíval politického postavení k materiálním výhodám, ale jinak ho líčí jako cynika a dogmatického levičáka. V těchto pasážích své knihy tak Čkrebić mimoděk nepřímou připomene, že koncem 80. let sám patřil k nejbližším spojencům Slobodana Miloševiće, jehož destruktivnímu politickému kursu se Šuvar snažil neúspěšně čelit.

V srbských dějinách zřejmě nenajdeme politika, který by vyprávěním o svých životních osudech dokázal zaplnit šest nikoliv tenkých knih. Počet sepsaných stránek však nijak nekorresponduje s informační hodnotou Čkrebićových knih. Historici, kteří jistě brzy začnou na základě analýzy primárních pramenů komplexněji zkoumat závěrečné období vývoje socialistické Jugoslávie, tak nebudou mít mnoho důvodů se k Čkrebićovým pamětem vracet.

Jan Pelikán

Jan PELIKÁN – Tomáš CHROBÁK – Jan RYCHLÍK – Stanislav TUMIS
– Ondřej VOJTĚCHOVSKÝ – Ondřej ŽÍLA,

Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje,

Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2016, 464 s.,

ISBN 978-80-7308-648-0.

Knih kolektivu autorů, zkušených historiků-balkanistů, kteří za sebou mají již nejen jeden vynikající monografický počín o moderních dějinách zemí tzv. západního Balkánu je přínosná po všech stránkách. V české historiografii se nejnovějším dějinám těchto zemí věnuje spíše omezená pozornost, většina jinak skvělých historických syntéz z edice Dějiny států Nakladatelství Lidové noviny, na nichž se ostatně

mnozí z autorů recenzované publikace podíleli, končí v počátcích 90. let minulého století. Kniha vznikla s podporou Grantové agentury ČR a zaměřuje se právě na území tzv. západního Balkánu (politologický ekvivalent „východní“ Balkán přitom neexistuje), protože tento region procházel v posledním čtvrtstoletí mnoha turbulencemi. Je v této souvislosti nicméně škoda, že dílo nemohlo zahrnout celý prostor Balkánského poloostrova, přinejmenším tedy ještě Bulharsko a Řecko (Balkánská identita Turecka je pouze jednou z jeho identit, byť v poslední době tureckou politickou elitou velmi zdůrazňovaných. Přestože se politické i hospodářské směřování Turecka na Balkán intenzivně zaměřuje, asi bychom turecký vývoj do takovéto publikace beztrak nedoporučili zařadit), neboť i v těchto zemích se událo mnoho dramatického, o čemž se ani v české odborné veřejnosti, natož pak v laické, příliš neví, a v souvislosti s nejnovějším vývojem, zejména s tzv. uprchlickou krizí, se ukazuje neobyčejný význam těchto zemí. Zadáni však bylo dáno a autoři se s ním popasovali velmi odpovědně.

Psát z historického hlediska syntézu nejnovějších dějin pochopitelně není vůbec jednoduché, neboť chybí přístup k archivním pramenům a autoři jsou nuceni, kromě mnohazjazyčné literatury, jíž je zapotřebí kriticky analyzovat, využívat pouze výběrových edic dokumentů, které se tu a tam publikují, denního tisku, jenž vyžaduje pochopitelně neobyčejně zevrubný kritický přístup a jehož studium je časově nesmírně náročné, memoárovou literaturu a také politologické, často ideově či jednostranně zabarvené studie a články. Troufám si tvrdit, že vcelku se autoři kolektivní monografie s tímto úskalím vyrovnali nadmíru dobře. Vznikla tak opět historicky neobyčejně objektivní a vyčerpávající publikace, ostatně přesně v intencích českého balkanistického historického bádání, kterému jen handicap „nesvětového“ jazyka znemožňuje stát se známějším a určujícím alespoň v evropském prostředí.

Co autor monografie, to výrazná individualita na poli historického bádání, a je proto pochopitelné, že vtisknout celému dílu jednotný charakter bylo prakticky nemožné. Kapitoly o jednotlivých státech západního Balkánu se tak od sebe liší zdůrazňováním různých komponent posledních desetiletí historického vývoje, i celkovým zaměřením. Není to ovšem na škodu věci. Zatímco kapitoly o Albánii, Chorvatsku, Makedonii či Kosovu kladou důraz především na vývoj politického systému v dotčených zemích a hlouběji analyzují zejména výrazné krizové momenty (v případě Chorvatska, Kosova zejména na mezinárodní problémy a konflikty, v případě Albánie krizový vývoj po pádu pyramidových bank), kapitoly o Černé Hoře, Bosně a Hercegovině, Makedonii a Srbsku jsou tvořeny na pozadí širšího historického vývoje, všímají si více i obecného společenského klimatu a působí v tom-

to smyslu o něco komplexněji. Důležitou součástí všech kapitol je ovšem také snaha postihnout roli zahraničního faktoru v jednotlivých zemích. V kapitole o Bosně a Hercegovině je tak zásadní kritické zhodnocení role Evropských společenství a jeho komisí při samém vzniku válečného konfliktu, důležitou součástí kapitol o Kosovu a Bosně a Hercegovině je pochopitelně také velice objektivní (a tedy kritické a v dosavadní historické produkci značně novátorské) posouzení působení mezinárodního protektorátu a jeho vlivu na poválečné soužití dříve zneprátených etnik. V jednotlivých kapitolách je logicky věnován značný prostor také vztahu jednotlivých zemí k jejich sousedům, zhodnocení jejich mezinárodně politického postavení i ekonomických těžkostí či naopak předností. Tam, kde je to zapotřebí (a to je zejména v případě Černé Hory a Bosny a Hercegoviny), autoři velice poctivě, zevrubně a čtivě přibližují budování nových národních identit se všemi protiklady s tím spojenými. Novátorský, velice zevrubný a do detailů propracovaný je např. v kapitolách o Černé Hoře a Bosně a Hercegovině popis postupu válečných operací od roku 1991. Autoři se zabývají také rolí zahraničního zpravodajství nejen při plánování bojových operací, ale i později.

Kapitolám o nejnovějším historickém vývoji jednotlivých zemí (kapitola o Albánii pochází z pera T. Chrobáka, Bosnu a Hercegovinu zpracoval Ondřej Žíla, Chorvatsko a Makedonii Jan Rychlík, Černou Horu Ondřej Vojtěchovský a Srbsko Jan Pelikán) předchází shrnující část od J. Pelikána, který se zamýšlí nad obrazem regionu jako celku, přičemž charakterizuje nejdůležitější tendence politického vývoje v jednotlivých zemích západního Balkánu a nastiňuje možné scénáře dalšího vývoje. To mu umožňuje zmínit se i o některých nejnovějších událostech, které v jednotlivých kapitolách, končících historické exkurzy nejčastěji koncem roku 2014, popř. polovinou roku 2015, již nemohly být akcentovány. Děje nejnovější uprchlické krize a problémy s ní spojené, včetně mezistátních konfliktních situací (viz např. srbsko-charvátský spor a krátká celní válka způsobená masovým přílivem uprchlíků ze Srbska do Chorvatska, využitá i v chorvatské předvolební kampani, vývoj na makedonských hranicích apod.) již ovšem ani on do svých úvah nezačleňuje.

Státy západního Balkánu rozděluje J. Pelikán podle jejich vnitropolitické i mezinárodně politické stability a podle možností přístupu k EU do čtyř skupin. Do první zařazuje Chorvatsko, které již je členem EU a má podle autora všechny předpoklady stát se „politickým prvkem stabilizujícím situaci v jihovýchodní Evropě“. Ukazuje se zde ovšem, že na Balkáně je velmi těžké být prorokem. Jeho tvrzení o tom, že rozdíly mezi středolevými a středopravými koalicemi nejsou zásadní a ne-

vedou k revizi vnitropolitického či zahraničněpolitického kurzu, bohužel podzimní volby v roce 2015 poněkud zpochybnily. Nový a nečekaný nástup tvrdě nacionalistické orientace a rétoriky některých politiků ze strany Chorvatského demokratického společenství (chorvatská zkratka HDZ) ukazuje, že v Chorvatsku ani zdaleka není minulost překonána.

Do další skupiny řadí Srbsko a Černou Horu, tedy státy, jejichž potenciální vstup do EU je v případě, že tato zůstane do budoucna zachována, pravděpodobný v historicky dohledné době zhruba deseti let, přičemž si všímá pozoruhodných politických zvratů zejména na srbské politické scéně, kdy vlastně politici, kteří jsou spoluzodpovědní za hluboký morální i ekonomický pád Srbska v 90. letech, dnes vedou zemi směrem k evropským integracím a jsou to právě oni, kteří de facto uznali samostatnost Kosova (byť s tímto tvrzením by bylo možno polemizovat a teprve čas ukáže, jak dalece je srbská politická scéna ochotna se s tímto faktem vyrovnat).

Do třetí kategorie pak Pelikán staví Albánii a Kosovo, tedy země, které jen stěží mohou díky svému vnitropolitickému vývoji, ekonomické zaostalosti, mimořádně rozvinutému klientelismu a korupci (jež je ovšem přítomna ve všech zemích západního Balkánu), vlivu kriminálních struktur na nejvyšší patra politiky i malé politické stabilitě očekávat brzký vstup do EU. Konečně jako čtvrtou skupinu označuje Makedonii a Bosnu a Hercegovinu, země s obrovským konfliktním potenciálem, jejichž další osud je nejistý. Domníváme se, že toto rozčlenění je v podstatě jediné možné a je dobré, že bylo na úvod celé publikace provedeno, protože jen málokdo si uvědomuje zásadní rozdíly, které mezi zeměmi západního Balkánu panují.

O knize tedy lze pochvalně hovořit v mnoha ohledech. Nebylo by ovšem normální při záběru, jaký si autoři před sebe postavili, kdyby v ní někde nezůstal prostor k doplnění či upřesnění historických faktů či souvislostí, byť jsme takových míst v knize našli skutečně velmi málo. Upozorníme proto pouze na jeden moment. Překvapuje totiž, že v knize autoři neberou v úvahu náboženskou problematiku, která je na celém západním Balkáně silným faktorem jak společenským, tak kulturním a v neposlední řadě i politickým. Pokud již něco v tomto smyslu zmiňují, pak pouze zcela okrajově a spíše v kontextu striktně politickém, jak to např. činí O. Vojtěchovský v kapitole o Černé Hoře. V díle tak podle našeho názoru chybí přinejmenším zmínka o obnově náboženského života v Albánii, kde rozdíl mezi katolickými, pravoslavnými a muslimskými oblastmi je s postupující dobou velmi zřetelný a přítomný. Postrádáme také analýzu politického klerikalismu církvi

v Chorvatsku a Srbsku, který ovlivňuje nejen veřejné mínění, ale také úvahy a snahy vrcholných politiků. Ti, ať už z jakéhokoli politického spektra, se totiž neodvážejí jít proti převažujícímu názoru církve, která se jak v Chorvatsku, tak v Srbsku pasovala do role hlavního ochránce národních zájmů. Zcela signifikantní je např. nesmiřitelné stanovisko Srbské pravoslavné církve k jakékoli jiné státoprávní formě existence Kosova než té (příznějme zcela nereálné) v rámci Srbska. To jednoznačně brzdí „sblížovací“ politické aktivity srbského establishmentu s politickou scénou kosovských Albánců. Pro region jsou také typické problémy s nekanonickými pravoslavnými církvemi v Makedonii a v Černé Hoře, které výrazně zatěžují vztahy obou republik se Srbskem. V dobách komunistické Jugoslávie, kdy v podstatě z čistě politického zadání vznikla makedonská pravoslavná církev – a proto jako taková dodnes není uznána žádnou místní pravoslavnou církví – z podstaty věci a ateistického systému nemohl tento fakt způsobovat jakékoli pnutí. K němu začalo docházet až v době, kdy ateistická propaganda oslabovala a naopak církve se snažily zaujmout svá původní mocenská, v socialistické Jugoslávii ztracená postavení. Snaha Srbské pravoslavné církve obnovit jurisdikci nad makedonskou církví, jež jí byla přiznána po vzniku Království Srbů, Chorvatů a Slovinců a obnovení srbského patriarchátu, tak vyvolala celou řadu složitých mezistátních komplikací. Stejným způsobem, byť v tomto případě nikoli z komunistického politického zadání, ale z politického zadání černohorských nacionalistických špiček, vznikla černohorská církev. Podobně také černohorská církev není kanonicky uznána a je považována za rozkolnickou a otázka černohorské církve do velké míry zatěžuje nejen vztahy mezi Srbskem a Černou Horou, ale také vnitropolitické děje černohorské. Pozornosti se v publikaci nedočkal ani vzrůstající islámský wahhábistický radikalismus importovaný, proti všem balkánským islámským tradicím, zejména ze Saúdské Arábie, přestože ten v poslední době výrazně ovlivňuje politické a společenské klima jak v Bosně a Hercegovině, tak v jižním Srbsku v oblasti tzv. Sandžaku. Také obnova synkretického bektášijského řádu a jeho svatyní v albánských oblastech Makedonie, Kosova i v samotné Albánii tvrdě naráží na radikální islám ...

Jistou výhradu bychom mohli mít i k samotnému poněkud šroubovanému názvu knihy. Vzhledem k tomu, že je to monografie nejen v českém prostředí zcela ojedinělá, je její vymezení na „poslední čtvrtstoletí“ poněkud zavádějící. Troufáme si tvrdit, že publikace bude aktuální a zásadní i za deset let, kdy bude poslední čtvrtstoletí znamenat již něco zcela jiného. Pro případné další vydání by proto bylo rozumné vymezit název letopočty, popř. i prostým označením jako *Nejnovější dějiny zemí západního Balkánu a perspektivy jejich vývoje*, popř. nějak jinak.

To jsou však jen drobné připomínky k zásadní práci, která nemůže chybět nikomu, kdo se, ať už jakkoli, zabývá moderními dějinami jihovýchodní Evropy. Kniha bude bezesporu hojně využívána i jako vysokoškolská učebnice a měla by se stát povinnou četbou pro české publicisty, zabývající se touto oblastí, ale také pro všechny politiky (přestože si v tomto případě mnoho nadějí neděláme), kteří mají nutkání se k dění na Balkáně jakkoli vyjadřovat či do něj zasahovat. Ani zahraniční historiografie se totiž nemůže pochlubit podobnou komplexní syntézou zabývající se územím, na němž se toho za poslední čtvrtstoletí tolik událo, včetně krvavých válek provázejících rozpad Jugoslávie, mezinárodní intervence nejmocnějšího vojenského svazu vůči jedné evropské zemi i několika pokusů o různé úspěšné evropské protektoráty.

Václav Štěpánek

ZPRÁVY

Andrzej NOWAK,
*Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 –
zapomniany appeasement,*
Kraków, Wydawnictwo Literackie 2015,
603 s., ISBN 978-83-08-05550-2.

Řekne-li se „appeasement“ v podstatě automaticky se odborníkům s tímto pojmem spojí Československo. Tento středoevropský stát se stal symbolem politiky ústupků nacistickému Německu a také nezájmu západních demokracií o osudy této části evropského kontinentu. Čtenářům se nyní dostává do rukou kniha jednoho z předních polských historiků Andrzeje Nowaka, která analyzuje politiku západních mocností k Polsku v roce 1920, kdy vrcholila polsko-bolševická válka. Autor přitom pro ni neváhá rovněž použít pojem „appeasement“. Na základě rozsáhlého archivního výzkumu přibližuje konání hlavních aktérů (politiků, diplomatů a expertů) dohodových mocností, kteří výraznou měrou přispěli k vytvoření nové mapy středovýchodní Evropy. Teritoriální utváření Polska přitom procházelo po první světové válce z řady důvodů velmi složitým vývojem. Zejména konflikt s bolševiky patřil k zásadním momentům polského boje o hranice, který ovlivňoval i postoje západních mocností k Polsku. Jeho východní hranice se totiž stala předmětem řady jednání, z nichž však vycházely takové návrhy na demarkační li-

nii, jaké polská politická reprezentace nemohla akceptovat. Zejména u britských politiků a diplomatů (ne však u všech) Nowak vidí značnou nechuť k Polsku způsobenou často buď negativní životní zkušeností (signifikantní byl v tomto směru Lewis Namier), nebo absencí znalostí (a leckdy také chuti je získat) národnostních poměrů ve východní Evropě kombinovanou s imperiálně-koloniální přezíravostí. Britského premiéra Lloyda George podle Nowaka doslova „zaslepoval hluboce zakořeněný odpor k Polákům, kteří mu stále komplikují plány a ničí pěkná schémata evropského pořádku dohodnutého s členy bolševického Politbyra“ (s. 423). Sovětské Rusko mělo podle Britů být součástí nového uspořádání Evropy, avšak překážkou se stalo Polsko, které si nárokovalo území jež podle Londýna Rusům měla náležet. V červenci 1920, kdy polská armáda vzdorovala útočícím bolševikům u Varšavy, propukla podle Nowaka politika appeasementu naplno: snahou donutit Poláky přijmout tzv. Curzonovu linii výměnou za vojenskou pomoc. V této souvislosti zmiňuje Nowak i některé československé souvislosti. Chování polského premiéra Władysława Grabského při jednání s britským premiérem přirovnává (podle mého názoru ne příliš šťastně) k jednání Emila Háchy v březnu 1939. Také československý prezident T. G. Masaryk se v Nowakově knize v podstatě dostal mezi „appease-

ry“, když britské diplomaty v létě 1920 převědčoval, že s Polskem je amen a nemá smysl mu pomáhat. Bolševiky není možné porazit vojensky, nýbrž šířením západní civilizace a k tomu je nejlepší obchod (s. 407).

Ačkoli nelze Nowakově knize upřít mnoho zajímavých postřehů a nových poznatků, nelze se ubránit dojmu černobílého vidění zkoumané problematiky. Chybělo mi položení si otázky, nakolik postoje západních politiků k Polsku mohla v té době ovlivnit politika jeho samotného a zda dokázalo dostatečně (a srozumitelně) vysvětlit své postoje. V každém případě však Nowakova kniha zůstává nepominutelnou prací při výzkumu dějin mezinárodní politiky po první světové válce a určitě i podníti diskuse na toto téma.

Jiří Friedl

Piotr KOŁAKOWSKI –
Ryszard TECHMAN (eds.),
*Wywiad Straży Granicznej 1928–1939.
Wybór dokumentów,*
Słupsk, Akademia Pomorska 2013, 559 s.,
ISBN 978-83-7467-212-2.

Meziválečné Polsko mělo dvě složky plnící ochranu hranic. Zatímco na východě, kde sousedilo zejména se Sovětským svazem, zajišťovala nenarušitelnost území zvláštní vojenská složka Korpus Ochrony Pogranicza (KOP), zbývající úseky s Německem, Československem a Rumunskem, vnímané jako méně ohrožené, měla na starosti Straž Graniczna (SG). Vznikla až v roce 1928 a její předchůdkyní byla celní stráž. Na rozdíl od KOP, který byl speciální vojenskou složkou, představovala SG policejně-vojenský útvar, čemuž odpovídalo i vybavení a úkoly jejích příslušníků. Zároveň se však její podřízenost

tříštila mezi několika ministerstev – financí, vnitra a vojenství. Anotovaná edice dokumentů se soustřeďuje na představení té činnosti SG, která patřila pod gesci právě posledně jmenovaného resortu. Armáda měla vcelku přirozeně zájem o spolupráci v oblasti zpravodajství, k čemuž měla SG dobré předpoklady. Nebylo sice v jejích možnostech provádět aktivní výzvědnou službu, avšak díky hlídkování na hranici, pozorování předpolí, sledování pohybu osob atd. mohli její příslušníci nasbírat množství cenných zpravodajských informací. Užitečná byla také pomoc agentům polské vojenské rozvědky při nepozorovaném přecházení hranic. Editoři navazují na již dříve vydaný soubor dokumentů o hospodářském zpravodajství SG vůči firmám v Gdaňsku a Gdyni. Tentokrát však pro badatele připravili soubor 155 dokumentů obecně přibližujících činnost výzvědné služby SG. Heuristika zahrnuje Archiv hraniční stráže (Archiwum Straży Granicznej) ve Štětíně a Vojenský ústřední archiv (Centralne Archiwum Wojskowe) ve Varšavě. Uplatnění v edici našly zejména záznamy z porad zpravodajských důstojníků SG, oběžníky a směrnice nebo dokumenty dokládající úzkou spolupráci zpravodajců SG s kolegy z armády. Pro českého historika budou bezpochyby nejcennější zprávy o poměrech v československém pohraničí, a to zejména v letech 1938–1939. Jsou zajímavým doplněním našich znalostí událostí v září 1938 nebo také o spolupráci s polskými vojenskými zpravodajci při usnadňování přechodu hranic Čechům a Slovákům, kteří se chtěli zapojit do zahraničního odboje.

Edici doplňuje zasvěcená úvodní studie o organizaci SG a jejích zpravodajských složek. Nechybí také jmenný a místní rejstřík a fotografická příloha.

Jiří Friedl

Juraj SLÁVIK,
*Moja pamäť – živá kniha. Moje poslanie
vo Varšave 1938 – 1939,*

Jan Němeček – Valerián Bystrický
ve spolupráci s Janem Kuklíkem (eds.),
Bratislava, VEDA 2014, 512 s.,
ISBN 978-80-224-1417-3.

V dalším svazku paměti pokračuje československý politik a diplomat Juraj Slávik v líčení svého působení ve funkci vyslance v Polsku (první díl zahrnující léta 1936–1937 vyšel v roce 2010, viz *Slovanský přehled* 96, 2010, č. 3–4, s. 374), a to v pro Československo zásadním dějinném období. Text edičně připravený Janem Němečkem, Valeriánem Bystrickým a Janem Kuklíkem přináší vzpomínky a reflexe na dobu, kdy Československo muselo čelit rostoucímu tlaku nejen ze strany Německa, ale také Polska. Spor o Těšínsko zůstával bolestným místem v československo-polských vztazích. Vládnoucí garnitura ve Varšavě přitom vnímala československý stát jen jako sezónní útvar, který se nemůže na mapě Evropy dlouho udržet. Avšak také československé politické špičky byly pod tlakem (zejména ze strany velení armády), aby s ohledem na rostoucí ohrožení republiky se pokusily zlepšit vztahy s Varšavou. Slávik, opíraje se o znalost poměrů, byl však skeptický a nepředpokládal, že by Polsko přijalo k přátelství podanou ruku. Ještě více pesimistický v tomto směru byl šéf prezidentské kanceláře Jaromír Smutný. Neúspěch sondáží vojenských atašé obou států v Bukurešti malou naději na zlepšení vztahů se severním sousedem bohužel potvrzoval. Na podzim 1938 krize v československo-polských vztazích vyvrcholila odstoupením Těšínska a následně i Čadecka, Oravy a Spiše, za což však Polsko zaplatilo zejména ztrátou (přitom tak dlou-

ho pěstovaných) sympatií na Slovensku, které tím bylo v podstatě vehnáno do náruče nacistického Německa.

Slávikovo vyprávění o jeho působení ve Varšavě se netýká jen jeho kontaktů a jednání s polskými diplomaty a reprezentanty dalších států. Popisuje také dobové politické dění a poměry v Polsku a v centru jeho pozornosti pochopitelně zůstávají krizové dny září 1938 a března 1939. Slávik ovšem dává často i prostor různým postřehům a zajímavým historkám. Bezpochyby zaujme například velmi kritický pohled na generála Jana Syrového nebo příhoda s nevyhlášením maďarské mobilizace (spojovatelka v září 1938 omylem propojila maďarské ministerstvo zahraničí s československým vyslanectvím; Slávik se však vydával za maďarského vyslance a na dotazy, zda má maďarská armáda mobilizovat, odpověděl záporně). Jak sám Slávik dodává, mohlo by se zdát, že jeho působení v Polsku probíhalo – i přes dějinné zvraty – v podstatě klidně. Jedná se však jen o iluzi a spolehlivě ji vyvrací konec Slávikovy mise po zániku československého státu v březnu 1939. Jeho postavení nebylo v těchto dnech ve Varšavě snadné, protože polská vláda váhala s vyjádřením jednoznačného postoje ke vzniku Protektorátu Čechy a Morava (Slovenskou republiku však uznala). Nečinila sice nátlak, aby Slávik vydal vyslanectví Němcům, československý titulář se však v hluboké (a lidsky zcela pochopitelné) depresi vzdal úřadu vyslance, což v dané chvíli pro vznikající zahraniční odboj nebylo šťastné. I když Němcům budovu nevydal, trval na odchodu do amerického exilu, což si ovšem vyžádalo rozprodeje řady cenných věcí: plat vyslance za březen stačil jen na lodní lístky.

Vedle zasvěcené vstupní studie o československo-polských vztazích na sklonku tři-

cátých let dvacátého století a osudu Slávikových pamětí, je nutné zmínit skutečnost, že editoři text pamětí vybavili poznámkovým aparátem s odkazy na archivní dokumenty, s nimiž může badatel Slávikova tvrzení porovnat. Nechybí samozřejmě ani fotografická příloha, anglické resumé a jmenný rejstřík.

Jiří Friedl

Veselin ŠLJIVANČANIN,

Med i žuč,

Beograd, Radnička štampa 2014, 326 s.,
ISBN 978-86-7073-164-6.

Stejně jako osudy tisíců dalších občanů bývalé SFRJ, ovlivnily války související s rozpadem jugoslávské federace zásadním způsobem i život Veselina Šljivančanina. Až do počátku 90. let se zdálo, že tohoto rodáka z černohorského vnitrozemí čeká v dlouhých letech míru skvělá vojenská kariéra. Šljivančanin ji zahájil jako frekventant poddůstojnické školy. V rychlém sledu za sebou pak postupoval v hodnostech a velitelských funkcích. Koncem 80. let byl jako mladý major jmenován na velitelské místo v elitní gardové brigádě v Bělehradu, kde měl na starosti osobní ochranu jugoslávského ministra obrany Veljka Kadijeviče.

Po vypuknutí občanské války v Chorvatsku nastal v Šljivančaninově životě zlom. Jako velitel, který se těšil Kadijevičově důvěře, byl poslán na frontu do Vukovaru. V této životní zkoušce však neobstál. Jako velící důstojník nedokázal zabezpečit ochranu asi tří set chorvatských, většinou zraněných zajatců a jejich bezpečný přesun do internace na srbském území. Zajatci se dostali do rukou srbských dobrovolníků, kteří dvě stě z nich povraždili.

Šljivančanin, který se vrátil do Bělehradu jako oslavovaný vítěz vukovarské bitvy, si vinu na smrti zajatců nepřipouštěl. Jeho služební postup pokračoval. Ve druhé polovině 90. let velel brigádě podgorického pluku a po leteckých útocích NATO na Jugoslávii byl povýšen na generála. Vukovarské události však Šljivančanina po několika letech dostihly. U mezinárodního soudního tribunálu v Haagu byl obviněn z podílu na smrti chorvatských zajatců. Miloševićův režim Šljivančanina odmítl vydat. Po změně mocenských poměrů v Srbsku byl však zatčen a v polovině roku 2003 vydán do Haagu. Soud ho nejdříve poslal na pět let do vězení, následně trest zvýšil na 17 let. Odvolací soud nakonec rozsudek změnil na desetileté odnětí svobody. Šljivančanina neuznal vinným z podílu na smrti zajatců, podle rozsudku však nesl zodpovědnost za jejich mučení.

Ve své vzpomínkové knize se Šljivančanin pokouší dokázat svoji nevinu. Činí tak značně neobratným, vojáckým způsobem. Styl vzpomínek nezapře přímočarou, nekomplikovanou osobu, s nepříliš velkým duševním obzorem.

Badatel, který bude s memoáry zacházet jako s historickým pramenem, se z nich mnoho neznámých faktů či souvislostí nedozví. Zajímavé či podnětné jsou jen jednotlivosti. Jednou z nich je například zmínka o malé ochotě k boji, kterou na podzim 1991 při nasazení do bojů v Chorvatsku projevovala část oddílů složených převážně ze srbských mladíků. Další je připomenutí, že při obléhání Vukovaru bojovali v řadách Jugoslávské lidové armády i stovky Muslimů, Makedonců i Chorvatů, kteří se do bojových jednotek dostali jako vojáci prezenční služby. Autor vzpomíná na rozpaky vyšších velitelů, kteří za situace, kdy se

jugoslávská armáda koncem roku 1991 chaoticky transformovala v srbské vojsko, váhali, zda mají udělit vyznamenání za účast v bojích o Vukovar také vojákům muslimského či chorvatského původu. Za pozornost stojí i Šljivančaninovo vyprávění o návratu jeho brigády do Bělehradu po dobytí Vukovaru. V listopadových ulicích tehdy čekaly na vojáky zástupy Bělehradanů, kteří je vítali jako hrdiny a zachránce Jugoslávie. V manýře doznívajícího autoritativního režimu Šljivančanin navštěvoval jako válečný hrdina školy a továrny, vystupoval v televizi.

Šljivančanin útržkovitě vzpomíná i na léta haagské vazby. Stručně, ale s viditelnou hořkostí vypráví, jak se s prosbou o pomoc při hledání obhájce obrátil na svého spoluvězně Slobodana Miloševiče. Ten ho však v podstatě odbyl a doporučil mu pouze, aby raději požádal o radu Vojislava Šešelja. Ani vězněný vůdce radikální strany však neprojevil větší snahu před deseti lety oslavovanému vukovarskému hrdinovi pomoci.

Jan Pelikán

Katarina LUKETIĆ,
Balkan: od geografije do fantazije,
Zagreb – Mostar, Algoritam 2013, 463 s.,
ISBN 978-953-316-618-6.

Balkan: Od geografije do fantazije je první samostatnou knihou redaktorky, esejistky a literární kritičky původem ze Sarajeva a dnes střídavě žijící ve Splitu a v Záhřebu Katariny Luketićové. Jedná se o zajímavý pokus o analýzu samotného pojmu „Balkán“ a jeho nejrůznějších významů a také snahu o odhalení různých stereotypních narativů, které se v souvislosti s Balkánem objevují.

Knih samotná je rozdělená do dvou částí: *Imaginace a identity* a *Hlasy a obrazy*. V úvodu první části, která je více teoretická, autorka rozebírá geografické ohraničení Balkánu a jeho proměny během historického vývoje. Upozorňuje, že v antice bylo chápání rozdělení Evropy jiné, než v pozdějších obdobích. Balkán byl vnímán jako součást vyspělého jihu, nositele pokroku, civilizačního, náboženského i kulturního centra, zatímco sever byl považován za barbarický. Postupem času se však toto vnímání posunulo. Balkán začal být podle autorky nejpozději v polovině 19. století v očích Západu nejproblematičtější a nejprimitivnější částí Evropy, „odpad nebo zvěřinec Evropy, její temný a nepřístupný okraj, divoká periferie, slepé střevo“ (s. 16). Zároveň Lukećová upozorňuje, že Balkán nebývá negativně vnímán pouze v evropském měřítku, ale často i na Balkáně samotném. I proto se podle autorky neustále hledají nějaká náhradní označení, jako například jihovýchodní Evropa, jižní střední Evropa, východojadranská oblast a v poslední době zejména Evropskou unií prosazovaný pojem Západní Balkán, který zahrnuje země bývalé Jugoslávie (s výjimkou Slovinska) a Albánie. Slovo „Západní“ má přitom sugerovat nejen geografické určení, ale zároveň i zmírňovat negativní konotaci pojmu „Balkán“, který se podle autorky za poslední dvě století stal doslova „metaforou násilí“. I toto negativní vnímání má však svůj kontrast. „Divoký Balkán“ je další mýtus, avšak tentokrát vnímaný pozitivně, jako oblast, kde tamní národy žijí v souladu s přírodou a jejími zákony, kde je možné zažít nepoznaná dobrodružství apod.

Lukećová se ve své knize snaží osvětlit kořeny těchto imaginací a poukázat na jejich přítomnost a zejména na jejich opako-

vání od počátku 20. století až do přítomnosti – v dílech krásné literatury, publicistiky, médiích, obecně populární kultuře, ale i v politice a každodenním životě. Následující kapitoly se zabývají vnímáním Balkánu „druhými“, vztahem Balkánu k sobě samému a analýzou proměn vnímání tohoto regionu v Chorvatsku posledních dvou desetiletí. Autorka si pomáhá i četnými konkrétními příklady i znalostí širokého spektra domácí i zahraniční literatury.

Citace pramenů, literárních děl, domácích i zahraničních novin a časopisů, filmů a seriálů apod. jsou rozebrány zejména v druhé části knihy. Zde se naplno projevuje autorčina detailní znalost prací zabývají-

cích se Balkánem nebo jejichž děj se odehrává na Balkáně, ať už jsou to notoricky známé cestopisy, jako například Rebeccy Westové, díla krásné literatury (*Drakula* Brama Stokera), ale i ta méně známá. Neopomíjí ani memoáry významných postav politiky, které přišly s Balkánem do kontaktu, rozebírá například paměti významného diplomata Davida Owena. Luketičová tak přesvědčivě dokresluje svá tvrzení z první části knihy.

Knihou *Balkan: od geografie do fantazije* je zajímavým příspěvkem k diskuzi o vnímání Balkánu a poskytuje řadu námětů k zamyšlení.

Jana Škerlová

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Vědecká konference *Volby 1946 a Československo (souvislosti, prognózy, fakta, následky)*, Brno 31. května – 1. června 2016

Letos si připomínáme šedesáté výročí prvních poválečných voleb v Československu, které měly na jeho vnitropolitický vývoj zásadní dopad. Historický ústav AV ČR a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR se proto rozhodly při této příležitosti uspořádat konferenci, jejímž cílem bylo nejen poskytnout prostor příspěvkům s novými poznatky či interpretacemi, ale také informovat o stavu výzkumu. Důraz však organizátoři kladli také na srovnání s volbami v jiných evropských zemích a tím i zasazení československých voleb v roce 1946 do širšího mezinárodního kontextu. Konference se uskutečnila ve dnech 31. května a 1. června 2016 v Brně a záštitu nad ní převzali hejtmán Jihomoravského kraje Michal Hašek, rektor Masarykovy univerzity Mikuláš Bek a místopředseda Akademie věd ČR Pavel Baran. Díky vstřícnosti Jihomoravského kraje se toto vědecké setkání mohlo uskutečnit v reprezentativních prostorech sálu zastupitelstva Jihomoravského kraje.

Celkem zaznělo dvacet pět příspěvků přednesených historiky z různých vědeckých pracovišť z České republiky a Slovenska. První blok, jenž trval celý první den konference, se soustředil na mezinárodní souvislosti poválečných voleb. Referující analyzovali základní politické trendy v různých evropských zemích ve sledované době, zejména však ve státech sousedících s Československem. Porovnávali je s vývojem v Československu a všímali si působení mezinárodních faktorů na průběh a výsledky voleb v různých částech Evropy. Zvláštní pozornost byla věnována ovlivňování vnitropolitické situace v jednotlivých státech vítěznými velmocemi. V případě Československa v tomto směru pochopitelně hrál důležitou roli Sovětský svaz, jenž (nejen u nás) pragmaticky využíval krátké poválečné euforie širokých vrstev společnosti, což mělo za následek růst vlivu komunistických stran. Příklady Maďarska a Polska, zmíněné ve zvláštních referátech, však dokazovaly, že tomu ale nemuselo být všude, přičemž příčiny tkvěly zejména v odlišné historické zkušenosti.

Druhý den konferenčního jednání patřil již přímo květnovým volbám v Československu a byl rozdělen do dvou bloků. Název *Vnitropolitické souvislosti květnových voleb v Československu* nesl první z nich a vystoupili v něm i slovenští kolegové, kteří se zaměřili jednak na roli katolické církve v předvolebním klání, jednak na dopad výsledků voleb na podobu státní správy na Slovensku. Vedle příspěvků věnujících se Komunistické straně Československa a roli českého katolicismu ve volbách se přednášející v tomto bloku zaměřili

i na vybrané aspekty voleb. Vedle tisku a jeho role v předvolební kampani to byla zejména témata o volbách v armádě nebo o vlivu malého retribučního dekretu na regulérnost voleb. Posledně jmenovaný okruh problémů přitom odhalil, že historikové dosud dopady zneužívání malého retribučního dekretu k vyřazení většího počtu obyvatel z voleb velmi přeceňovali. Podobné závěry vyplynuly i při diskusích o vlivu armády. V branné moci sice proběhly výrazné změny spočívající v navrácení volebního práva vojákům a zavedení instituce osvětových důstojníků, přesto však vojáci nebyli faktorem, který by dokázal ovlivnit volby ve prospěch komunistů. Daleko větší dopad měla, vedle společenských změn, předvolební kampaň vedená zejména v tisku. Komunisté v ní dokázali více zaujmout a jejich propagandistická strategie evidentně odrážela značné zkušenosti v této oblasti.

Dobře vedená volební kampaň ovšem nemusela být zárukou vítězství. I když komunisté v celostátním měřítku vyhráli, na Slovensku je předstihla Demokratická strana a i v českých zemích existovaly regiony, kde komunisté utrpěli těžké porážky. Regionálním aspektům byl proto věnován poslední blok konference. Nebylo přitom v časových možnostech organizátorů, aby dali prostor referátům analyzujícím a porovnávajícím výsledky voleb ve všech částech českých zemí. Takové téma by vydalo na samostatnou konferenci. Přesto však přednesené výsledky výzkumů značně nabouraly vžitou představu, že například v pohraničí lidé unisono volili komunisty. Zvláště markantní jsou dva příklady, o kterých se na konferenci diskutovalo. Týkaly se Hlučínska a Vitorazska, kde předchozí události zásadně ovlivnily volební výsledky. Speciální pozornost referující věnovali západním Čechám, kde sice komunisté dokázali zvítězit i díky svému vlivu při rozdělování nepřátelského majetku, museli však čelit koordinovanému odporu zbývajících stran Národní fronty, což následně vyústilo ve vleklou krizi v západočeské stranické organizaci. Jednání o uplatnění výsledků voleb při rekonstrukci národních výborů na příkladu Brna pak ukázal na důležitý aspekt diskuse o limitech poválečné československé demokracie.

Vědecká konference *Volby 1946 a Československo (souvislosti, prognózy, fakta, následky)* ukázala nosnost tohoto tématu pro další výzkum. Jak zdůraznili v závěrečném shrnutí zástupci obou pořádajících ústavů Jan Němeček a Jiří Kocian, zvláště ve srovnávání volebních výsledků v jednotlivých regionech a diskusí o nich lze spatřovat další směry, kudy by se bádání mělo ubírat. Bylo proto potěšitelné, že se konference hojně zúčastnili zástupci mladé generace historiků. Lze proto právem předpokládat, že téma voleb v Československu v roce 1946 bude dále rozpracovááno a naše poznání prohlubováno a případně i korigováno.

Jiří Friedl

Mezinárodní konference „Balkánský expres“

Jedním z aktivních center balkanistických studií v České republice, které o sobě dává v posledním období výrazně vědět, je Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze (FHS UK). Duší nevelkého kolektivu balkanistů na FHS UK je etnoložka a historička Mířam Moravcová, která i přes svůj pokročilejší věk nadále překypuje elánem pro inter-

disciplinárně pojatý vědecký výzkum a nové, moderní metodologické přístupy. V jejím snažení jí významně pomáhá její dcera, etnoložka a antropoložka Dana Bittnerová a spolu s ní i skupina pro Balkán a balkanistiku velmi zapálených studentů a doktorandů.

Tento kolektiv byl ve dnech 3.–4. června 2016 na FHS UK již poněkolkáté organizátorem mezinárodní vědecké konference s názvem „Balkánský expres / Balkan Express“. Téma letošního setkání znělo: *Hrdinové, šibalové a antagonisté Balkánu*. Pojmům „hrdinové“ a „antagonisté“ (ve smyslu protivníci, nepřátelé) se dá ve vztahu k Balkánu celkem dobře rozumět. Výraz „šibalové“ definovali organizátoři následovně: „Postava šibala (šprýmaře) je ambivalentní. Provází často kulturního hrdinu, nicméně jeho povaha mu dovoluje podporovat nejenom dobré věci, ale nebrání mu ani podvádět, narušovat zaběhlý řád lstí a překonávat systém zevnitř“.

Během dvoudenní konference bylo předneseno bezmála 30 příspěvků, s nimiž vystoupili domácí i zahraniční historici, etnologové, antropologové, politologové a filologové. Zadané téma se zajímavě a často i vtipně podařilo vystihnout např. v příspěvcích: František Šístek (Historický ústav AV ČR, Praha) *Marko Miljanov: kult hrdiny v perspektivě transnacionální historie*; Václav Štěpánek (Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno) *Pobratim nebo šibal? O jednom záhadném balkánském přátelství T. G. M.*; Krasimira Marholeva (FHS UK, Praha) *Český novinář Vladimír Sís – kulturní hrdina, šibal a/nebo antagonist*; Přemysl Vinš (Katedra jihoslovanských a balkanistických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha) *Ismail Kadare: kontroverzní albánský hrdina*; Aleksandar Takovski – Maja Muhić (Jihovýchodoevropská univerzita Tetovo, Makedonie) *When the old meets the new: Folk heroization / vilification and the new media (Když se staré střetává s novým: padouch nebo hrdina v lidovém podání a v nových sdělovacích prostředcích)*.

V rámci konference zaznělo i několik příspěvků na aktuální téma migrační vlny uprchlíků z Blízkého východu směřující přes Balkán do Evropy: Michal Pavlásek (Etnologický ústav AV ČR, Brno) promítl svůj dokumentární film *Hledání východu*, který byl natočen v létě 2015 mezi uprchlíky na řecko-makedonské a srbsko-maďarské hranici. Obdobné téma prezentovala i Marie Heřmanová (Katedra obecné antropologie FHS UK, Praha) v referátu nazvaném *Dobrovolníci na balkánské trase – hrdinové nebo padouši?*

Konference se zúčastnili rovněž někteří specialisté ze zahraničí. K již tradičním hostům pražského „Balkánského expresu“ patřil např. Vladimír Penčev (Katedra etnologie a balkanistiky Univerzity v Blagoevgradu, Bulharsko), jenž vystoupil s referátem *Od balkánského orla k evropskému ubožákovi. Obraz Bulhara v očích české společnosti od 19. století po dnešek*. Zajímavý byl též příspěvek, který přednesl americký profesor David Pettigrew (Univerzita v Connecticutu, USA), pod názvem *The Genocid Legacy of Radovan Karadžić (Genocidní odkaz Radovana Karadžiće)*.

Pro konference z cyklu „Balkánský expres“ je příznačné, že mají vynikající organizaci. Jejich nedílnou složkou je i bohatý doprovodný program. Letošní ročník konference obohatila výstava fotografií Michala Pavláška z balkánské migrační trasy uprchlíků a prezentace českého vydání knihy bosenského lékaře Ediba Jaganjace *Sarajevská princezna* (Praha, Gema 2015; přeložil Dušan Karpatský), v níž je zachycen příběh nemocné dívky ze Sa-

rajeva, jejíž život se podařilo zachránit na začátku 90. let minulého století díky solidaritě zahraničních lékařů a humanitárních pracovníků.

Atmosféra letošní konference byla (jako i v uplynulých letech) velice srdečná a přátelská. K tomu přispěla nejenom mimořádná pohostinnost hlavních organizátorek, ale mj. i slavnostní večere pro účastníky vědeckého setkání uspořádaná v pražské balkánské restauraci Jelica a také koncert bosenské hudební skupiny FES.

Príspevky prednesené na konferenciach „Balkánský expres“ se daří poměrně rychle publikovat. Letos mohli organizátoři nabídnout účastníkům dvousvazkovou knihu *Etnické komunity. Balkánské cesty I–II* (Praha, FHS UK 2015), která vznikla jako výsledek předchozích setkání. O obsahu knihy vypovídají názvy jejích jednotlivých oddílů: *Balkán – kulturní blízkost a etnická rozmanitost; Jugoslávský konflikt a jeho dopady; Etnické skupiny v identitě a pohybu; Migranti z Balkánu v České republice; Češi a Balkán*.

Všem organizátorům konference „Balkánský expres“ je třeba upřímně poděkovat za vzornou přípravu vědeckého setkání a popřát hodně zdaru do organizování dalších ročníků.

Ladislav Hladký

Rok 2015 v Kašubsku

Na konci června 2015 podalo Sdružení osob kašubské národnosti Kaszëbskô Jednota (pol. Stowarzyszenie Osób Narodowości Kaszubskiej Kaszëbskô Jednota) návrh, aby byl Kašubům přiznán právní status etnické menšiny, a to vzhledem k výsledkům všeobecného sčítání lidu v Polsku v roce 2011. Poprvé byla tato žádost předložena v roce 2013 a tehdy byla adresována Společné komisi vlády a národních a etnických menšin (Komisja Wspólna Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych).

V návrhu z roku 2015, adresovaného v tomto případě Komisi národních a etnických menšin (Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych) při polském Sejmu, se vycházelo ze skutečnosti, že jazykové deklarace (přihlášení se k jazyku) nezaujímají ani polovinu celkového počtu etnicko-národních deklarací (přihlášení se k národnosti; výsledky sčítání lidu jsou dostupné na <http://kaszëbsko.com/nsp2011>). Doposud je pod ochranou pouze kašubský jazyk. Je třeba zdůraznit, že Kašubové splňují veškeré zákonné podmínky, aby získali status etnické menšiny: Jsou menšinou vzhledem k počtu svých příslušníků, liší se od ostatních obyvatel Polska jazykem, kulturou a tradicemi, mají vědomí příslušnosti k vlastnímu historickému společenství, usilují o zachování svých specifík a žijí na nynějším území Polské republiky nejméně 100 let. Získání statusu etnické menšiny by umožnilo nejen lepší ochranu jazyka, ale posílilo by celé kašubské společenství a vytvořilo by právní podmínky pro jeho další rozvoj. Je nutno mít na zřeteli, že ochrana kašubského jazyka a jeho přítomnost ve veřejném prostoru (např. ve školách) vychází pouze ze síly zákona. Avšak práva národní a etnické menšiny jsou garantována také samotnou ústavou Polské republiky. Žádost sdružení Kaszëbskô Jednota však nebyla vzata v úvahu při práci na novelizaci zákona o národních a etnických menšinách z roku 2005.

Jako každý rok, tak i v roce 2015, proběhl 19. března Den kašubské jednoty (Dzień Jedności Kaszubów) a 18. srpna Svátek kašubské vlajky (Święto Flagi Kaszubskiej). Každoroční kašubský sjezd se uskutečnil ve městě Reda nedaleko Gdyně.

Rok 2015 proběhl ve znamení různých akcí (přednášky, konference, publikace) v rámci Roku Leona Heykeho, který organizovala a zaštitila organizace Kašubsko-pomořské sdružení (Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie). Kněz Leon Heyke (1885–1939) byl básníkem a představitelem tzv. mladokašubského hnutí. Vedle toho Kaszëbskô Jednota oslavovala Rok dvojjazyčného dítěte. V jeho rámci byl např. zorganizován letní prázdninový pobyt pro děti spojený s výukou kašubského jazyka a byla navázána spolupráce s Basky.

V roce 2015 byla vydána také řada knih věnovaných kašubské problematice, a to populárně-naučných i odborných. Především je třeba zmínit čtvrtý (poslední) díl práce *Herbarz szlachty kaszubskiej* Przemysława Pragerta, publikaci *Wielkie Pomorze. Wierzenie i religie*, jež vyšla pod redakcí prof. Daniela Kalinowského, nebo knihu prof. Jana Perszona *Kaszubi. Tożsamość*, v níž autor se soustředí na změny v kulturní identitě Kašubů.

V oblasti krásné literatury je třeba upozornit na vydání dalšího románu Artura Jabłońskiego (v nedávných letech publikoval romány *Namerkôny a Smùgã*), který vyšel pod titulem *Fényks*. Kašubská literatura pro děti byla obohacena o překlad známé anglické knížky *Medvídek Pú (Kubus Puchatek)*. Překlad díla Alana A. Milneho provedla Bożena Ugowska a knihu pod kašubským názvem *Miedzwiôdk Pufôtk* vydalo Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie. Tato organizace vydala také překlad biblické starozákonní knihy Genesis z hebrejštiny (*Knęga Zôczatków*), který vyhotovil poznaňský biblista Adam R. Sikora.

Již delší dobu se každoročně zvyšuje počet dětí, které se učí kašubsky. Ve školním roce 2015/2016 si výuku tohoto jazyka vybralo 18 000 žáků ve více než 400 školách. K tomu je třeba dodat, že již několik let mohou malí a mladí Kašubové vedle kašubského jazyka poznávat ve škole také vlastní historii a kulturu. Kromě toho existuje na Gdaňské univerzitě nový obor kašubská etnofilologie, kde se (kromě dalších zájemců) vzdělává budoucí generace kašubských učitelů. I když už bylo v oblasti vzdělávání Kašubů dosaženo viditelných úspěchů, před kašubskou komunitou stojí ještě mnoho problémů: málo kvalifikovaných učitelů, nedostatek didaktických pomůcek a také skutečnost, že kašubština chybí v oblasti středního školství (gymnázia).

V roce 2015 zasáhly kašubskou společnost nenahraditelné ztráty, neboť zemřelo několik vynikajících vědců a spisovatelů, jako sociolog prof. Edmund Wnuk-Lipiński (*1944), literární historik a spisovatel prof. Jerzy Samp (*1951), jazykovědec prof. Jerzy Treder (*1942), novinář a básník Stanisław Pestka (*1929) a známý kašubsko-německý spisovatel Günter Grass (*1927), nositel Nobelovy ceny za literaturu.

Dariusz Szymikowski
(překlad z polštiny Petr Kaleta)

Život ve službách slavistiky.

Ludmila Pavlovna Laptěvová (9. září 1926–16. května 2016)

Dne 16. května 2016 zemřela v Moskvě po těžké nemoci zasloužilá profesorka Moskevské státní univerzity, doktorka historických věd, Ludmila Pavlovna Laptěvová. Pro ruskou a mezinárodní slavistiku je to obrovská a nenahraditelná ztráta. Laptěvová byla ještě za svého života uznávanými ruskými slavisty právem označovaná za jednu z nejvýraznějších osobností současné ruské slavistiky. Z hlediska všestrannosti a hloubky vědeckých zájmů a produktivity vědecké práce byla L. P. Laptěvová skutečně unikátním a sotva dosažitelným jevem ruské slavistiky.

Pozoruhodné vědecké dědictví profesorky Laptěvové se skládá z více než 700 publikací, a to včetně 23 monografií. Její široké vědecké zájmy zahrnují dějiny ruské slavistiky, dějiny českého a slovanského středověku, dějiny kulturních a vědeckých styků mezi Ruskem a slovanskými národy střední a východní Evropy a také dějiny Lužických Srbů. L. P. Laptěvová obrovskou měrou přispěla v rámci vlastní pedagogické činnosti na Katedře slovanských dějin Moskevské univerzity, kde vedla 25 kandidátů historických věd a 8 doktorů historických věd. Rozsáhlá pedagogická a vědecká práce L.P. Laptěvové byla v roce 2001 oceněna prestižní Lomonosovovou cenou Moskevské univerzity. Celý její vědecký život byl názorným příkladem houževnaté, dobře organizované a zároveň nezištné a často obětavé práce ve prospěch slavistiky.

Ludmila Pavlovna Laptěvová se narodila 9. září 1926 v malé vesničce Osinovyj Haj v Tambovské oblasti ve středním Rusku v rodině poštovního úředníka. Její vysokoškolské studium začalo v letech 1943–1944 za nesmírně těžkých válečných podmínek na Historické fakultě Tambovského pedagogického institutu a na Moskevské oblastní pedagogické univerzitě. Později L. P. Laptěvová vzpomínala, že jen v jejím univerzitním ročníku studovalo 40 dívek, všichni mladí muži totiž bojovali na frontě. Mnohé z jejich spolužaček ztratily ve válce své otce a příbuzné a k jejich úkolům proto mj. patřilo hmotně podporovat své rodiny. Ve válce s nacistickým Německem padl v roce 1943 i otec Ludmily Pavlovny Laptěvové. Právě během vysokoškolského studia se začala zajímat o české středověké dějiny, zejména pak o husitské hnutí. K vysokoškolským učitelům L. P. Laptěvové patřili budoucí sovětský akademik B. A. Rybakov a známý odborník na ruské dějiny 19. století profesor P. A. Zajončkovskij. Vliv těchto významných vědců a pedagogů do velké míry předurčil vědeckou kariéru L. P. Laptěvové, která vzpomínala na své učitele velmi vřele a hodnotila je jako „vynikající odborníky“.

Po absolvování vysoké školy v roce 1947 pracovala L. P. Laptěvová pět let jako učitelka dějepisu na střední škole v malém městečku Tomilino v Moskevské oblasti a zároveň studovala jako aspirantka Katedry dějin středověku na Moskevské oblastní pedagogické univerzitě. V roce 1952 úspěšně obhájila kandidátskou disertační práci věnovanou boji českého lidu proti politice Habsburků ve druhé polovině 16.–17. století. Jako mladý nadějný odborník na české dějiny dostala L. P. Laptěvová v roce 1959 možnost přednášet na Katedře dějin jižních a západních Slovanů Moskevské státní univerzity. Výsledkem její dlouhé vědecké práce byla úspěšná, ale nikoliv snadná, obhajoba doktorské disertace v roce 1973,

kteřá byla věnována ruské historiografii husitského hnutí. Práce pak byla vysoce oceněná odbornou veřejností. Po obhajobě doktorské disertace byla L. P. Laptěvová jmenována profesorkou Katedry dějin jižních a západních Slovanů Moskevské státní univerzity a v této pozici setrvala až do konce života.

Podmínky pro vědecký život však nebyly v tehdejší SSSR zrovna nejlepší. Velmi kriticky se L. P. Laptěvová vyjadřovala o ideologickém diktátu komunistické strany, a to především ve společenských vědách a kritizovala skutečnost, že rozhodující slovo v historické vědě patřilo nikoliv uznávaným odborníkům, nýbrž stranickým funkcionářům.

České dějiny byly od samého počátku vědecké kariéry L. P. Laptěvové snad nejdůležitější součástí jejích vědeckých zájmů. V roce 1962 se L. P. Laptěvová poprvé dostala do Československa na osmiměsíční vědeckou stáž na Karlově univerzitě v Praze. Pobyt v tehdejší Československu na ni hluboce zapůsobil a posílil v ní kritický postoj vůči sovětské realitě v oblasti vědy. Laptěvová vzpomínala, že byla příjemně překvapena relativní svobodou vědeckého života v Československu ve srovnání s tehdejší SSSR a že Praha jí otevřela „nový svět“. „Všichni měli možnost docela otevřeně vyjadřovat své myšlenky a nebát se [...] Vycházelo velké množství vědeckých časopisů a existovala možnost široké výměny názorů během konferencí...“¹

L. P. Laptěvová vysoce hodnotila vstřícnost českých kolegů a odborné konzultace a přednášky z českých dějin, které měla možnost navštěvovat v Praze. Kontakty s českými kolegy udržovala po celou dobu svého života a mělo to velmi příznivý oboustranný vliv. Ve svých přednáškách a učebnicích využívala nejnovější poznatky české historiografie. Právě během svého pobytu v Praze v letech 1962–1963 se L. P. Laptěvová rozhodla věnovat výzkumu ruské historiografie, jež se zabývala husitským hnutím. Toto patřilo k doposud nedostatečně probádané tematice v ruské slavistice.

Za svého prvního pobytu v Praze L. P. Laptěvová důkladně prostudovala v Literárním archivu Památníků národního písemnictví na Strahově právě zpracovanou pozůstalost známého ruského slavisty V. A. Franceva, který po revoluci 1917 emigroval z Ruska do Československa. Její bádání v této oblasti se stalo velkým přínosem pro rozvoj ruské slavistiky. Ovšem zájem o předrevoluční ruské slavisty, většinou kritické vůči bolševické revoluci a sovětským úřadům, nebyl v tehdejší SSSR vůbec vítán. Způsobilo to řadu cenzurních problémů a také dost velké obtíže při obhajobě doktorské disertace, při níž byla Laptěvová obviněna stranickými aktivisty z nemarxistických postojů.

Cenzurní problémy v SSSR měl také článek L. P. Laptěvové o *Rukopisech královédvorském a zelenohorském*. Redakce renomovaného sovětského časopisu *Voprosy istorii* odmítla zveřejnit její článek jen proto, že v něm byla zmínka o pozitivní vědecké činnosti T. G. Masaryka, který sehrál důležitou úlohu v odhalení těchto padělků. Za pokračujících cenzurních problémů v sovětských historických časopisech se velkou podporou pro Laptěvovou stala československá vědecká periodika, která ochotně publikovala její články. Byly to časopisy Historického ústavu ČSAV a Univerzity Karlovy.

1 Ludmila Pavlovna LAPTĚVA, *Kak my pisali istoriju. Avtobiografičeskije zametki*, in: Polveka v slavjanoveděnenii. Sbornik naučnych trudov, posvjaščennych jubileju zaslužennogo professora MGU Ljudmily Pavlovny Laptěvoj, Moskva 2012, s. 10.

V době normalizace se Laptěvová v Československu snažila podporovat české kolegy, kteří se dostali do problémů s úřady kvůli svým politickým názorům a vědeckým postojům. Občas to vyžadovalo velkou míru statečnosti. Například pozitivní recenze L. P. Laptěvové na nástin dějin české a slovenské historiografie do druhé poloviny 19. století F. Kutnara, který se stal obětí normalizačních represí v Československu, vyvolala zásah sovětských stranických funkcionářů a skandál v redakci předního časopisu *Novaja i novejšaja istorija*, který tento materiál zveřejnil. Následkem toho byl šéfredaktor tohoto časopisu propuštěn a další spolupráce s tímto časopisem byla pro L. P. Laptěvovou znemožněna.

L. P. Laptěvová vřele uvítala „perestrojku“ a politické reformy v SSSR koncem osmdesátých let, jež odstranily ideologický diktát komunistické strany a cenzurní problémy. Ovšem brzy se objevily jiné problémy, především prudký pokles prestiže humanitních věd, zhoršení financování vědy a stagnace vědecké spolupráce s jinými slovanskými státy, a to včetně České republiky. To vše mělo velmi negativní dopad na vědeckou činnost v Rusku. Tyto negativní jevy postkomunistického Ruska byly vnímány L. P. Laptěvovou také kriticky. Nebyla rovněž příliš nadšená mladou generací ruských studentů, kteří podle ní projevovali přehnaný pragmatismus a konzumní způsob života.

Právě v tomto období však Laptěvová vydala své nejdůležitější studie, především fundamentální dvousvazkové dílo *Istorija slavjanovedenija v Rossii v XIX veke* (Moskva 2005) a *Istorija slavjanovedenija v Rossii v konce XIX – pervoj treći XX veka* (Moskva 2012). Rozvoj ruské slavistické vědy je v těchto monografiích důsledně prezentován v nejširším kulturním a společenském kontextu jako nedílná součást ruského kulturního a politického života, který ovlivňoval stav slavistických bádání a zároveň byl slavistickou vědou sám ovlivněn. Tyto fundamentální studie lze pokládat za hlavní výsledek celoživotní vědecké práce L. P. Laptěvové. Na základě rozsáhlých archivních materiálů v nich dospěla k závěru, že začátkem 20. století, před revolucí v roce 1917, dosáhla ruská slavistická věda svých největších úspěchů a byla na celoevropské úrovni.

Důležitou komponentou slavistického dědictví L. P. Laptěvové jsou také četné sorabistické studie. Obzvláště velký význam měla v této oblasti monografie Laptěvové věnovaná rusko-lužickosrbským vědeckým a kulturním stykům od začátku 19. století do roku 1914. Tato monografie, která byla poprvé vydána v Moskvě v roce 1993, se stala prvním a velmi úspěšným pokusem o všestrannou a komplexní analýzu rusko-lužickosrbských styků od 19. až po začátek 20. století a byla zároveň prvním důležitým krokem k obrození bohatých tradic ruské sorabistiky.

* * *

Po osobní stránce byla paní profesorka i přes zdánlivou přísnost a náročnost velmi vstřícným, otevřeným a spolehlivým člověkem v mezilidských vztazích s vynikajícím smyslem pro humor a ironii. L. P. Laptěvová byla vždy připravena poskytnout pomoc svým početným studentům a kolegům, kteří si rozhodně nemohli stěžovat na nedostatek pozornosti ze strany paní profesorky. Její bohatá knihovna a archivní materiály byly vždy k dispozici jejím žákům a kolegům. Hodně z nich se stalo pravidelnými hosty v malém, ale velmi útulném

a pohostinném bytě L. P. Laptěvové v moskevské Chersonské ulici na okraji Moskvy. Neformální setkání a diskuse nad šálkem čaje v jejím bytě obrovskou měrou přispívaly k tvůrčí vědecké atmosféře a de facto vytvořily vědeckou školu paní profesorky, k níž se mohou hlásit četní představitelé současné generace ruských slavistů a historiků.

I když slavistika nepochybně patřila k největším zálibám L. P. Laptěvové, jako všestranně zaměřený člověk měla také zájem o divadlo, krásnou literaturu a klasickou hudbu. Pravidelně navštěvovala výstavy obrazů, čímž také ovlivnila část svých žáků. Pro své četné kolegy a žáky zůstane L. P. Laptěvová vzorem svědomitého, přísného, obětavého a nesmírně nadaného vědce a zároveň slušného, otevřeného, spolehlivého a vstřícného člověka, který byl vždy ochoten poskytnout pomoc.

Kirill Ševčenko

Odešel Václav Veber (1931–2016)

V úterý 24. května 2016 zemřel ve věku nedožitých pětáosmdesáti let historik a pedagog doc. PhDr. Václav Veber, CSc. Odborná veřejnost tak přišla o jednoho z nejkvalifikovanějších českých znalců dějin Ruska a Sovětského svazu. Ve Václavu Veberovi však česká společnost ztratila také vynikajícího pedagoga, vyznačujícího se mimořádným řečnickým talentem, snahou inspirovat a motivovat studenty a podávat jim pomocnou ruku jak během studií, tak i v letech následujících. Patřil mezi stále méně početnou generaci badatelů, kteří začínali s odbornou činností na počátku šedesátých let minulého století a jejichž profesní činnost fatálně poznamenal dlouhodobý zákaz odborné práce v období tzv. normalizace. Někteří z nich se snažili tuto prodlevu dohnat po roce 1989 (a docent Veber byl v tomto ohledu mimořádně urputný a zarputilý!), kdy se mohli vrátit do vysokoškolských poslucháren a obnovit publikační aktivity.

Václav Veber se narodil 31. srpna 1931 v Kojetíně (okres Hradec Králové). Po absolvování Rašínova gymnázia v Hradci Králové v roce 1950 začal studovat obory český jazyk, občanská výchova a historie na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. Po ukončení studia v roce 1953 na mateřské fakultě zůstal, působil zde v oddělení nejnovějších dějin katedry společenských věd. Později začal přednášet i na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Své prvotní zaměření na moderní československé dějiny (jeho aspirantská práce nesla název *Postavení dělnické třídy v českých zemích v letech 1924–1929*) postupně rozšířil na moderní ruské (sovětské) dějiny a na dějiny východní Evropy obecně. Nejdůležitější prací tohoto prvního Veberova odborného období byla ve své době koncepčně přínosná a veřejností ceněná kniha *K Leninovu pojetí socialismu* (Praha, Svobodné slovo 1967), která byla rovněž jeho prací habilitační. Roku 1968 byl Václav Veber jmenován docentem nejnovějších dějin.

Kvůli svému zapojení do společensko-politického dění konce šedesátých let byl Veber nejprve vyloučen z KSC (sám říkával, že tímto krokem se alespoň jednou provždy s komunismem rozešel), roku 1970 byl přinucen opustit Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy a byla mu zakázána pedagogická i publikační činnost. Následující dvacetiletí se živil v různých dělnických profesích (v letech 1975–1987 například pracoval jako odečítač a se-

řizovač elektroměrů), současně se však věnoval své sportovní vášni – řadu let působil jako trenér mládežnické kopané.

K pedagogické práci se mohl vrátit až po roce 1989. Do roku 2001 přednášel na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde založil a do roku 1997 vedl seminář východoevropských dějin (při Ústavu světových dějin). Dodnes ceněným je čtyřsvazkový soubor studií věnovaných tematice ruské, ukrajinské a běloruské emigrace v meziválečném Československu, který seminář z Veberovy iniciativy vydal. Po odchodu z pražské filozofické fakulty působil Václav Veber na Univerzitě Hradec Králové a zejména na Univerzitě Pardubice, kde pomáhal ustavit obor zaměřující se na soudobé dějiny a kde do konce roku 2015 přednášel na Ústavu historických věd tamější filozofické fakulty.

Ve své badatelské, přednáškové a publikační činnosti se Veber po roce 1989 zaměřil na tři hlavní tematické okruhy. Prvním z nich jsou moderní československé dějiny, zejména jejich etapa po roce 1945. Svůj pohled na příčiny uchvácení moci komunisty v roce 1948 shrnul do obsáhlé práce *Osudové únorové dny 1948* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008). Až do své smrti se s velkým zaujetím věnoval třetímu protikomunistickému odboji. Ostatně jednou z posledních knih, které publikoval, byla monografie *Třetí odboj (ČSR v letech 1948–1953)* (Pardubice, Univerzita Pardubice 2014). Ačkoliv mu toto téma přineslo řadu odsudků i sporů, podařilo se mu otevřít a veřejně prezentovat několik neznámých kapitol, připomenout zapomenuté hrdiny a jejich činy. Třetímu odboji se v letech 2008–2012 věnoval také jako pracovník Ústavu pro studium totalitních režimů, kde několik let vedl skupinu pro studium protikomunistického odporu a odboje.

Druhým velkým tématem doc. Vebera byla otázka evropské integrace a Evropské unie. Kromě řady časopiseckých článků a studií ve sbornících zhodnotil své poznatky především v obsáhlé knize *Dějiny sjednocené Evropy: od antických počátků do současnosti* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004).

Třetím nejdůležitějším okruhem byla pro Václava Vebera otázka moderních ruských a sovětských dějin. Vypočítávat všechny publikace, v nichž se danému tématu věnoval, nemá smysl. Kromě celkového zpracování dějin Sovětského svazu (viz kniha *Komunistický experiment v Rusku 1917–1991 aneb Malé dějiny SSSR* – Praha, Set out 2001) či podílu na opakovaně vydávaných *Dějínách Ruska* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1. vydání 1995) se věnoval i klíčovým postavám ruských a sovětských dějin 20. století: Mikuláši II., V. I. Leninovi, J. V. Stalinovi a N. S. Chruščovovi. Ty čtenářům přiblížil jednak v biografických studiích (např. *Stalin: stručný životopis*), jednak v podobě precizních zpracování konkrétních historických období (*Mikuláš II. a jeho svět; Leninova vláda; Stalinovo impérium; Nikita na trůně*). Patřil mezi popularizátory díla Jana Slavíka (1885–1978), mimořádného historika, publicisty a vynikajícího znalce ruských dějin, jehož vědecký přístup mu byl vždy inspirací (viz Veberem připravené nové vydání základní Slavíkovy rusistické práce *Leninova vláda* – Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2009).

Mimo výše uvedené oblasti spadají Veberovy knihy jako *Malá škola kopané* (Praha, Olympia 1984), *Dějiny Rakouska* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002), *Příběh pantomimy* (Praha, Akademie múzických umění 2006), které však jen potvrzují šíři autorových odborných zájmů. Václav Veber však nebyl jen plodným autorem, byl rovněž neú-

navným iniciátorem a organizátorem různých konferencí, přednáškových cyklů či kulatých stolů.

O popularitě a široké oblibě docenta Vebera svědčí i několik publikací, které na jeho počest vydali v posledních letech historici zejména z řad jeho bývalých studentů. Jejich součástí byla též postupně doplňovaná bibliografie Veberových prací,¹ jejichž konečný počet přesahuje číslo 240. K osmdesátým narozeninám vydala Univerzita Pardubice, Veberovo tehdejší domovské pracoviště, záslužný výbor jeho textů v angličtině.² Vyjádřením vděku za celoživotní dílo a osobní postoje je také Cena Rudolfa Medka, která mu byla udělena v roce 2011.

Mezi svými studenty, přáteli, kolegy i spolupracovníky byl Václav Veber velmi oblíben a respektován, setkání s ním byla vždy mimořádně příjemná. K neformálnímu způsobu komunikace napomáhal i jeho zvyk – po určité době začínal svým studentům a mladším spolupracovníkům mimoděk tykat. Pro všechny, jimž byl Václav Veber blízký (včetně autora tohoto textu), je jeho odchod velkou ztrátou.

Lukáš Babka

PhDr. František Kautman, CSc. (* 8. 1. 1927 – †19. 6. 2016)

Ve třetí dekádě června 2016 se do světa roznesla smutná zpráva – 19. dne toho měsíce dotlouklo srdce významného českého intelektuála, literárního vědce, spisovatele a filozofa Františka Kautmana.

Jeho životní cesta, poznamenaná politickými a historickými zvraty 20. století, nesla pečeť osudu mnoha příslušníků jeho generace. František Kautman se současně jako silná osobnost často vymykal celkovému směřování, měl „svoji hlavu“, svou představu, svoje intelektuální usilování, za nímž více než vytrvale šel, jemu podřídil vše. Byl inspirativní, ale jít jeho cestou až asketického podřízení osobního života duševní práci by dokázal jen málokdo.

Narodil se do učitelské rodiny v Českých Budějovicích. Zde v roce 1945 maturoval na reálném gymnáziu. V letech 1945–1949 vystudoval Vysokou školu politickou a sociální v Praze. V letech 1949–1952 byl šéfredaktorem nakladatelství Československý spisovatel a od roku 1952 studoval vědeckou aspiranturu v Literárním institutu Maxima Gorkého v Moskvě. Studium absolvoval v roce 1957 obhajobou kandidátské práce *Razvitije socialističeskogo realizma v poezii Stanislava K. Nejmana*. Po návratu do Prahy byl v letech 1957–1958 vedoucím rubriky v časopise *Kultura*, v letech 1959–1961 pracoval jako dokumentá-

1 Miluša BUBENÍKOVÁ (ed.), *Russia in Czech Historiography. Studies published by the Prague Group of Russian history specialists on the occasion of the birthday of group members Zdeněk Sládek (75), Vladislav Moulis (70) and Václav Veber (70)*, Praha, 2002; *Solitér. Pocta historikovi Václavu Veberovi*, Praha 2012, s. 369–389. Bibliografie Veberových prací za léta 2001–2005 byla vydána v: Karel VÍT (ed.), *Evropské perspektivy I. Evropská unie v roce konsolidace*, Hradec Králové 2006, s. 167–169

2 Václav VEBER, *Between Brussels and Moscow (selected texts)*, Pardubice 2014.

tor v Encyklopedickém institutu ČSAV a od roku 1961 byl vědeckým pracovníkem Ústavu pro českou literaturu ČSAV. Koncem 60. let patřil k iniciátorům založení Mezinárodní společnosti Dostojevského. Práce této společnosti, jež oficiálně vznikla v roce 1971, se již nemohl z politických důvodů zúčastnit. V roce 1971 byl z akademického ústavu propuštěn, nesměl pracovat v oblasti kultury, pedagogiky, ani vědy a jen obtížně hledal způsob obživy. Zájem o numismatiku mu pomohl k zaměstnání v národním podniku Klenoty, kde se v letech 1973–1974 uplatnil jako prodavač. V roce 1974 mu byl přiznán plný invalidní důchod. Od 70. let publikoval v oficiálně vydávaných periodikách a knihách jen ojediněle pod cizími jmény, případně pseudonymy a jeho hlavní publikační činnost se přesunula do samizdatu a exilových periodik. Sám také samizdat aktivně organizoval a podepsal *Chartu 77*. Většinu jeho prací bylo možné zpřístupnit širší veřejnosti až po roce 1989. V první polovině devadesátých let byl František Kautman členem redakční rady, jež připravovala akademické vydání třetího dílu práce T. G. Masaryka *Rusko a Evropa*. Uvolnění politických poměrů využil k rozsáhlé publicistické, recenzní a přednáškové činnosti, k organizování konferencí a editování konferenčních sborníků a v roce 2004 se spolupodílel na obnovení činnosti Společnosti Dostojevského v Praze.

Svým způsobem typická pro generaci Františka Kautmana byla jeho cesta od poválečného nadšení pro ideál komunismu k postupnému vystřízlivění z tohoto ideálu pod vlivem zkušeností z 50. a 60. let a ze srpnové okupace roku 1968, již František Kautman nekompromisně odmítl. V jeho individuálním případě proces vystřízlivění paradoxně urychlil jeho šestiletý studijní pobyt, kdy se v Sovětském svazu stal svědkem společenských nálad po smrti J. V. Stalina, návratu odsouzených příbuzných svých spolužáků z gulagů a odhalení kultu Stalinovy osobnosti na XX. sjezdu KSSS v roce 1956. Ve filozofické rovině se tento vývoj projevil v jeho směřování od dogmaticky pojmávaného marxismu na přelomu 40. a 50. let k prohloubení a proměně životního postoje směrem k velké toleranci studiím jiných filozofických směrů a rozšířením okruhu literárních zájmů a vlastní literární činnosti, jež zahrnovala jak poezii, tak beletrii. Jestliže se v počátcích své literární práce zabýval především tvorbou S. K. Neumanna, v 50. letech již objevil F. Kafku a v Sovětském svazu ho zaujalo studium ruské klasické literatury a zejména tvorby F. M. Dostojevského. V roce 1963 patřil k organizátorům kulturně-politicky a vědecky významné liblické konference o díle Franze Kafky. Ve druhé polovině 60. let publikoval především práce spojené s osobností F. M. Dostojevského (*Boje o Dostojevského*, 1966; *F. X. Šalda a F. M. Dostojevskij*, 1968), přeložil a komentoval výběr z Dostojevského korespondence (*Dopisy*, 1966) a připravil k vydání monografii, jež mohla poprvé vyjít pouze v samizdatu (*Dostojevskij – věčný problém člověka*, 1976). Později se František Kautman soustředil na odkaz exilového českého spisovatele Egon Hostovského a všechny tři „svě“ stěžejní autory – Dostojevského, Kafku (*Svět Franze Kafky*, 1977) a Hostovského (*Polarita našeho věku v díle Egon Hostovského*, 1977) – interpretoval jako vnitřně duchovně propojené především existenciální problematikou. Podobné existenciální stopy nese Kautmanova vlastní literární tvorba, v níž se vyrovnává se svou minulostí a osobní situací. Paralelně se vyvíjí i Kautmanův zájem o teorii a metodu výzkumu a interpretace literárního díla. K této problematice nejen publikuje původní originální studie, z nichž k nejvýznamnějším patří práce *K typologii literární kritiky*

a literární vědy (1977) a studie obsažené ve výběru *O literatuře a jejich tvůrcích: (Studie, úvahy a stati z let 1977–1989)* (1999), ale interpretuje i odkaz významných českých literárních vědců F. X. Šaldy a Jana Mukařovského.

Kautmanovy odborné zájmy byly neuvěřitelně široké a přesto vše, o čem psal, vnitřně harmonizovalo jednotou jeho autorského pohledu. Jedním z velkých témat jeho života byl osud českého národa a české národní identity – srov. jeho autorský podíl na samizdatových masarykovských publikacích (stať *T. G. Masaryk a problém národní identity* ve sborníku *T. G. Masaryk a naše současnost: Masarykův sborník VII*, 1980), práci *Viktor Dyk – Tragika českého nacionalismu*, 1989) a zejména *O českou národní identitu* (2015), monumentální dílo v rozsahu více než 600 stran, jež promýšlel a na němž pracoval po dobu více než čtyřiceti let. Kladal si v něm otázky po zdrojích moderního českého myšlení a na základě historicko-filozoficko-literárního diskurzu uvažoval o perspektivě českého národa v soudobém světě. Za tuto práci získal 1. cenu Nadace Českého literárního fondu za rok 2014.

Období od podzimu 2014 do jara 2015 bylo pro Františka Kautmana intenzivním obdobím sklízení plodů mnohaleté literární práce. Nejprve mu nakladatelství Fra vydalo soubor povídek z konce 60. let *Alternativy* (poprvé samizdat, 1978), potom Národní knihovna ČR ve spolupráci se Společností Dostojevského v Praze vydala sborník příspěvků ze symposia ke Kautmanovu životnímu jubileu v roce 2012 *Na trnitých cestách života a tvorby*. Sborník obsahuje příspěvky Kautmanových kolegů i jeho samotného reflektující jubilatova stěžejní odborná témata a důležité životní etapy a také úplnou bibliografii Kautmanových prací a prací o něm za léta 1949–2013 čítající téměř tisíc položek. Úspěšnou sezónu završilo nakladatelství Pulchra vydáním již zmiňované knihy *O českou národní identitu*, za niž autor osobně převzal literární cenu na slavnostním setkání 5. května roku 2015. Zvýšený zájem o svoji tvorbu a osobnost přijímal František Kautman rád, ale s pokorou, s filozofickým nadhledem a humorem člověka, který se dožil věku téměř „trestuhodného“.

Čest jeho památce!

Miluša Bubeníková

SEZNAM AUTORŮ**doc. PhDr. Petr Kaleta, Ph. D.**

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Katedra středoevropských studií
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
Petr.Kaleta@ff.cuni.cz

Ing. Timur Kashapov

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Ústav hospodářských a sociálních dějin
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
rum14it@volny.cz

Mgr. Viktor Viktorovič Kotov

Institut slavjanoveděnja Rossijskoj akademii nauk
Leninskij prospekt 32-A, 119991 Moskva, Rossija
vikvikkot@gmail.com

Mgr. Boris Moskovíc

Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.
Gabčíkova 2362/10, 182 00 Praha 8
moskovic@mua.cas.cz

PhDr. Emil Voráček, DrSc.

Historický ústav AV ČR, v. v. i.
Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9
voracek@hiu.cas.cz

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktoři / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, František Šístek

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Goněc, Petr Kaleta, Miroslav Kouba, Kateřina Králová, Bohuslav Litera, Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jiří Paděvět, Jan Pelikán, Marek Příhoda, Přemysl Rosůlek, Josef Šaur, Václav Štěpánek, David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Ivo Pospíšil (Brno), † Václav Veber (Pardubice), Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšynová (Bratislava), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Miloš Řezník (Warszawa), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. | Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází třikrát ročně / The journal is published three times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: friedl@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 102.

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s. p.,

Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.

Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele www.postabo.cz; písemně na adrese Česká pošta, s. p., oddělení předplatného tisku, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz.

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též

v Knihkupectví Academia nebo přímo
v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i.,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9,

tel. 286 882 121, l. 230

e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Aleš Skřivan ml., Praha 9 – Letňany